

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬнай АКАДЭМІі НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРЫЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК 2011 № 1

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК 2011 № 1

ЗАСНАВАЛЬНІК — НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Часопіс выдаецца са студзеня 1956 г.

Выходзіць чатыры разы ў год

ЗМЕСТ

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

Чарвінскі А. С. Эстэтычныя крытэрыі ў структуры комплекснай ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя	4
Осіпчык В. У. Канцэптуальныя падыходы да даследавання сучасных мультыкультурных працэсаў	9
Таранавя А. В. Матэрыяльны дабрабыт і сацыяльна-эканамічная няроўнасць насельніцтва ў Рэспубліцы Беларусь: сацыялагічны аналіз.....	15

ПРАВА

Васільева Л. А., Навумава Н.С. Тэарэтыка-прававыя катэгорыі міжнароднага турызму.....	31
Далгалёва І.А. Прававая сутнасць прафесійных пенсій.....	30

ЭКАНОМІКА

Літвінюк А. І. Стмуляванне трансгранічнага эканамічнага супрацоўніцтва праз «Усходняе партнёрства»	37
Таранавя Т. І. Інкубатары малога прадпрыемальніцтва як неабходная ўмова развіцця малых інавацыйных прадпрыемстваў	42

ГІСТОРЫЯ

Пілецкі В. А. Важнейшыя напрацоўкі Г.Б.Карнетава пра генезіс выхавання ў першабытным грамадстве..	47
Савіч А. А. Праблема дзяржаўнай прыналежнасці Віленшчыны ў ідэалогіі камуністычнага руху ў Заходняй Беларусі 1921–1939 гг. (гістарыяграфія праблемы)	54
Салаўянаў А. П. Сацыяльна-эканамічныя і псіхалага-педагагічныя аспекты дзіцячай злачыннасці і беспрытульнасці ў БССР у 1920-я гг.	60

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

Швед І. А. Усталяванне семантычных сувязей прыродна-ландшафтных сімвалаў беларускага традыцыйнага фальклору	69
Смольская К. Р. Сучасная беларуская драматургія ў сацыякультурным кантэксце: асноўныя кірункі і праблематыка.....	77

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Ляўшун Л. В. Тыпы мастацкай рэфлексіі як падстава для ўніверсальнай тыпалогіі культур.....	82
Бахановіч Н. Л. Канцэпцыя творчай асобы ў лірычнай прозе Змітрака Бядулі.....	88
Аляксеева Т. У. Філасофія жыцця ў драматургіі Славаміра Мрожака і Аляксея Дударава	94

МОВАЗНАЎСТВА

Маліцкі Ю. В. Анамаліялогічныя асаблівасці беларускай народнай іхтыялагічнай лексікі.....	99
Кулеш Г. І. Першая спроба стварэння юрыдычных клішэ (на матэрыяле беларускамоўных заканадаўчых тэкстаў 20-х гг. XX ст.).....	104

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ

Віктар Іванавіч Семянкоў (Да 85-годдзя з дня нараджэння).....	114
Яўген Міхайлавіч Бабосаў (Да 80-годдзя з дня нараджэння)	117
Міхась Іосіфавіч Мушынскі (Да 80-годдзя з дня нараджэння)	119
Георгій Георгіевіч Паплаўскі (Да 80-годдзя з дня нараджэння)	122

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ 2011 № 1

Серия гуманитарных наук

на русском и белорусском языках

Вядучы рэдактар М. С. Макрыцкая

Тэхнічны рэдактар М. В. Савіцкая

Камп'ютарная вёрстка В. А. Лабацкая

Здадзена ў набор 02.12.2010. Падпісана ў друк 04.01.2011. Выхад у свет 11.01.2011. Фармат 60 × 84¹/₈. Папера афсетная. Ум. друк. арк. 14,88. Ум. фарб.-адб. 16,04. Ул.-выд. арк. 16,4. Тыраж 170 экз. Заказ 517.

Кошт нумару: індывідуальная падпіска – 18850 руб.; ведамасная падпіска – 46794 руб.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука». ЛІ № 02330/0494405 ад 27.03.2009. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, Мінск. Пасведчанне аб рэгістрацыі № 394 ад 18.05.2009.

Надрукавана ў РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука».

© Выдавецкі дом «Беларуская навука»

Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2011

PROCEEDINGS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

HUMANITARIAN SERIES 2011 N 1

FOUNDER IS THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

The Journal has been published since January 1956

Issued four times a year

CONTENTS

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Chervinsky A. S. Aesthetic criteria in the structure of an environment quality complex estimation.....	4
Osipchuk V. V. Conceptual approaches to research of the contemporary multicultural processes.....	9
Taranova E. V. Well-being and socio-economic inequality of Belarusian people: sociological analysis.....	15

LAW

Vasilyeva L. A., Naumava N. S. Theoretical and legal categories of international tourism.....	21
Dolgoleva I. A. Legal essence of professional pensions	30

ECONOMICS

Litviniuk A. I. Stimulation of transboundary economical cooperation by way of the «Eastern Partnership»	37
Taranova T. I. Incubators of small business as a necessary condition of the small innovation enterprises development.....	42

HISTORY

Piletski V. A. Most important ideas of G. B. Kornetov about genesis of upbringing process in the primitive society.....	47
Savich A. A. Problem of Vilenshchina affiliation with state in the Communist movement ideology in Western Belarus of 1921–1939 years (historiography of the problem)	54
Salauyanau A. P. Social and economical along with psychological and pedagogical aspects of children's criminality and homeless in BSSR in 1920 th years	60

ARTS, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE

Shved I. A. Establishment of semantic connections of nature-landscape symbols in the Belarusian traditional folklore.....	69
Smol'skaya K. R. Modern Belarusian drama in the socio-cultural context: main trends and problems	77

LITERATURE STUDIES

Levshun L. V. Types of artistic reflexion as a ground for the universal typology of cultures.....	82
Bachanovich N. L. Creative personality conception in the lyric prose of Zmitrak Byadulya.....	88
Alyakseeva T. U. Philosophy of the living in drama of Slavimir Mrozhak and Alyaksei Dudarav	94

LINGUISTICS

Malitsky Y. V. Onomasiological features of Belarusian ichthyological vocabulary.....	99
Kulesh A. I. Experience of creation of the legal cliché (on materials of the Belarusian legislative texts in 20 th years of the XX century).....	104

SCIENTISTS OF BELARUS

Viktor Ivanovich Semyankou (To the 85th anniversary)	114
Yaugeniy Mikhailovich Babosau (To the 80th anniversary)	117
Mikhail Iosiphavich Mushinskiy (To the 80th anniversary)	119
Georgiy Georgievich Paplauskiy (To the 80th anniversary)	122

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

УДК /61/: /67.7

А. С. ЧАРВІНСКІ

ЭСТЭТЫЧНЫЯ КРЫТЭРЫЇ Ў СТРУКТУРЫ КОМПЛЕКСНАЙ АЦЭНКІ ЯКАСЦІ ПРЫРОДНАГА АСЯРОДДЗЯ

Інстытут філасофіі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 23.06.2009)

У структуры комплекснай ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя эстэтычным паказчыкам традыцыйна адводзіцца не самае прыярытэтнае месца. Разам з тым, пашырэнне функцыянальных магчымасцей, а таксама ўзмацненне ацэначнай адэкватнасці эстэтычных крытэрыяў маюць як тэарэтычную значнасць, так і практычную запатрабаванасць. Гэта звязана з неабходнасцю павышэння эмацыянальнага камфорту ўмоў жыццядзейнасці чалавека ў прыродным асяроддзі яго пражывання.

Магчымасць разгорнутай і досыць поўнай экалагічнай ацэнкі рэалізуецца, як правіла, ва ўмовах:

- захавання асноўных біягеаэкалагічных параметраў існавання прыродных экасістэм;
- падтрымання асноўных параметраў нармальнай жыццядзейнасці чалавека;
- адсутнасці экалагічна крызісных станаў у развіцці сацыяпрыродных адносін.

Відавочна, што значэнне эстэтычных паказчыкаў значна ўзрастае ва ўмовах экалагічнай аптымальнасці сацыяпрыродных адносін, калі ацэначная структура імкнецца да формы шэрага-пакладзенасці крытэрыяў, пры якой розныя аспекты комплекснай ацэнкі (медыцынскія, біялагічныя, сацыяэкалагічныя, эканамічныя, эстэтычныя і г. д.) першапачаткова прызнаюцца ацэначна раўназначнымі.

У сітуацыі ж экалагічнай экстрэмальнасці, перш за ўсё ў посткатастрофны перыяд, структура комплекснай ацэнкі набывае выяўленую іерархічную форму, для якой характэрны:

- структурызацыя ацэначных крытэрыяў па прынцыпе цэнтралізаванай іерархіі;
- прысутнасць крытэрыяў прыярытэтнага ўзроўню (першым чынам медыка-біялагічных) ва ўсіх наступных;
- пірамідальная форма ўсяго комплексу крытэрыяў у забеспячэнні функцыянальна-мэтавай агульнасці ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя.

У гэтых умовах значэнне эстэтычнага аспекту ў сістэме крытэрыяў комплекснай ацэнкі значна зніжаецца.

Для сітуацыі экалагічнай аптымальнасці характэрна пэўная залежнасць эстэтычных паказчыкаў ад умоў захавання асноўных параметраў устойлівага развіцця сацыяпрыродных адносін, пры якім значэнне эстэтычнай ацэнкі можа ўзрастаць у сувязі з запатрабаваннем у забеспячэнні камфортнага псіхаэмацыянальнага асяроддзя ў форме стварэння і падтрымання рэкрэацыйных зон: нацыянальных паркаў, запаведнікаў, заказнікаў і г. д. У экалагічна экстрэмальнай сітуацыі адаптацыя эстэтычных крытэрыяў да іншых паказчыкаў, іх структурызацыя па прынцыпе іерархіі ўскладнены ў сувязі з адсутнасцю аб'ектыўных, незалежных ад індывидуальнага ўспрымання, крытэрыяў ацэнкі якасці навакольнага асяроддзя.

Паколькі ў такой сітуацыі аспектамі ацэнкі выступаюць суб'ектыўныя адчуванні, калі асобнае ўспрыманне стану прыроднага асяроддзя з'яўляецца не толькі прэваліруючым у сістэме

ацэнкі, але часта адзіным паказчыкам экалагічнай якаснасці прыроднага комплексу, то ўзнікае пагроза таго, што празмерная суб'ектыўнасць ацэначнай працэдуры можа значна абмежаваць сферу практычнай рэалізацыі эстэтычных крытэрыяў. Гэта ўскладняе супастаўнасць з іншымі (экалагічнымі, эканамічнымі, медыка-гігіенічнымі і інш.) крытэрыямі.

Варта ўлічваць, што залішняя рацыянальнасць у ацэначнай трактоўцы пачуццёвых успрыманняў заўсёды мае магчымасць памылкі, таму злоўжываць магчымасцямі выяўлення «логікі прыгажосці» падчас эстэтычнай ацэнкі не варта. Досыць прызнаць, што прыярытэт у структуры эстэтычных крытэрыяў належыць, безумоўна, пачуццёва-эмацыянальнай сферы. У гэтым, відавочна, складаецца асноўнае патрабаванне да практычнага выкарыстання ацэнкі якасці навакольнага асяроддзя па эстэтычных паказчыках. Суб'ектывізм у такой працэдуры непазбежны, таму ацэнка якасці навакольнага прыроднага асяроддзя па эстэтычных асновах да сённяшняга часу не мае свайго канцэптualaнага ўвасаблення ў сістэме іерархічнай узаемазалежнасці. Мінімізацыя магчымасці ацэначнай памылкі ў эстэтычнай ацэнцы дагэтуль з'яўляецца адной з важнейшых задач канцэптualaнай інтэрпрэтацыі праблемы комплекснасці ацэнкі якасці навакольнага асяроддзя.

Можна адзначыць, што гэта праблема выступае прыватным аспектам традыцыйнай у гісторыі філасофіі нявырашанасці пытання аб тым, ці ўласцівы ўспрымання «вельмі прыгожага» і «пачварнага», «прыгожага» і «брыдкага», г. зн. эстэтычна якаснага і эстэтычна няякаснага безадносна да ўтылітарных запатрабаванняў, альбо такая ацэнка ўласціва чалавечаму ўспрымання ў кантэксце ўсведамлення яго практычнай карыснасці ацэньваемага аб'екта.

Гісторыя філасофіі мае шмат розных тэарэтычных пабудов, якія інтэрпрэтуюць гэту праблему, аднак у рамках дадзенага артыкула лагічным уяўляецца абмежавацца спасылкай на аўтарытэт дзвюх гістарычна значных асоб: Сакрата і Канта – прадстаўнікоў процілеглых падыходаў у разуменні характару ўзаемаадносін эстэтычнага, г. зн. уласна пачуццёвага і ўтылітарнага зместу ў ацэначным успрымання.

Катэгарычнасць кантаўскага падыходу характарызуе безапеляцыйнае (з нашага пункта гледжання) сцвярджэнне аб тым, што «... кожны павінен пагадзіцца, што меркаванне аб прыгажосці, да якога далучаецца найменшая цікавасць, вельмі неаб'ектыўнае і не ёсць чыстае меркаванне густу. Таму для таго, каб быць суддзёй у пытаннях густу, нельга ні ў найменшай ступені быць зацікаўленым у існаванні рэчы і ў гэтым стаўленні трэба быць цалкам абыякавым» [4, с. 205]. Дэкларуемае філосафам патрабаванне «быць абыякавым» да факта існавання рэчы выступае ўмовай «чыстага» ўспрымання з'явы, безадноснага да пэўных формаў існавання «рэчы ў сабе». Па сутнасці, гэта ўяўляе сабой аксіяматыку ўласна кантаўскага, г. зн. суб'ектыўна-ідэалістычнага разумення прыроды пачуццёвага спазнання. Аднааспектнае разуменне прыроды эстэтычнага ўспрымання не дапускае комплексную ацэначную інтэрпрэтацыю і ў гэтым сэнсе ўяўляецца метадалагічна малапрадукцыйным у апісанні якасці навакольнага асяроддзя. Такі падыход, безумоўна, пакідае за рамкамі ацэначнай інтэрпрэтацыі любую з функцыянальных характарыстык ацэньваемага аб'екта і, такім чынам, робіць прынцыпова немагчымым сістэмны падыход да ацэнкі.

Значна больш метадалагічных патэнцый у плане забеспячэння комплекснасці ацэначнай працэдуры змяшчае сакратаўскі падыход з яго патрабаваннем спалучаць эстэтычны і функцыянальны змест ацэньваемага аб'екта. Вядомае сцвярджэнне Сакрата аб тым, што «...усё добрае і выдатнае ў адносінах да таго, для чаго яно прыстасавана, і, наадварот, дрэннае і пачварнае ў адносінах да таго, для чаго яно дрэнна прыстасавана» [2, с. 90], сугучна нашаму разуменню, з аднаго боку, структурнай паўнаты, а з другога – функцыянальнай эфектыўнасці эстэтычнага крытэрыю ў сацыяэкалагічнай ацэнцы якасці прыроднага асяроддзя.

Відавочна, што такі крытэрыі павінен грунтавацца як на эмацыянальным успрымання прыроднага аб'екта, так і на рацыянальным усведамленні яго функцыянальна-прыкладной прыдатнасці. Менавіта такая комплексная структура дазволіць забеспечыць функцыянальную прыдатнасць крытэрыю і, такім чынам, зробіць яго практычна запатрабаваным у ацэначнай працэдуры.

Этымалагічнаму патрабаванню спалучэння эмацыянальна-пачуццёвых і функцыянальна-прыкладных аспектаў з ацэначным прыярытэтам менавіта эмацыянальнага зместу ў найбольшай ступені адпавядае, на наш погляд, тэрмін «эстэтычная камфортнасць».

Такім чынам, можна сказаць, што эстэтычны крытэрыў у комплекснай ацэнцы якасці навакольнага асяроддзя выступае як паказчык узроўню эстэтычнай камфортнасці ўмоў жыцця ў прыродным асяроддзі.

Лагічна адзначыць, што такое разуменне крытэрыю ў многім сугучна дарвінаўскаму разуменню эстэтычна прыдатнага альбо, наадварот, непрыдатнага (з пазіцыі чалавечага ўспрымання) у прыродзе. Ч. Дарвін лічыў выпадковым супадзенне чалавечага ўяўлення аб выдатным у прыродным асяроддзі з пазітыўнай рэакцыяй на гэта «выдатнае» прадстаўнікоў як фларыстычнай, так і фаўністычнай складаючай прыродных сістэм. Так, па меркаванні Дарвіна, прыгажосць матыля, прывабнасць кветкі з'яўляецца вынікам своеасаблівай вылучанасці з ардынарнага шэрагу ў той жа меры, як і пачварнасць некаторых праяў у жывёле і раслінным свеце. Такія праявы, як пачварнасць і прыгажосць, якія ацэньваюцца чалавекам па эстэтычных параметрах, маюць, на думку навукоўца, функцыянальную перадумову. Калі сітуацыя, вызначаная чалавекам як праява прыгажосці ў прыродзе, абумоўлена імкненнем да самазахавання якой-небудзь расліны як віду, то і праяўленне «пачварнасці» абумоўлена тымі ж самымі матывамі – запатрабаваннем захавання віду з дапамогай адпужвання драпежніка. Характэрны словы Дарвіна аб тым, што «... прыгажосць, паводле нашага разумення аб ёй, не ўяўляе ўсеагульнай з'явы, уявіць кожны, хто зірне на некаторых ядавітых змей, на некаторых рыб і некаторых пачварных кажаноў, якія ўяўляюць скажонае падабенства з чалавечай асобай. Палавы адбор вылучыў самыя прыгожыя фарбы, самыя вытанчаныя формы і іншыя ўпрыгажэнні самцам, а часам абодвум палам шматлікіх птушак, матылёў і іншых жывёл... Кветкі і плады сталі адрознівацца яркай афарбоўкай, якая вылучае іх на зеляніне лістоты, для таго, каб кветкі маглі быць лёгка заўважаны, наведаны і апладнены насякомымі, а насенне расейвалася б пры дапамозе птушак. Якім чынам здарылася, што шматлікія колеры, гукі і формы дастаўляюць асалоду і чалавеку, і ніжэйшым тыпам жывёл, – іншымі словамі, як узнікла пачуццё прыгажосці ў яго найпрасцейшай форме? Мы гэтага не ведаем, як і не ведаем таго, чаму вядомыя пахі і густы сталі прыемнымі» [2, с. 223].

Відавочна, што падыход Ч. Дарвіна можа выступіць натуральна-навуковай асновай канцэптуальнай інтэрпрэтацыі феномена эстэтычнай ацэнкі якасці навакольнага асяроддзя. Прыродныя аб'екты (дрэвы, кусты, лугавыя экасістэмы і інш.) вылучаюцца з прывычных стэрэатыпаў пачуццёвых выяў, уласцівых індывіду, і, відавочна, такая ж арыгінальнасць ляжыць у аснове эстэтычна становішча ўспрымання ландшафтных няроўнасцей, якія абумоўліваюць разнастайнасць прасторавых даляглядаў, характэрных для пагорыстай мясцовасці. Усё, што вылучае і адрознівае ўспрымаемы аб'ект ад штодзённых, традыцыйных формаў, якія успрымаюцца як праява ардынарных кампазіцый, мае сур'ёзныя падставы для эстэтычна пазітыўнага ўспрымання і наадварот. Функцыянальная складаючая забяспечвае магчымасць прыкладнога выкарыстання пералічаных уласцівасцей прыроднага асяроддзя, для забеспячэння неабходнай эстэтычнай камфортнасці ва ўмовах захавання асноўных біягеаэналагічных, медыка-біялагічных, санітарна-гігіенічных і іншых характарыстык.

Асноўная складанасць фарміравання крытэрыю на аснове спалучэння функцыянальна-прыкладных і эмацыянальна-пачуццёвых аспектаў заключаецца, перш за ўсё ў тым, што ў ім пераважае пачуццёвая складаючая, якая змяшчае ў сабе аспекты перажывання або эмацыянальна становішча, або эмацыянальна адмоўных момантаў успрымання. У той жа час у паняццёвым выяўленні ў сістэме біягеаэналагічных, экалага-эканамічных, санітарна-гігіенічных і іншых крытэрыяў аб'ектыўная рэальнасць паўстае ў спрошчаным выглядзе. Прыроднае асяроддзе ў паняццёвым выяўленні, непазбежна паўстае ў выглядзе асобных фрагментаў, абрыўкаў, незакончаных абагульненняў. Ні адна, нават найбагацейшая паняццёвая структура не ў стане адлюстравання ў дастатковай паўнаце ўсю сукупнасць сувязяў, адносін і асаблівасцей міжэлементарнай і міжузроўневай упарадкаванасці, характэрнай для рэальнага аб'екта. Таму адносіны канцэптуальнай структуры да аб'ектыўнай рэальнасці характарызуюцца ізамарфізмам, калі ў адным або ў некаторым абмежаваным комплексе паняццяў адлюстроўваецца вялікая сукупнасць рэальных элементаў.

Вызначэнне якасці прыроднага кампанента на падставе крытэрыяў экалагічнай камфортнасці павінна суадносіцца з іншымі ўласцівасцямі прыроднага комплексу: рэкрэацыйнымі, сельска-

гаспадарчымі, лесагаспадарчымі і г. д. Пры гэтым неабходна канцэптуальная карэляцыя элементаў, паколькі ацэнка якасці асяроддзя на практыцы можа ажыццяўляцца толькі комплексна, з улікам усіх або, прынамсі, асноўных аспектаў якаснай пэўнасці экасістэмы. Эмпірычная ацэнка заўсёды дапускае момант суб'ектывізму, паколькі не мае выразных, лагічна абгрунтаваных рацыянальных параметраў сваёй інтэрпрэтацыі, пры якой індывід успрымае пачуццёва-навакольны свет у адпаведнасці са сваёй унутранай схільнасцю, якая ў сваю чаргу засноўваецца на яго ментальных, культурных, псіхаэмацыянальных асаблівасцях. Спроба лагічнай сістэматызацыі эмацыянальных успрыманняў традыцыйна абмяжоўваецца колькасным абагульненнем адзінкавых або індывидуальных комплексаў эмацыянальнага ўспрымання. Таму сучасныя методыкі ацэнкі нававольнага асяроддзя ў сваім рацыянальным праяўленні ўяўляюць сабой спробу падсумаваць як эмацыянальна станоўчыя моманты ўспрымання прыроднага асяроддзя, так і эмацыянальна адмоўныя.

Для таго каб забяспечыць сумяшчальнасць эстэтычнай ацэнкі якасці нававольнага асяроддзя з эканамічнай, біягеаэкалагічнай, радыеэкалагічнай і іншымі, у якіх пераважае не эмацыянальны, а рацыянальны аспект, неабходна звесці ўсю сукупнасць эмацыянальных ацэнак да рацыянальнай формы, якая можа быць прадстаўлена ў паняццёвым выяўленні і, такім чынам, адаптавана да ўмоў комплекснай і шматфактарнай ацэнкі.

Рашэнню такой задачы служаць розныя спробы «аб'ектывізацыі» эстэтычнай ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя. Найбольш удалымі ў гэтых адносінах варта прызнаць варыянты, у якіх рэалізуецца прынцып якасна-колькаснай звязанасці, які дазваляе ўзровень якаснасці прыроднага кампанента выказаць праз колькасную ацэнку комплексу эстэтычна мадальных успрыманняў. Відавочна, што нават атрымаўшы поўную, досыць разгорнутую экспертную ацэнку якасці прыроднага асяроддзя па паказчыках яе эстэтычнасці, даследчык, тым не менш, пры спробе комплекснай інтэрпрэтацыі непазбежна сутыкаецца з супярэчнасцю, якая імпліцытна змяшчае ў сабе эмацыянальны спосаб успрымання і паняццёва-катэгарыяльны.

Прынцыпова новым павінен быць падыход да распрацоўкі механізма ацэначнай працэдур: абгрунтаванне новых, адэкватных крытэрыяў у сітуацыі, якая склалася; фарміраванне сістэмы экалагічных нарматываў, што ўлічваюць магчымасць утварэння сінергетычных эфектаў узаема-накладання фактараў; абгрунтаванне ацэначных прынцыпаў, якія адлюстроўваюць іерархічную залежнасць якасных характарыстак прыродных працэсаў. У прыкладным плане гэта задача можа рэалізавацца шляхам увядзення «мяккіх», рухомых крытэрыяў, здольных да адаптацыі да экалагічных умоў, якія змяняюцца ў сувязі з магчымым абвастрэннем або, наадварот, згладжваннем сацыяльна-прыродных супярэчнасцей ва ўмовах экалагічнага крызісу.

Функцыянальна такая аперацыя можа быць эфектыўна ажыццёўлена з дапамогай якасна-колькаснай інтэрпрэтацыі, у якой комплекс эмацыянальных успрыманняў якасных характарыстык прыроднага ландшафту падвяргаецца колькасным абагульненням. Наступнае колькаснае супастаўленне эстэтычна станоўчых і эстэтычна адмоўных успрыманняў дазваляе з пэўнай ступенню дакладнасці вызначаць якасную грунтоўнасць прыроднага комплексу, што, у канчатковым выніку, з'яўляецца карысным пры распрацоўцы экалагічнай палітыкі ў рэгіёне. Галоўнай супярэчнасцю, якая вызначае ацэнку прыроды на такім узроўні, з'яўляецца супярэчнасць паміж тым, у якім выглядзе існуюць жыццёва важныя элементы ў нававольным асяроддзі, і тым, як яны патрэбны чалавеку. Вырашэнне гэтай супярэчнасці выступае ў форме антрапагеннага пераўтварэння прыроднага асяроддзя. Наяўнасць сацыяльнага стымулу прыводзіць да значнага паскарэння ўсяго эвалюцыйнага працэсу, рэзка павялічваючы маштаб біягеннай міграцыі рэчыва і энергіі.

Пераўтварэнне навукі ў непасрэдную вытворчую сілу дае магчымасць уплываць на структуру біясферы ў цэлым, ствараць буйныя штучныя экалагічныя сістэмы, замяняць механізмы прыроднай рэгуляцыі механізмамі штучнай рэгуляцыі. Таму састаўнымі элементамі комплекснай ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя з'яўляюцца глыбокае вывучэнне біягеаэкалагічных працэсаў як у рэгіянальных, так і ў планетарных маштабах; вызначэнне парогавых узроўняў устойлівасці біясферы як планетарнай экалагічнай сістэмы; прагназаванне дынамікі біясферы; кіраванне некаторымі экалагічнымі працэсамі з наступным пераходам на ўзровень кіравання ўсёй біясферай.

Такі падыход, вызначыўшы ў якасці перадумовы пераход на ўзровень сацыяльнага кіравання біясферай, развіцця навуковай думкі, падкрэслівае значэнне свядомай мэтазгоднай ацэначнай дзейнасці ў фарміраванні стратэгіі сацыяльнага прыродакарыстання.

У прыкладным плане магчымасць ацэнкі якасці прыроднага асяроддзя па эстэтычных падставах абумоўлена шмат у чым перспектывай развіцця экалагічнага турызму як аднаго з найбольш прыродаахоўных варыянтаў сацыяльнага прыродакарыстання, не звязанага са значнымі зменамі экалагічных сістэм, не патрабуючага павелічэння аб'ёму тэхнагеннай нагрузкі на прыроднае асяроддзе і які здзяйсняецца, разам з тым, з захаваннем традыцыйных для беларускага менталітэту экалагічных каштоўнасцей.

Выкананне патрабавання комплекснасці з уключэннем крытэрыю эстэтычнай камфортнасці значна павышае дакладнасць ацэнкі якасці навакольнага прыроднага асяроддзя і, такім чынам, пашырае сферу яе практычнай рэалізацыі.

Літаратура

1. В е р н а д с к и й, В. И. Избр. тр. по биогеохимии / В. И. Вернадский. – М.: Мысль, 1967. – 376 с.
2. Д а р в и н, Ч. Происхождение видов / Ч. Дарвин. – М.: Гос. изд-во сельскохозяйств. лит., 1952. – С. 223.
3. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. – М., 1962. – Т.1. – С. 90.
4. К а н т, И. Соч.: в 6 т. / И. Кант. – М., 1966. – Т.5. – С. 205.
5. М а й р, Э. Зоологический вид, вид и эволюция / Э. Майр; пер. с англ. – М.: Мир, 1968. – 216 с.
6. М а й с н е р, А. Д. Жизнь растений в неблагоприятных условиях / А. Д. Майснер. – Минск: Народная асвета, 1985. – 288 с.
7. М а к а ф е д ь е н, Э. Экология животных / Э. Макафедьен; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1965. – 320 с.
8. М и к о л а ш, Я., П и т е р м а н, Л. Управление охраной окружающей среды / Я. Миколаш, Л. Питерман. – М.: Прогресс, 1983. – С. 23–84.
9. П э н т л, Р. Методы системного анализа окружающей среды / Р. Пэнтл; пер. с англ. – М.: Знание, 1979. – 184 с.
10. Ч е р в и н с к и й, А. С. Качество окружающей среды / А. С. Червинский. – Минск: ИНВАЦЕНТР, 1997. – 142 с.

A. S. CHERVINSKY

AESTHETIC CRITERIA IN THE STRUCTURE OF AN ENVIRONMENT QUALITY COMPLEX ESTIMATION

Summary

Role of aesthetic criteria in the environmental quality complex estimation has been investigated in article. Theoretical foundations of the functional possibilities for such estimation have been analyzed. The problem of aesthetic criteria adaptation to the traditional evaluative systems has been investigated, too.

УДК 130.2 + 316.73

В. У. ОСІПЧЫК

КАНЦЭПТУАЛЬНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА ДАСЛЕДАВАННЯ СУЧАСНЫХ МУЛЬТЫКУЛЬТУРНЫХ ПРАЦЭСАЎ

Інстытут філасофіі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 18.05.2010)

Пытанне аб перспектывах развіцця нацыянальных культур арганічна звязана з новым глабальным упарадкаваннем свету, якое характарызуецца прынцыпова новай сістэмай сувязей і нелінейнай дынамікай. Размова ў гэтым выпадку не ідзе аб пераадоленні нацыянальнай формы культуры, што было б не зусім карэктна, а хутчэй аб якасна новых умовах самавызначэння, функцыянавання і далейшага развіцця існуючых нацыянальных культур. Глобальныя патокі інфармацыі, тавараў, культурных узораў, сімвалічных матрыц, новы ўзровень грамадскага ўзаемадзеяння, які характарызуецца не міжнацыянальным характарам, а хутчэй транснацыянальным вымярэннем, выклікаюць працэсы і праблемы на лакальным узроўні, якія, па сутнасці, маюць глабальную прыроду. Змяняецца інтэнсіўнасць узаемадзеяння адной культуры з іншай, працэсаў уплыву, з'яўляюцца новыя тэндэнцыі і фактары ўздзеяння на развіццё ўнутры кожнай асобнай культуры. Глобалізацыя ўрэшце прыводзіць да ўзаемазалежнасці культур і актуалізуе праблему іх ідэнтыфікацыі.

Што датычыцца шматмернасці сучаснага свету, то так ці інакш узнікае пытанне аб суіснаванні, развіцці, захаванні разнастайных культурных цэласнасцей, «выжыванні» іх ва ўмовах сучасных мультыкультурных працэсаў, якія, у сваю чаргу, звязаны з глабальнымі тэндэнцыямі развіцця. У культурных адносінах грамадства, па меры іх інтэграцыі, становяцца больш разнастайнымі, але без правядзення прадуманай палітыкі абароны нацыянальных традыцый, як і без палітыкі прызнання, такая інтэграцыя можа прывесці да татальнай дэградацыі нацыянальных культур. У гэтым выпадку неабходны канцэптуальны падыход, які зафіксаваў бы спецыфіку сучасных сацыякультурных працэсаў і з'явіўся падставай для далейшага аналізу. На наш погляд, такім патэнцыялам валодае сучасная канцэпцыя мультыкультуралізму, якой да сённяшняга часу не хапае цэласнай філасофскай ацэнкі, у прыватнасці яе тэарэтыка-метадалагічнай і культуралагічнай значнасці.

Такім чынам, мэта дадзенага артыкула – паказаць тэарэтыка-метадалагічную перспектыву канцэпцыі мультыкультуралізму, якая выяўляецца ў магчымасці зафіксаваць, канцэптуальна вызначыць сучасны дынамічны стан культур, растлумачыць сутнасць сучасных мультыкультурных працэсаў, выпрацаваць актуальныя стратэгіі культурнай палітыкі ў нацыянальных дзяржавах, улічваючы практыкі рэалізацыі розных стратэгій мультыкультуралізму.

Зыходзячы з ідэі, што культуры дынамічныя і дыферэнцыраваныя, мультыкультуралізм дазваляе ўлічваць гістарычнае і сучаснае «накладанне», змешванне культур, г. зн. фактычна мультыкультурныя працэсы, якія сталі вынікам працэсаў глабалізацыі, міграцыйных рухаў, а раней і каланіялізму. Больш за тое, мультыкультуралізм можа разглядацца як спроба канцэптуальнай фіксацыі сучаснай дынамікі культур.

Мультыкультуралізм можа разглядацца як: 1) аб'ектыўны працэс, які характарызуецца суіснаваннем розных культурных груп у адной краіне, іх узаемадзеяннем і «прысутнасцю элементаў іншых культур у канкрэтнай культурнай цэласнасці» [1, с. 46] (змястоўны аспект);

2) «сацыяльная і палітычная практыка, накіраваная на арганізацыю супольнага жыцця ва ўмовах культурнай разнастайнасці» [2, с. 255]; 3) «ідэалогія, якая мае на мэце заахвочванне культурнай разнастайнасці» [2, с. 255]; 4) матрыца канцэптualiных падыходаў, якія асэнсоўваюць феномен мультыкультуралізму і прапаноўваюць варыянты вырашэння праблем, звязаных з культурнай разнастайнасцю.

У першым выпадку разглядаецца аб'ектыўны працэс узаемадзеяння розных культурных груп, якія могуць адрознівацца па вялікай колькасці прымет, але пры гэтым аб'яднаныя спецыфікай свайго становішча ў рамках адной дзяржавы. У гэтым выпадку ў кожнага так званага мультыкультурнага грамадства свая ўласная гісторыя паходжання і як вынік – свая ўласная спецыфіка культурнай разнастайнасці.

Наступныя два вымярэнні мультыкультуралізму тычацца пытанняў культурнай ідэнтычнасці грамадства, а таксама практык, якія вызначаюць механізмы вырашэння праблем, звязаных з культурнымі адрозненнямі паміж групамі. Дзяржаўная ідэалогія адносна дадзенага пытання можа вагацца паміж крайнасцямі асіміляцыі і плюралізму. Асіміляцыя абазначае зліццё этнічных/культурных груп у дамінуючую групу як культурна, так і структурна. Плюралізм у яго крайняй форме мае на ўвазе, што грамадства складаецца з груп, якія адрозніваюцца адна ад адной, і культурныя адрозненні павінны быць падтрыманы яшчэ і структурным плюралізмам. Згодна з сацыёлагам Ван дэн Бергам, у гэтым выпадку культурны плюралізм не можа існаваць без дубліравання ўстаноў і, значыць, без структурнага плюралізму. Паміж крайнасцямі асіміляцыі і плюралізму існуе мноства варыянтаў.

Найбольш перспектыўным і метадалагічна правільным з'яўляецца разгляд мультыкультуралізму як матрыцы канцэптualiных падыходаў, якія аналізуюць сучасныя мультыкультурныя працэсы і прапаноўваюць варыянты вырашэння праблем, звязаных з культурнай разнастайнасцю.

Канцэпцыі мультыкультуралізму вырастаюць, як правіла, з «гердэраўскага» разумення культур (якое, безумоўна, ужо не зусім можа быць выкарыстана ў адносінах да сучаснай культурнай сітуацыі, паколькі грунтуецца на пастулатах гамагеннасці, аднастайнасці і маналітнасці культур) і, так ці інакш, падкрэсліваюць факт наяўнасці ў грамадстве нейкай сукупнасці культур, кожная з якіх выдзяляецца на аснове фіксаванага якаснага «ядра». Так мы можам гаварыць аб беларускай, украінскай, літоўскай, фінскай і іншых культурах.

Культурная разнастайнасць сама па сабе з'яўляецца адным з найважнейшых фактараў культурнай дынамікі. Праблема заключаецца ў крайняй інтэнсіфікацыі і дыверсіфікацыі іншакультурных уздзеянняў, паскарэнні тэмпаў міжкультурнай камунікацыі. Гэта карэнным чынам адрознівае сучасныя мультыкультурныя працэсы ад працэсаў культурнага абмену ў мінулым. Іншакультурныя элементы, якія ўбудоўваюцца ў культуру, могуць быць адказам на запыты культуры, што іх прымае. Пытанне заключаецца ў тым, у якой меры лакальныя/нацыянальныя культуры змогуць «пераварыць» шматстайнасць іншакультурных кампанентаў і наколькі гэта «перанасычэнне» пагражае самому факту існавання асобнай культурнай цэласнасці. Ю. М. Лотман сцвярджаў, што «ўваходжанне ў нацыянальную культуру – гэта не працэс простага запазычвання, а перакадзіроўка або пераклад, якія прадугледжваюць прыстасаванне да іншага культурнага кантэксту. Толькі пры гэтым яны (з'явы іншай культуры) становяцца інавацыямі, якія ўзбагачаюць культуру, і фактарамі яе ўнутранай дынамікі» [3, с. 272].

Існуе некалькі асноўных канцэптualiных падыходаў да феномена мультыкультуралізму, да аналізу мультыкультурных працэсаў, якія выклікалі бурную крытыку мультыкультуралізму і з'явіліся найбольш значнымі і асноўнымі для сучасных канцэптualiзацый гэтага феномена і звязаных з ім працэсаў.

Класічны ліберальны мультыкультуралізм «роўнага становішча» базіруецца на дастаткова простым прынцыпе роўнасці і раўназначнасці ўсіх культур у рамках супольнасці, зыходзячы з універсальнага прынцыпу роўнасці ўсіх грамадзян у іх правах, у тым ліку і на культурнае самавызначэнне. Гэта канцэпцыя «роўнасці культур» фактычна засноўвалася на тэорыі роўнасці грамадзян у іх становішчы і правах, на лібералізме і яго каштоўнасцях. Абвяшчэнне сутнаснай роўнасці, аднолькавага становішча як індывідаў, так і культурных груп, у якія яны ўваходзяць,

прадугледжвала аўтаматычна і рэалізацыю гэтага ўніверсальнага прынцыпу ў культурнай практыцы (у дадзеным напрамку разважаў Ю. Хабермас). Кожную культуру неабходна падтрымліваць, зыходзячы з таго факта, што культура з'яўляецца адным з базавых складальнікаў жыцця чалавека, крыніцай яго самаідэнтыфікацыі і развіцця. Да любой культуры важна адносіцца памяркоўна, нават калі яе каштоўнасці не з'яўляюцца каштоўнасцямі і асновамі большасці, нават калі яны не адпавядаюць уласна ліберальным каштоўнасцям.

Менавіта на гэтай падставе дадзены канцэптуальны варыянт мультыкультуралізму жорстка крытыкуецца. Так, напрыклад, па словах амерыканскага даследчыка і крытыка гэтай формы мультыкультуралізму Б. Бэры, падтрымка развіцця той ці іншай культуры павінна грунтавацца на прынцыпе, згодна з якім канкрэтная культура прытрымліваецца ліберальных каштоўнасцей, якія ў дадзеным канкрэтным выпадку разумеюцца як каштоўнасці ўніверсальныя. У адваротным выпадку гэта нанясе шкоду прадстаўнікам культуры ліберальна настроенай большасці [4]. Несумненна, трэба адкрыта сказаць, што ў сучасную эпоху пастуліраванне нейкіх універсальных правіл (жорстка рэгламентуючых функцыянаванне культур і пры неадпаведнасці якім культуры можа быць адмоўлена ў падтрымцы) ужо не з'яўляецца апраўданым і стратэгічна дакладным. З іншага боку, дадзеная пазіцыя звяртае нашу ўвагу на тое, што талерантнасць можа і, напэўна, павінна мець межы.

Лібертарысцкі мультыкультуралізм, распрацаваны Ч. Кукатасам, прадугледжвае права кожнага грамадзяніна на абсалютную свабоду. Ніхто, па сутнасці, не мае права каго-небудзь абмяжоўваць, адзіна магчымае абмежаванне – гэта законы дзяржавы. Галоўнае, каб абаранялася свабода кожнага арганізоўваць сваю ўласную групу або асацыяцыю, таксама, як і выходзіць са складу любой асацыяцыі. Зыходзячы з гэтага, пытанне культурнага супольнага жыцця павінна было быць вырашана само сабой. Але наданне такога права кожнаму індывіду і яго культурнай групе фактычна вядзе да хаосу, дэарганізацыі духоўна-культурных працэсаў. Гэтая канцэпцыя сведчыць аб неглыбокім разуменні яе распрацоўшчыкам як самога механізма функцыянавання культур, так і іх ролі ў жыцці грамадства.

У сваю чаргу У. Кімлічка, даследчык, які падзяляе ідэі ліберальнага перфекцыянісцкага «жорсткага» мультыкультуралізму, меркаваў не абмяжоўвацца гэтымі мяккімі варыянтамі мультыкультуралізму, а падтрымліваць пэўнымі дзяржаўнымі мерамі любыя культуры, існуючыя ў рамках супольнасці. У пэўнай ступені гэты падыход блізкі наступнай канцэпцыі мультыкультуралізму Ч. Тэйлара.

Мультыкультуралізм прызнання, па словах яго стваральніка Ч. Тэйлара, грунтуецца на сучасным разуменні індывідуальнай ідэнтычнасці, зыходзячы з якога кожны мае права быць прызнаным у пэўнай ідэнтычнасці, іншасці. Ніхто не можа прымушаць чалавека змяняць сваю ўнікальную, спецыфічную ідэнтычнасць, а тым больш асімілявацца. Больш за тое, неабходна захоўваць і культываваць гэту іншасць [5, с. 39]. На першы погляд, разгледжаныя канцэптуальныя падыходы здаюцца падобнымі. Але гэта не так. Для дадзенага канцэптуальнага падыходу толькі прызнання роўнага становішча ўсіх культур з'яўляецца недастатковым. У гэтым выпадку Ч. Тэйлар выступаў з крытыкай першай канцэпцыі, адзначаючы, што «ўмоўна нейтральны рад сляпых да адрозненняў прынцыпаў у палітыцы роўнага становішча ў рэальнасці з'яўляецца адлюстраваннем адной пануючай культуры» [5, с. 43]. Сумненні Ч. Тэйлара былі выкліканы, перш за ўсё, двума фактарамі: 1) небяспекай фактычнага знішчэння культур меншасцей; 2) праблемай «накладання» культур адну на адну з дамінаваннем адной з іх. Ён лічыў, што ў адносінах да розных культур не павінна быць ніякай дыскрымінацыі, паколькі каштоўнасць кожнай культуры раўназначная. Але гэта раўназначная каштоўнасць не азначае ўніверсальных мер і прынцыпаў, якія прымяняюцца да кожнай культуры. Гэта азначае не проста прызнанне адрознення, а прызнанне праблем, якія існуюць у адносінах да становішча культур меншасцей у кожнай канкрэтнай супольнасці і наспелай неабходнасці прыняцця канкрэтных практычных мер па вырашэнні гэтых праблем у адпаведнасці з патрабаваннямі культурных груп, а не зыходзячы з нейкага абстрактнага ўніверсальнага агульнага прынцыпу. Бо кожная культура мае патрэбу ў падтрымцы, і перш за ўсё з боку дзяржавы. Такім прыкладам для Ч. Тэйлара з'яўляліся дзеянні па захаванні франкамоўнай культуры ў канадскай правінцыі Квебек, дзе дзецям франкамоўных бацькоў або

імігрантаў не дазвалялася наведваць англамоўную школу; прадпрыемствы, дзе колькасць працуючых перавышала 50 чалавек, павінны былі выкарыстоўваць французскую мову для камунікацыі; рэклама павінна была ажыццяўляцца толькі на французскай мове. Фактычна размова ідзе аб пэўнай культурнай палітыцы па падтрыманні жыццяздольнасці культурных цэласнасцей, існуючых у пэўных спецыфічных умовах.

Мультикультуралізм адрозненняў яшчэ больш абвастрае праблему падтрымкі і культывавання культурных адрозненняў, фіксуючы тое, што без адпаведнай увагі да дадзенага пытання месца культурнага «пэчворка» зойме аднародная культура большасці, якая паглыне ўсе культурныя адрозненні.

Неабходна адзначыць, што мультикультуралізм па сваёй сутнасці аказаўся дастаткова дэлабачным. На сучасным этапе мы назіраем той факт, што лакальным культурам становіцца ўсё складаней процістаяць транснацыянальнай глабальнай культуры, якая функцыянуе на прынцыпах кансюмерызму і па сваёй сутнасці выраўноўвае розныя культуры, прапаноўваючы прадукты культуры ў яе масавым варыянце. Урэшце, глабальная культура часткова задавальняе інтарэсы лакальных груп праз разнастайныя бізнес-прыёмы, здзяйсняе індывідуальныя жаданні, прапаноўваючы разнастайнасць тавараў. Яскравым прыкладам такой тэндэнцыі можа выступаць вядомы Мак-Доналдс, які ў розных краінах прапаноўвае прадукты з так званай «мясцовай спецыфікай».

Нягледзячы на разнастайнасць канцэптуальных падыходаў і дастаткова прадуманы «арсенал» аргументацыі ў сваю абарону, мультикультуралізм усё ж крытыкуецца па наступных асноўных пазіцыях:

1. Абвясчаючы каштоўнасць і права на самавызначэнне этнічных культурных меншасцей, мультикультуралізм пры гэтым не праводзіць ніякіх адрозненняў паміж імі, у тым ліку і на падставе таго, якую пазіцыю яны займаюць у канкрэтнай нацыянальнай культуры і што сапраўды неабходна канкрэтным культурным меншасцям: прызнанне культур як роўных або палітычнае вырашэнне праблемы – наданне роўных правоў на самавызначэнне, у тым ліку і культурнае (у гэтым сэнсе і права адмовіцца ад уласнай культуры). Так, С. Бенхабіб выступала супраць мультикультуралізму на той падставе, што хаця кожная культурная група мае права на развіццё і перадачу сваёй культуры наступнаму пакаленню, але гэта не дае ёй права абсалютна не прымаць іншыя культуры. Асабліва, калі гаворка ідзе аб іншакультурных групах, якія знаходзяцца ў заходніх грамадствах. Па яе словах, «у груп ідэнтычнасці няма права пазбаўляць сваіх дзяцей назапашаных чалавечтвем ведаў і дасягненняў цывілізацыі дзеля перадачы ў спадчыну іх уласнага ладу жыцця; у іх ёсць права на перадачу сваім дзецям асноў свайго ладу жыцця разам з іншымі формамі ведаў, якія знаходзяцца ў распадаржэнні чалавечтвем» [6, с. 149]. На яе думку, каштоўнасці мультикультуралізму супярэчаць заходнім дэмакратычным прынцыпам. Культурныя неканфліктныя па сваёй прыродзе, але культуры самавызначаюцца ў выніку проціпаставлення адна адной.

Але пытанне заключаецца ў тым, якім чынам у дадзеным выпадку можна пазбегнуць «канфлікту цывілізацый», які ўяўляе сабой канфлікт каштоўнасцей ладаў жыцця. Кожны чалавек павінен мець магчымасць самастойна культурна ідэнтыфікавацца. Па сутнасці, С. Бенхабіб выступала супраць канцэпцыі жорсткага мультикультуралізму, і фактычна менавіта яна ўзняла пытанне аб свабодзе ў межах уласнай культуры, свабодзе адмаўлення ад уласнай культуры, памылковасці ўключэння таго ці іншага індывіда ў канкрэтную культуру па прымусу.

Наўрад ці можна адназначна згадзіцца з думкай С. Бенхабіб, у адпаведнасці з якой мультикультуралізм уяўляе сабой абсалютна няправільную дактрыну. Магчыма, што вынікі практычнай рэалізацыі палітыкі мультикультуралізму аказаліся дастаткова супярэчлівымі, але гэта ні ў якім разе не азначае памылковасці канцэпцыі мультикультуралізму і бесперспектыўнасці прапанаваных яе распрацоўшчыкамі ідэй.

Умовы суіснавання культур на дадзеным гістарычным этапе настолькі ўскладніліся, што ігнараваць сам феномен мультикультурнасці і адной са звязаных з ім праблем захавання культурнай цэласнасці і самабытнасці кожнай культуры ўжо не з'яўляецца празмерна абстрактным і выключна марнаслоўным. Можна, безумоўна, адзначыць, што мультикультуралізм як палітычная

стратэгія не меў пад сабой трывалай тэарэтыка-метадалагічнай базы, сістэмнага філасофска-культуралагічнага аналізу і абгрунтавання. Але менавіта практыка мультыкультуралізму выявіла як усю комплекснасць гэтай праблемы, так і няпростыя шляхі яе вырашэння.

2. Мультыкультуралізм разглядае этнічныя культуры, як і сам феномен этнічнасці ў эсенцыялісцкім і прымардыялісцкім плане, прызнаючы за кожнай этнічнай культурай нейкі нязменны ўнутраны субстрат і асаблівыя традыцыйныя перадумовы, якія дазваляюць адрозніваць яе носьбітаў і менавіта таму даюць права адстойваць магчымасць для прызнання сваёй унікальнасці.

3. Паслядоўна абараняючы права на іншасць, дадзеныя канцэптуальныя падыходы пры гэтым «забываюць» выпрацаваць эфектыўны механізм для кансалідацыі грамадства як супольнасці грамадзян, што прывяло да вельмі несучасных вынікаў працэсу культурнай сэгрэгацыі, якая вылілася або ў ізаляцыю, або ў нежаданне хаця б часткова асімілявацца. Больш за тое, С. Жыжэк выступаў з вострай крытыкай мультыкультуралізму, сцвярджаючы, што «мультыкультуралізм – гэта дэзавуіраваная, інвертаваная, самаадносная форма расізму, «расізму на дыстанцыі», які павяжае ідэнтычнасць Іншага, разумеючы Іншага як закрытую аўтэнтчную групу, у адносінах да якой мультыкультуралізм захоўвае дыстанцыю, магчымую з прычыны яго прывілеяванай універсальнай пазіцыі» [7, с. 44]. Немагчыма не згадзіцца з гэтай крытыкай, улічваючы факты сапраўды няўдалай практыкі мультыкультуралізму ў яго «жорсткай» форме, якая прывяла да негатыўных вынікаў.

4. Мультыкультуралізм выразна не высветліў, якім чынам дадзеная пазіцыя суадносіцца з канцэптам ліберальна-дэмакратычнай нацыянальнай дзяржавы, дзе пачынаецца і дзе, уласна кажучы, заканчваецца свабода індывіда ў выбары сваёй культурнай ідэнтычнасці. Прысвойванне культуры можа выступаць як спосаб і магчымасць легітымацыі ўлады. Наследаванне культуры і называнне сябе спадкаемцам пэўнай культуры часцей за ўсё азначае магчымасць замацавання ў прасторы палітычнага. На ўсе гэтыя пытанні яшчэ трэба будзе адказаць у будучым.

Зыходзячы з разнастайных праекцый канцэптуальных перадумоў на практыку між-культурных узаемаадносін, можна вылучыць і розныя тыпы мультыкультуралізму ў сучасных умовах. Так, расійскі вучоны В. М. Астафьева выдзяляе такія яго тыпы: «мультыкультуралізм буціка», «неаліберальны» мультыкультуралізм, «крытычны» мультыкультуралізм, «паўстанцкі» мультыкультуралізм, «поліцэнтрчны» мультыкультуралізм, «мультыкультуралізм страху», «камунітарысцкі» мультыкультуралізм [8, с. 367–368]. Кожны з вылучаных тыпаў прадугледжвае, што немагчыма выпрацаваць нейкі адзіна правільны прынцып культурнага ўзаемадзеяння, з якім усе павінны былі б згадзіцца, бо кожная культурная сітуацыя ўнікальная. Важна асэнсоўваць гэтыя працэсы з улікам глабальнай складанасці.

У палітычнай спрэчцы паміж зацікаўленымі групамі пытанне нацыянальнай культуры і нацыянальнай ідэнтычнасці заўсёды з'яўляецца прадметам абмеркавання. Уяўленні адносна ідэнтычнасці грамадства або пажаданай ступені культурнай разнастайнасці могуць змяняцца з часам. Адна з адпаведных праблем у цяперашняй палітычнай спрэчцы ў Еўропе – сумяшчальнасць дзвюх сістэм каштоўнасцей: роўнасць магчымасцей і права чалавека падтрымаць сваю нацыянальна-культурную спецыфіку.

Канфлікт паміж гэтымі каштоўнасцямі можна было б вырашыць, гранічна падзяліўшы публічную і прыватную сферу жыцця. Фактычна неабходнасць такой арыентацыі абгрунтоўвалася ў канцэпцыі культурнага плюралізму (Ч. Тэйлар, У. Кімлічка, Х. Бхабха і інш.), якая аднесла пытанне культурнага выбару ў сферу прыватнага жыцця і асабістага выбару кожнага індывіда.

Але, згодна з функцыяналісцкай тэорыяй у сацыялогіі і антрапалогіі, розныя ўстановы, якія складаюць сацыякультурную сістэму грамадства, абавязкова ўзаемазвязаны. Гэта значыць, што на практыцы не існуе асобных сацыякультурных сфер. Грамадскія і прыватныя сферы ўзаемадзейнічаюць як падсістэмы. Напрыклад, адукацыя мае на мэце падрыхтоўку дзяцей да выканання пэўных роляў у сацыяльнай сістэме, але ў той жа час яна з'яўляецца транслятарам культурных каштоўнасцей, якія робяць уплыў на прыватнае жыццё вучняў і іх сем'яў.

Неабходна адзначыць, што вырашэнне гэтага канфлікту магчыма менавіта ў тым выпадку, калі прыналежнасць да пэўнай этнічнай, культурнай групы не вызначае палітычнае далучэнне

суб'екта ў жыццё нацыянальнай дзяржавы. Так, напрыклад, этнічныя па паходжанні ўкраінцы могуць захаваць прыхільнасць да так званых «каранёў», але разам з тым лічыць сябе беларусамі па грамадзянскай прыналежнасці і ўсведамляць сябе ўсходнееўрапейцамі, пры гэтым валодаць усімі правамі і магчымасцямі звычайнага «беларускага беларуса». Такая пазіцыя не перашкаджае суб'екту займаць пэўную/любую пазіцыю ў структуры грамадства.

Такая сітуацыя характэрна, як ні дзіўна, менавіта для Беларусі, у адрозненне, напрыклад, ад краін Балтыі, у прыватнасці, Эстоніі і Латвіі, дзе магчымасць заняць тую ці іншую пазіцыю ў грамадстве залежыць ад таго, як этнакультурна, а значыць, і палітычна, вызначыў сябе суб'ект. Спецыфічнасць апісанай сітуацыі заключаецца ў тым, што ў дадзеным выпадку суб'ект не знаходзіць падстаў як для ўнутранага, так і знешняга канфлікту, што можа растлумачыць дастаткова высокі ўзровень толерантнасці ў адносінах да культурных адрозненняў у беларускім грамадстве. Толерантнасці, якая разумеецца як «гатовнасць прыхільна прызнаваць, прымаць паводзіны, перакананні і погляды іншых людзей, якія адрозніваюцца ад уласных. Пры гэтым нават у тым выпадку, калі гэтыя перакананні/погляды табой не падтрымліваюцца і не ўхваляюцца» [9, с. 9]. Гэта азначае прызнанне Іншага роўным сабе ў магчымасці займаць пэўную пазіцыю ў грамадскім цэлым.

Сучасныя глабальныя працэсы аказваюць на культуры, як пэўнага роду цэласнасці, велізарны ўплыў, як пазітыўны, так і негатыўны. Праблемы, якія ў будучым паўстануць перад чалавецтвам, на наш погляд, будуць закранаць сферу культуры, менавіта яна стане аб'ектам пільнай увагі і інструментам вырашэння праблем у іншых сферах, як эканамічнай, так і палітычнай. Менавіта таму важна даследаваць сучасны стан культур і перспектывы іх развіцця. Канцэпцыя мультыкультуралізму ў дадзеным выпадку можа служыць тэарэтыка-метадалагічнай асновай для такога роду даследаванняў. Недаацэнка важнасці як самога феномена мультыкультуралізму, так і звязаных з ім мультыкультурных працэсаў, можа прывесці да негатыўных вынікаў.

Філасофскае асэнсаванне тэорыі і практыкі мультыкультуралізму ў суадносінах з рэальнымі мультыкультурнымі працэсамі можа, у сваю чаргу, з'яўляцца тэарэтыка-метадалагічнай асновай нацыянальна-культурнай палітыкі ва ўмовах новых тэмпаў і інтэнсіўнасці культурнага ўзаемадзеяння, паскоранай глабалізацыі.

Літаратура

1. Позняков, В. В. Национально-культурная идентичность в условиях мультикультурности / В. В. Позняков // *Философия как самопонимание культуры и посредник в диалоге культур*. – Минск, 2006. – С. 45–52
2. Малахов, В. С. Национализм как политическая идеология / В. С. Малахов. – М., 2005.
3. Лотман, Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб., 2001.
4. Barry, B. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism* / B. Barry. – Cambridge, 2001.
5. Taylor, Ch. *The Politics of Recognition / Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition* / Ch. Taylor. – NY., Princeton, 1994.
6. Бенхабиб, С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру: пер. с англ. / С. Бенхабиб. – М., 2003.
7. Žižek, S. Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism / S. Žižek // *New Left Review*, 1997, September-October. – P. 28–51.
8. Астафьева, О. Н. Межкультурный диалог в условиях глобализации: проблемы теории и практики / О. Н. Астафьева // *Фундаментальные проблемы культурологии: в 4 т. Т. 4: Культурная политика* / отв. ред. Д. Л. Спивак. – СПб., 2008. – С. 354–378.
9. Толерантность / под общ. ред. проф. М. П. Мchedлова. – М., 2004.

V. V. OSIPCHYK

CONCEPTUAL APPROACHES TO RESEARCH OF THE CONTEMPORARY MULTICULTURAL PROCESSES

Summary

Analysis of basic conceptual approaches to the multicultural processes research has been carried out. Their theoretical and methodological perspectives for analysis of contemporary dynamics of cultures and development of actual cultural policy strategies has been revealed. Philosophical reconstruction of the intercultural interaction contradictions has been carried out.

УДК 316.334.2

А. В. ТАРАНАВА

МАТЭРЫЯЛЬНЫ ДАБРАБЫТ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЯ НЯРОЎНАСЦЬ НАСЕЛЬНІЦТВА Ё РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ: САЦЫЯЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ

Інстытут сацыялогіі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 27.04.2010)

Узровень матэрыяльнага дабрабыту і сацыяльна-эканамічная няроўнасць насельніцтва адлюстроўваюць асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця дзяржавы. У адпаведнасці з Асноўнымі палажэннямі Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця на бліжэйшы перыяд (да 2010 г.) найважнейшымі задачамі з'яўляюцца павышэнне рэальных грашовых даходаў і паніжэнне ўзроўню малазабеспечанасці насельніцтва, стварэнне ўмоў і забеспячэнне грамадзянам роўных магчымасцей для дасягнення матэрыяльнага і сацыяльнага дабрабыту [1]. У якой ступені выконваюцца гэтыя задачы, чым характарызуецца сацыяльна-эканамічная няроўнасць беларускага насельніцтва, які ўзровень матэрыяльнага дабрабыту грамадзян – мы прааналізуем у дадзеным артыкуле.

Сацыяльна-эканамічную няроўнасць у рамках пэўнага грамадства можна ўявіць у выглядзе яго сацыяльнай структуры, вызначанай сацыяльнай дыферэнцыяцыяй на аснове такіх крытэрыяў, як сацыяльны прэстыж, самаідэнтыфікацыя, прафесія, даход, адукацыя, удзел ва ўладных адносінах і г. д. [2]. У якасці найважнейшых дыферэнцыруючых прыкмет выступаюць прыкметы, звязаныя: 1) з эканамічным становішчам людзей, г. зн. наяўнасцю ўласнасці, велічыней даходаў, узроўнем матэрыяльнага дабрабыту; 2) сацыякультурным статусам індывідаў, узроўнем і якасцю адукацыі, прафесійнымі навыкамі, стандартамі спажывання, стылем жыцця; 3) аб'ёмам уладных паўнамоцтваў, прычым важнае значэнне набываюць вытворчыя адносіны, у рамках якіх фарміруюцца розныя магчымасці рабіць уплыў на іншых праз службовае становішча; 4) сацыяльным прэстыжам, аўтарытэтам, уплывам [3, с. 107]. Разам з тым, пры вывучэнні спецыфікі сацыяльнай структуры сучаснага беларускага грамадства варта ўлічваць, *на-першае*, няўстойлівасць сувязі паміж рознымі стратыфікацыйнымі крытэрыямі, *на-другое*, мазаічнасць нашага грамадства, калі ў розных сектарах эканомікі назіраюцца аўтаномныя сістэмы сацыяльнай стратыфікацыі (напрыклад, прафесійная стратыфікацыя), *на-трэцяе*, нізкі ўзровень структураванасці беларускага соцыуму. Гэта ў пэўнай ступені абмяжоўвае рэканструкцыю стратыфікацыйных характарыстык сацыяльнай няроўнасці насельніцтва, таму мы вымушаны выкарыстоўваць у якасці асноўнага крытэрыю няроўнасці эканамічны, г. зн. даходы насельніцтва.

Няроўнасць насельніцтва *па даходах* можа быць прааналізавана на аснове даных дзяржаўнай статыстыкі і вынікаў сацыялагічных даследаванняў, у якасці апошніх будуць выступаць Рэспубліканскі сацыялагічны маніторынг «Грамадская думка», які штогод праводзіцца Інстытутам сацыялогіі НАН Беларусі, а таксама даследаванне «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва», праведзенае ў 2009 г. адрэзкам эканамічнай сацыялогіі і сацыяльнай дэмаграфіі Інстытута сацыялогіі.

Лічыцца, што з усіх кампанентаў сацыяльна-эканамічнай няроўнасці асобая роля належыць адрозненню ў даходах, якія вызначаюць узровень жыцця людзей, матывацыю працоўнай і дэлавой актыўнасці, ад іх залежаць сацыяльнае самаадчуванне насельніцтва і палітычная

стабільнасць у грамадстве. Няроўнасць даходаў з'яўляецца асновай рынкавай эканомікі, абавязковай умовай яе эфектыўнага функцыянавання, моцным матывацыйным рухавіком, закладзеным у прыродзе чалавека [4, с. 9]. Амплітуда няроўнасці можа быць вызначана пры аналізе размеркавання даходаў паміж хатнімі гаспадаркамі. З гэтай мэтай ужываюць прыём ранжыравання: сем'і размяркоўваюць у парадку ўзрастання даходаў, а затым групуюць. Пры гэтым адрозніваюць: а) квінтільныя групы, у якіх хатнія гаспадаркі дзеляцца на пяць падгруп, кожная з якіх уключае 20 % усіх сем'яў (першая квінтільная група складае 20 % сем'яў з найменшым, а пятая – 20 % сем'яў з найбольшым узроўнем даходаў); б) дэцыльныя групы, якія фарміруюцца аналагічна і дзеляць хатнія гаспадаркі на 10 аднолькавых падгруп (па 10 %). Ступень сацыяльнага расслаення вызначаецца з дапамогай разліку шэрагу каэфіцыентаў, адзін з якіх – каэфіцыент дыферэнцыяцыі даходаў (або каэфіцыент фондаў), які ўяўляе сабой суадносіны паміж сярэднімі даходамі 10 % найбольш багатага насельніцтва і 10 % найменш забяспечанага. Чым вышэй каэфіцыент фондаў, тым больш няроўнасць у даходах і вышэй ступень дыферэнцыяцыі насельніцтва. У якасці паказчыка дыферэнцыяцыі насельніцтва па ўзроўню даходаў у сацыяльна-эканамічнай статыстыцы выкарыстоўваецца таксама індэкс канцэнтрацыі даходаў, або каэфіцыент Джыні, які адлюстроўвае характар размеркавання ўсёй сумы даходаў насельніцтва паміж асобнымі яго групамі. Яго велічыня вымяраецца ад 0 да 1. Чым бліжэй значэнне паказчыка да 1, тым больш нераўнамерна размеркаваны даходы ў грамадстве. Аптымальным у сацыяльна-эканамічным плане лічыцца значэнне *каэфіцыента фондаў* на ўзроўні 7–9 адзінак, што назіраецца ў еўрапейскіх краінах. Крытычнае значэнне *каэфіцыента Джыні* вызначана Сусветным банкам на ўзроўні 0,4. У сучасным свеце найменшая дыферэнцыяцыя даходаў назіраецца ў Нарвегіі, дзе 10 % самых забяспечаных у 5,3 раза багацей самых бедных, а каэфіцыент Джыні роўны 0,258 [5, с. 289]. На іншым «полюсе» знаходзяцца краіны Лацінскай Амерыкі, у прыватнасці Мексіка, дзе рэальны ўзровень расслаення складае прыкладна 1:25 – 1:30.

У Беларусі ў 2008 г. у найніжэйшай квінтільнай групе (з найменшымі рэсурсамі) доля даходаў складала 9,2 %, у другой – 13,9, у трэцяй – 17,6, у чацвёртай – 22,6, у найвышэйшай (з найбольшымі рэсурсамі) – 36,7 % [6, с. 107]. Суадносіны рэсурсаў 10 % найбольш і найменш забяспечаных груп насельніцтва (каэфіцыент фондаў) склалі 5,9 раза, а каэфіцыент Джыні – 0,274. Такая структура квінтільных груп у Беларусі (па матэрыялах выбарчых абследаванняў хатніх гаспадарак) практычна не змянялася на працягу больш чым 10 апошніх гадоў. Гэта звязана з адноснай устойлівасцю структуры даходаў насельніцтва (доля зароботнай платы і сацыяльных трансфертаў у агульным аб'ёме даходаў насельніцтва Беларусі практычна не змянялася), а таксама становай і раўнамернай дынамікай іх павышэння. Так, структура даходаў насельніцтва Беларусі па даных Дзяржаўнай статыстыкі за 2009 г., была прадстаўлена наступнымі артыкуламі: аплата працы (56,4 %), трансферты насельніцтву (18,7 %), даходы ад уласнасці (2,6 %), іншыя даходы (22,3 %).

Дыферэнцыяцыя ў грамадстве ацэньваецца не толькі па ўзроўню даходаў у цэлым, але і па памеры хатніх гаспадарак і сацыяльна-дэмаграфічных тыпах, суадносінах колькасці занятых і ўтрыманцаў, ліку дзяцей, полаўзроставых характарыстыках членаў хатніх гаспадарак. Але *галоўнай* дыферэнцыруючай прыкметай застаюцца ўзровень аплаты працы і іншых першасных даходаў, ступень утрыманскай нагрузкі. Так, нягледзячы на паніжэнне ўзроўню малазабяспечанасці па асобных тыпах хатніх гаспадарак (колькасць малазабяспечаных хатніх гаспадарак, якія складаюцца з аднаго чалавека, знізілася ў два разы), значнай сацыяльнай праблемай застаецца нізкі ўзровень жыцця шматдзетных сем'яў: сярод сем'яў з трыма і больш дзецьмі ва ўзросце да 18 гадоў доля малазабяспечаных у 2009 г. вырасла да 32,8 % [7, с. 130]. Абсалютнае значэнне грашовых даходаў у разліку на душу насельніцтва ў 2009 г. складала 755,3 тыс. руб. у месяц, а рэальныя грашовыя даходы ў адносінах да папярэдняга года ўзраслі амаль на 3,8 %, у той час як на працягу апошніх 5 гадоў гэтае павышэнне складала ад 9,3 % у 2004 г. да 15,9 % у 2006 г. [8]. Міжгалоўная дыферэнцыяцыя ў аплаце працы працаўнікоў у галінах эканомікі, з улікам падгалін, за 2 месяцы 2010 г. складала 4,0 раза і знізілася ў параўнанні з 2000 г. у 1,9 раза. Нягледзячы на становачую дынаміку паказчыкаў узроўню аплаты працы ў такіх не-

вытворчых галінах, як навука і навуковае абслугоўванне, фізкультура і спорт, сувязь і транспарт, сацыяльныя галіны (сацыяльнае забеспячэнне, адукацыя, культура і мастацтва, ахова здароўя) характарызуюцца нізкім узроўнем аплаты працы, што адмоўна адбіваецца на матывацыі працоўнай дзейнасці працаўнікоў у сферах, дзе патрабуецца кваліфікаваная праца.

Эканамічная дыферэнцыяцыя насельніцтва па рэсурсным крытэрыі (даходу) можа быць прадстаўлена ў параўнанні з бюджэтам пражытачнага мінімуму (БПМ) і мінімальным спажывецкім бюджэтам (МСБ) (табл. 1). Роля такога разліковага паказчыка, як велічыня пражытачнага мінімуму, праяўляецца ў тым, што з ім суадносяцца іншыя – узровень даходаў, заробатная плата, пенсіі, сацыяльныя дапамогі і г. д. Гэты паказчык уяўляе сабой нейкі эталон для вымярэння ўзроўню жыцця і дыферэнцыяцыі найбольш і найменш забяспечаных груп насельніцтва.

Т а б л і ц а 1. Дынаміка ўзроўню даходаў беларускага насельніцтва па даных дзяржаўнай статыстыкі ў параўнанні з БПМ і МСБ, %

Групоўка па ўзроўню даходаў	2002 г.	2005 г.	2008 г.
1. Доля насельніцтва з даходамі ніжэй БПМ	32,1	13,1	5,6
2. Доля насельніцтва з даходамі ад БПМ да МСБ	40,0	29,3	17,8
3. Доля насельніцтва з даходамі больш за МСБ, у т. л.:	27,9	57,6	76,6
з даходамі ад 1 да 2 МСБ	21,6	49,5	53,2
з даходамі ад 2 да 3 МСБ	5,0	6,3	17,3
з даходамі больш за 3 МСБ	1,3	1,8	6,1
Вынік	100,0	100,0	100,0

*Разлічана па: Статистический ежегодник Республики Беларусь. Минстат Республики Беларусь. Минск, 2003, 2006, 2009.

**Заўвага: у 2008 г. у Рэспубліцы Беларусь МСБ складаў 340,1 тыс. руб., БПМ – 220,0 тыс. руб.

Прыведзеныя даныя сведчаць, што доля насельніцтва з даходамі ніжэй БПМ за 6 гадоў (2002–2008 гг.) знізілася больш чым у 5 разоў, з даходамі ад БПМ да МСБ – больш чым у 2 разы. Адпаведна ўзрасла ўдзельная вага грамадзян з даходамі больш за МСБ з 27,9 % у 2002 г. да 76,6 % у 2008 г., з іх 53,2 % – гэта беларусы з даходамі ад 1 да 2 МСБ, 17,3 – ад 2 да 3 МСБ і толькі 6,1 % – гэта грамадзяне, чыі даходы вышэй за 3 МСБ.

Вызначэнне беларусамі ўзроўню свайго сярэднямесячнага даходу, па даных сацыялагічнага апытання «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва» (2009 г.; N= 1480 чал.) у параўнанні з БПМ і МСБ (2009 г.), паказвае, што ў адрозненне ад статыстычных даных у 23,8 % рэспандэнтаў даход быў ніжэй БПМ (табл. 2). Сярэдняе значэнне жаданага даходу (разлічанае зыходзячы з адказаў на пытанне: «Як Вы лічыце, колькі грошай трэба на 1 члена Вашай сям’і ў месяц, каб забяспечыць годны ўзровень жыцця?») склала прыкладна 1 200 тыс. руб., г. зн. больш за 3 МСБ.

Т а б л і ц а 2. Узровень даходаў беларускага насельніцтва па даных сацыялагічнага апытання ў параўнанні з БПМ і МСБ, %

Групоўка адказаў на пытанне: «Які грашовы даход быў у Вашай сям’і на 1 чалавека за апошні месяц?»	2009 г.
1. Доля насельніцтва з даходамі ніжэй БПМ	23,8
2. Доля насельніцтва з даходамі ад БПМ да МСБ	22,1
3. Доля насельніцтва з даходамі больш за МСБ, у т. л.:	54,1
з даходамі ад 1 да 2 МСБ	41,5
з даходамі ад 2 да 3 МСБ	9,3
з даходамі больш за 3 МСБ	3,3
Вынік	100,0

Аднак трэба браць пад увагу той факт, што рэспандэнты схільны прыніжаць узровень сваіх даходаў альбо зусім адмаўляюцца яго называць. Таму прааналізуем матэрыяльнае становішча

беларусаў зыходзячы з адказаў на наступныя пытанні: «Як Вы ацэньваеце Ваша матэрыяльнае становішча?», «Кім Вы сябе лічыце?», «Як змянілася матэрыяльнае становішча Вашай сям'і за мінулы год?». Па даных даследавання «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва», сваё матэрыяльнае становішча ацанілі як «добрае» і «хутчэй добрае» адпаведна 5,6 і 7,1 % беларусаў; «сярэдняе» – 58,0 %; «хутчэй дрэннае» і «дрэннае» – 16,5 і 8,2 % адпаведна; не змаглі адказаць 4,6 %. Па даных Рэспубліканскага сацыялагічнага маніторынгу «Грамадская думка – 2009», мы атрымліваем практычна аналагічнае размеркаванне адказаў на дадзенае пытанне (табл. 3).

Табліца 3. Размеркаванне адказаў на пытанне: «Як Вы ацэньваеце Ваша матэрыяльнае становішча?» па даных сацыялагічных апытанняў «Грамадская думка» і «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва», % (2009 г.)

Ацэнка матэрыяльнага становішча	Даныя апытання «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва» (N= 1488 чал.)	Даныя апытання «Грамадская думка» (N= 2110 чал.)
1. Добрае	5,6	5,8
2. Хутчэй добрае	7,1	6,5
3. Сярэдняе	58,0	57,7
4. Хутчэй дрэннае	16,5	18,6
5. Дрэннае	8,2	7,5
6. Не змаглі адказаць	4,6	3,9
Усяго	100,0	100,0

Акрамя матэматычных паказчыкаў рэпрэзентатыўнасці, такіх, напрыклад, як памылка выбаркі, дадзеная адпаведнасць з'яўляецца яшчэ адным пацвярджэннем рэпрэзентатыўнасці даных сацыялагічных апытанняў для ўсяго насельніцтва Беларусі. Па даных апытання «Грамадская думка – 2009» у кантэксце адказаў на пытанне: «Кім Вы сябе лічыце?», багатымі сябе лічаць толькі 0,4 % рэспандэнтаў, людзьмі з сярэднім дастаткам – 57,8, беднымі – 25,7, жабракамі – 2,7, не змаглі аднесці сябе да той або іншай катэгорыі – 12,9 %. Такім чынам, мы атрымліваем досыць высокую долю (каля 1/4) адмоўных ацэнак беларусамі свайго матэрыяльнага становішча, у той час як у адпаведнасці з афіцыйнай мяжой малазабяспечанасці (БПМ), доля насельніцтва з даходамі ніжэй бюджэту пражытачнага мінімуму, па даных дзяржаўнай статыстыкі (2008 г.), складае 5,6 %. Гэта звязана з тым, што па ацэнках рэспандэнтаў годны ўзровень жыцця можа быць забяспечаны такім даходам, памер якога перавышае мінімальны спажывецкі бюджэт у 3 разы, а бюджэт пражытачнага мінімуму – у 5 разоў.

Па даных даследавання «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва», 38,7 % рэспандэнтаў адзначылі, што матэрыяльнае становішча за мінулы год пагоршылася; у 8,2 – яно палепшылася; у 42,5 % беларусаў – не змянілася. Па даных апытання «Грамадская думка» (2008, 2009 гг.), доля рэспандэнтаў, якія адмоўна ацанілі змену свайго матэрыяльнага становішча, павялічылася з 21,2 % у 2008 г. да 39,8 % у 2009 г. Пагаршэнне матэрыяльнага становішча абумоўлена перш за ўсё сусветным фінансава-эканамічным крызісам, які таксама крануў і Беларусь. Найбольш актуальныя праблемы, выкліканыя ўплывам крызісу, прыведзены ў табл. 4.

Табліца 4. Размеркаванне адказаў на пытанне: «Як фінансава-эканамічны крызіс крануў асабіста Вас або членаў Вашай сям'і?» (2009 г.)

Варыянты адказаў	%
1. Цэны на тавары і паслугі растуць, а мой даход не змяніўся / знізіўся	46,4
2. Знізілі зароботную плату	23,1
3. Пачалі затрымоўваць зароботную плату	9,2
4. Паменшылі колькасць працоўных гадзін / дзён	5,7
5. Адправілі ў неаплачаны адпачынак	1,6
6. Стала больш складана весці свае справы, займацца прадпрыемствам (знізілася колькасць кліентаў, пакупная здольнасць насельніцтва)	4,8
7. Крызіс мяне не крануў	22,0

Найбольш адчувальным наступствам эканамічнага крызісу, па ацэнках рэспандэнтаў, з'яўляецца паніжэнне пакупной здольнасці насельніцтва, калі рост цэн на тавары і паслугі не суправаджаецца адэкватным павышэннем даходаў (46,4 %). Гэта адзначаюць як самі спажывыцы, так і прадпрыемствы, якім стала больш складана займацца бізнесам. Амаль 1/4 рэспандэнтаў адзначылі паніжэнне зароботнай платы, што сведчыць аб выкарыстанні на прадпрыемствах стратэгіі фінансавай гібкасці занятасці («functional flexibility»), якая праяўляецца ў маніпуліраванні ўзроўнем аплаты працы з мэтай недапушчэння росту беспрацоўя. Аб ужыванні стратэгіі функцыянальнай гібкасці занятасці («financial flexibility») сведчыць няпоўная занятасць на прадпрыемствах і ў арганізацыях, якая праяўляецца ў памяншэнні колькасці працоўных гадзін (5,7 %) і арганізацыі неаплачаных адпачынкаў (1,6 %); таксама з'явіліся выпадкі затрымкі выплаты зароботнай платы (9,2 %).

Няроўнасць у самым агульным выглядзе азначае, што людзі жывуць ва ўмовах няроўнага доступу да абмежаваных рэсурсаў матэрыяльнага і духоўнага спажывання. Таму дыферэнцыяцыя насельніцтва вызначаецца не толькі і не столькі ўзроўнем даходаў, колькі доступам да сацыяльна-эканамічных магчымасцей у розных сферах жыцця – спажыванні, адукацыі, адпачынку і г. д. Гэта значыць неабходна вызначыць структуру выдаткаў, якія можа дазволіць сабе індывід, зыходзячы з даходаў. Размеркаванне адказаў на пытанне: «Ці хапае Вам сродкаў на аплату розных відаў тавараў і паслуг?», па даных апытання «Грамадская думка – 2009», прадстаўлена ў табл. 5. Пры аналізе адказаў на пытанне пад увагу браліся станоўчыя адказы («Так, хапае») толькі ў выпадку, калі рэспандэнт мае неабходнасць у спажыванні дадзенага тавару або паслугі. Напрыклад, калі ў рэспандэнта няма дзяцей, то выдаткі «Утрыманне дзяцей у дашкольных і навучальных установах» у яго адсутнічаюць, такім чынам пры падліку ацэнак (як адмоўная ацэнка) яго адказ не ўлічваўся.

Табліца 5. **Размеркаванне станоўчых адказаў на пытанне: «Ці хапае Вам сродкаў на аплату наступных відаў тавараў і паслуг?», % (2009 г.)**

Від спажывання	Доля станоўчых адказаў, %
1. Прадукты харчавання	78,8
2. Адзенне, абутак	51,7
3. Гаспадарча-бытавыя тавары	70,9
4. Тавары доўгачасовага карыстання (мэбля, тэхніка і інш.)	21,9
5. Квартплата, аплата камунальных паслуг	83,9
6. Аплата бытавых паслуг (хімчыстка, цырульня, дробны рамонт і інш.)	65,5
7. Утрыманне дзяцей у дашкольных і навучальных установах, гуртках, секцыях	61,2
8. Платная адукацыя (прафесійнае навучанне) Ваша ці Вашых дзяцей	30,7
9. Аплата лячэння і медыкаментаў	58,6
10. Будаўніцтва кватэры, хаты і інш.	9,5
11. Адпачынак, падарожжы	18,9

Па даных апытання, 2/3 беларусаў могуць дазволіць сабе пакупку прадуктаў харчавання, гаспадарча-бытавых тавараў, аплату камунальных і бытавых паслуг; ад 1/2 да 2/3 – не адчуваюць цяжкасцей у сродках пры набыцці адзення і абутку, аплаце лячэння і медыкаментаў, а таксама ўтрыманні дзяцей у дашкольных і навучальных установах, гуртках і секцыях. Гэта сведчыць пра даступнасць названых відаў спажывецкіх тавараў і паслуг. Разам з тым, такія безумоўна неабходныя для сучаснага грамадства віды спажывання, як адпачынак і падарожжы, тавары доўгачасовага карыстання (мэбля, тэхніка, аўтамабіль), будаўніцтва жылля і платная адукацыя, даступны меней, чым 1/3 беларусаў. У дадзеным кантэксце вельмі паказальныя адказы (па даных даследавання «Узровень і якасць жыцця беларускага насельніцтва») на пытанне: «Што характарызуе Ваша матэрыяльнае становішча (Вашай сям'і)?», якія сведчаць аб тым, што нягледзячы на станоўчую дынаміку даходаў насельніцтва, толькі каля 1/5 беларускіх сем'яў хапае грошай на «нармальнае» жыццё (табл. 6).

Таблица 6. Размерование адказаў на пытанне: «Што з пералічанага лепш за ўсё характарызуе Ваша матэрыяльнае становішча (Вашай сям'і)?», %

Паказчык	2009 г.
1. Сям'і часта прыходзіцца адмаўляцца ад неабходных прадуктаў харчавання і адзення; з хатняй маёмасці ёсць толькі неабходны мінімум (халадзільнік, тэлевізар, мэбля)	21,4
2. Грошай хапае толькі на неабходныя прадукты харчавання і адзенне, на больш дарагія рэчы прыходзіцца адкладваць (збіраць)	55,7
3. Грошай, у прынцыпе, хапае на нармальнае жыццё	21,9
4. Сям'я можа дазволіць сабе дарагія пакупкі (нерухомасць, аўтамабілі і інш.), прэстыжны адпачынак, адукацыю	1,0

Такім чынам, статыстычныя паказчыкі (структура квінтальных груп, каэфіцыент фондаў, каэфіцыент Джыні) характарызуюць сацыяльна-эканамічную дыферэнцыяцыю насельніцтва ў Беларусі як «умераную», аналагічную паказчыкам у развітых еўрапейскіх краінах. Сацыяльна-эканамічная палітыка ў Беларусі забяспечвае эвалюцыйна-пазітыўны працэс паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту беларускага насельніцтва і нівеліраванне сацыяльна-эканамічнай няроўнасці. Адбываецца гэта як за кошт павышэння ўзроўню аплаты працы, так і за кошт перамеркавання даходаў на карысць малазабяспечаных беларусаў з мэтай павышэння іх матэрыяльнага становішча. Разам з тым, для беларускага грамадства застаецца актуальнай праблема малазабяспечанасці, калі, нягледзячы на невысокі статыстычны паказчык малазабяспечанасці (5,6 %), больш 1/4 беларусаў, па даных сацыялагічных апытанняў, лічаць сябе беднымі, а сваё матэрыяльнае становішча вызначаюць як «дрэннае». Каля 80 % насельніцтва могуць забяспечыць сабе толькі базавы ўзровень спажывання, звязаны з простым узнаўленнем сваёй прадукцыйнай сілы і не арыентаваны на расшырэнне яе ўзнаўленне, неабходнае для эфектыўнага функцыянавання эканомікі ў сувязі з пераходам на інавацыйны шлях развіцця.

Літаратура

1. Основные положения национальной стратегии устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. / Н. П. Зайченко [и др.]. – Режим доступа: http://bem.bseu.by/index.php?s=on&lang=ru&ot=article&ar_id=907. – Дата доступа: 18.03.2009.
2. Соколова, Г. Н. Стратификация социальная // Экономико-социологический словарь / Г. Н. Соколова [и др.]. – Минск: ООО «ФуАинформ», 2002. – С. 365.
3. Новиков, Л. Г., Сидоренко, С. Ф. Основные характеристики уровня жизни и проблемы социального расслоения современной Беларуси / Л. Г. Новикова, С. Ф. Сидоренко // Актуальные проблемы современного белорусского общества: социологический аспект / под ред. Д. Г. Ротмана и А. Н. Данилова. – Минск: БГУ, 2005. – 259 с.
4. Костылева, Л. В. Социально-экономическое неравенство населения региона / Л. В. Костылева [и др.]. – Вологда: Ин-т соц.-эконом. развития территорий РАН, 2009. – 172 с.
5. Макроэкономика: учеб. пособие / А. В. Бондарь [и др.]. – 2-е изд. – Минск: БГЭУ, 2009. – 415 с.
6. Статистический ежегодник Республики Беларусь 2008: стат. сб. / Минстат Республики Беларусь; редкол.: В. И. Зиновский [и др.]. – Минск: УП Минстата «Главный вычислительный центр», 2009. – 584 с.
7. Сечко, Н. Н. Малообеспеченность белорусского населения как социальная проблема / Н. Н. Сечко // Социальное знание и белорусское общество. – Минск: Право и экономика, 2009. – С. 129–132.
8. Основные социально-экономические показатели уровня жизни // Официальная национальная статистика. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by/homep/ru/indicators/uroven.php>. – Дата доступа: 03.04.2010.

E. V. TARANOVA

WELL-BEING AND SOCIO-ECONOMIC INEQUALITY OF BELARUSIAN PEOPLE: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Summary

Well-being of people and specificity of socio-economic inequality in Belarusian society are under review in the article on the base of statistics and social researches. People appraisals of the income level and consumption specificity have been analyzed.

ПРАВА

УДК 341.1/8:338.48

Л. А. ВАСІЛЬЕВА, Н. С. НАВУМАВА

ТЭАРЭТЫКА-ПРАВОВЫЯ КАТЭГОРЫі МІЖНАРОДНАГА ТУРЫЗМУ

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт

(Паступіў у рэдакцыю 13.09.2010)

З тых часоў, як турызм стаў аб'ектам даследавання, рабіліся спробы ўстанаўлення яго дакладнай характарыстыкі, вызначэння асноўных тэарэтыка-правовых катэгорый. На думку нямецкага вучонага Кохена існуе столькі ж тэрмінаў «турызм», колькі даследаванняў па яго [1, с. 10]. Тэрмін «турызм» з даўніх часоў выкарыстоўваецца ў многіх мовах. Гэтае слова ўтварылася ад азначэння «вялікі тур» і першапачаткова азначала азнаямленчую паездку, якую ажыццяўлялі ў XVI–XVIII стст. маладыя дваране. У XIX ст. такія паездкі сталі папулярнымі і сярод іншых слаёў насельніцтва. Мэтай паездак было знаёмства турыстаў з чужымі культурамі. На працягу стагоддзяў асноўнае прызначэнне турызму – знаёмства падарожнікаў з іншымі краінамі, наладжванне кантактаў і ўзаеа разумення з народамі, якія іх насяляюць.

Між тым, дакладнае тлумачэнне тэрмінаў і паняццяў аб турызме мае важнае значэнне для разумення тых працэсаў, якія адбываюцца ў міжнародным турызме. У пачатку з'яўлення турызму акцэнт рабіўся на сувязі турысцкай дзейнасці і транспарту, гэта значыць турызм лічыўся часткай транспартных перавозак. З развіццём турызму і ператварэннем яго ў масавую з'яву на міжнародным і нацыянальным узроўнях з'явіліся новыя трактоўкі гэтага паняцця.

Міжнародны турызм з'яўляецца спецыфічнай формай міжнароднага гандлю паслугамі. Міжнародны гандаль паслугамі – адна з формаў сувязяў, якія пануюць у свеце, па абмене паслугамі паміж прадаўцамі і пакупнікамі розных краін. Дадзеная форма міжнародных эканамічных адносін даволі спецыфічная дзякуючы свайму прадмету – паслуге [2, с. 12].

Міжнародны турызм і турыстычныя паслугі з 20-х гадоў XX ст. становяцца аб'ектам міжнароднага рэгулявання. Яшчэ Ліга нацый і першы міжнародны з'езд турысцкіх арганізацый (1925 г.) звяртаюць увагу на азначэнне турызму, турыста, а таксама сумежных паняццяў [3, с. 22].

Перыяд паміж 1937 і 1990 гг. характарызаваўся распрацоўкай разуменняў і класіфікацыі для міжнароднага турызму. У 1937 г. Савет Лігі нацый рэкамендаваў наступнае азначэнне тэрміна – «міжнародны турызм». Тэрмін быў нязначна зменены Міжнародным саюзам афіцыйных турысцкіх арганізацый (МСАТА) на пасяджэнні, якое праходзіла ў 1950 г. у Дубліне, і фактычна без змен перайшоў у найноўшыя міжнародныя акты [3, с. 27].

Звернемся да сучаснага паняцця турызму ў міжнародных актах і юрыдычнай літаратуры. У Манільскай дэкларацыі па сусветным турызме 1980 г. турызм вызначаецца як дзейнасць, якая мае важнае значэнне ў жыцці народаў з прычыны непасрэднага ўздзеяння на сацыяльную, культурную, адукацыйную і эканамічную галіны жыцця дзяржаў і іх міжнародных адносін [4]. У Гаагскай дэкларацыі 1989 г. [5] адзначаецца, што «турызм стаў з'явай, якая ўвайшла ў паўсядзённае жыццё сотняў мільёнаў людзей і:

а) уключае ўсе свабодныя перамяшчэнні людзей ад іх месца пражывання і працы, а таксама сферу паслуг, створаную для задавальнення патрэб, якія ўзнікаюць у выніку гэтых перамяшчэнняў;

б) уяўляе сабой від дзейнасці, якая мае найважнейшае значэнне для жыцця людзей і сучасных таварыстваў, ператварыўшыся ў важную форму выкарыстання вольнага часу асобных асоб;
в) павінен быць клопатам кожнага. Ён з'яўляецца адначасова вынікам і вырашальным фактарам якасці жыцця ў сучасным грамадстве. Таму парламентам і ўрадам варта надаваць больш актыўную ўвагу турызму з мэтай забеспячэння яго развіцця ў гарманічнай адпаведнасці з забеспячэннем іншых асноўных патрэб і відаў дзейнасці грамадства».

Турызм па азначэнні Міжнароднай акадэміі турызму (Монтэ-Карла, Манака) уяўляе агульнае паняцце для ўсіх формаў часовага выезду людзей з месца пастаяннага жыхарства ў аздараўленчых мэтах і (або) для задавальнення пазнавальных інтарэсаў у вольны час або ў прафесійна-дзелавых мэтах без заняткаў аплачанай дзейнасці ў месцы часовага знаходжання [3, с. 29].

У юрыдычнай літаратуры міжнародны турызм азначаецца наступным чынам – гэта паездкі з турыстычнымі мэтамі за межы краіны пастаяннага жыхарства. Гэта сістэма падарожжаў, якая ажыццяўляецца на аснове міжнародных дагавораў з улікам дзеючых міжнародных звычаяў.

Варта акцэнтаваць увагу на адрозненні дэфініцыі «міжнародны турызм», «замежны турызм» і «зарубежны турызм». Міжнародны турызм – легальная дэфініцыя, таму няма прававых падстаў для існавання тэрмінаў «замежны турызм» і «зарубежны турызм». Няма падстаў і для вываду аб тым, што паняцце «міжнародны турызм» паглынае тэрміны «замежны турызм» і «зарубежны турызм». Дадзеныя паняцці з'яўляюцца хутчэй эканамічнымі катэгорыямі і больш характэрны для савецкага перыяду дзяржавы і права. У цяперашні час найбольш распаўсюджаным паняццем «міжнароднага турызму», якое атрымала легалізацыю ў прававых сістэмах розных краін свету, з'яўляецца азначэнне, сфармуляванае ў 1993 г. статыстычнай камісіяй Арганізацыі Аб'яднаных Нацый для мэт статыстыкі турызму (Канцэпцыі вызначэння і класіфікацыі для статыстыкі турызму), а таксама рэкамендацыі па статыстыцы турызму Сусветнай турысцкай арганізацыі. Паводле дадзеных дакументаў турызм уяўляе сабой дзейнасць асоб, якія падарожнічаюць і знаходзяцца ў месцах за межамі іх звычайнага асяроддзя, на працягу перыяду, што не перавышае аднаго года запар, з мэтай адпачынку, дзелавымі і іншымі мэтамі [3, с. 98–99].

На думку Д. А. Сцепаненка, турызм – гэта сукупнасць адносін, сувязяў і з'яў, суправаджаючых паездку і знаходжанне людзей у месцах, якія не з'яўляюцца месцамі іх пастаяннага або працяглага пражывання і не звязаны з іх працоўнай дзейнасцю [13, с. 21].

На нашу думку, паняцце «турызм» мае некалькі расплывісты характар. Па-першае, турызмам лічыцца часовае перамяшчэнне людзей з месцаў, дзе яны звычайна пражываюць і працуюць, у іншыя месцы. Пад «часовым перамяшчэннем» умоўна разумеецца перыяд да аднаго года. Па-другое, згодна з міжнароднай статыстыкай да замежных турыстаў належаць асобы, якія наведваюць іншую краіну (як мінімум з адным начлегам) з любой мэтай, акрамя прафесійнай дзейнасці, якая аплачваецца ў гэтай краіне. Для характарыстыкі міжнароднага турызму Сусветная турыстычная арганізацыя выкарыстоўвае значэнне статыстычнай камісіі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый 1993 г.: «турызм ахоплівае дзейнасць асоб, якія падарожнічаюць і знаходзяцца ў месцах за межамі іх звычайнага асяроддзя, на працягу перыяду, што не перавышае аднаго года запар, з мэтай адпачынку, дзелавымі і іншымі мэтамі» [10, с. 9]. Далейшае азначэнне турызму вылучае або дапаўняе яго рысы.

У цяперашні час у Рэспубліцы Беларусь паняцце «турызм» максімальна набліжана да азначэння міжнароднага турызму Сусветнай турыстычнай арганізацыяй і азначаецца Законам Рэспублікі Беларусь «Аб турызме» ад 25 лістапада 1999 г. (у рэдакцыі Закона Рэспублікі Беларусь ад 9 студзеня 2007 г. № 206–3) як падарожжа фізічных асоб за межы іх месца жыхарства на працягу перыяду, не перавышаючага 12 месяцаў запар, з мэтай адпачынку, дзелавымі, пазнавальнымі і іншымі мэтамі без занятку працоўнай, прадпрымальніцкай, іншай дзейнасцю, якая прыносіць даход, аплачваецца і (або) прыносіць прыбытак (даход) з крыніцы ў наведанай краіне (месцы), а таксама дзейнасць юрыдычных і фізічных асоб, у тым ліку індывідуальных прадпрымальнікаў, якія арганізавалі такое падарожжа» [11, арт. 1].

Як бачым, азначэнне паняцця «турызм» аб'ядноўвае значэнне двух розных тэрмінаў «турызм» і «турыстычная дзейнасць», такім чынам, яно з'яўляецца некарэктным.

На наш погляд, турызм – гэта сукупнасць адносін, сувязяў і з’яў, суправаджаючых часовае перамяшчэнне (на перыяд да аднаго года) фізічных асоб з месцаў, дзе яны звычайна пражываюць і працуюць, у іншыя месцы альбо наведванне гэтых месцаў (як мінімум з адным начлегам) з любой мэтай, акрамя прафесійнай дзейнасці, якая аплатаецца ў гэтай краіне; турыстычная дзейнасць – дзейнасць юрыдычных і фізічных асоб, у тым ліку індыўдуальных прадпрымальнікаў, якія арганізуюць часовае перамяшчэнне (на перыяд да аднаго года) фізічных асоб з месцаў, дзе яны звычайна пражываюць і працуюць, у іншыя месцы альбо наведванне гэтых месцаў (як мінімум з адным начлегам). Зразумела, што пытанне аб прынцыпах таксама актуальна. Да спецыяльных прынцыпаў міжнароднага турызму можна аднесці такія, як свабода перамяшчэння і свабода выбару месца жыхарства ў межах кожнай дзяржавы (арт. 13 Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека 1948 г.) [6]; свабода перамяшчэння і адсутнасць дыскрымінацыі (арт. 1 Хартыі турызму 1985 г.) [7]; павага дзяржаўнага суверэнітэту і інш.

У літаратуры часта адзначаецца пра турысцкія паслугі і нават міжнародны турызм азначаецца як сукупнасць экспарту і імпарту турыстычных паслуг. Узнікае лагічнае пытанне: ці з’яўляецца турызм (прадукты турызму) паслугай або таварам з пункту гледжання нормаў міжнароднага права? Для адказу на дадзенае пытанне звернемся да Генеральнага пагаднення па гандлі паслугамі (ГАТС) (Марракеш, 15 красавіка 1994 г.) [8].

Па прадмеце рэгулявання (*ratione materiae*) кампетэнцыя Генеральнага пагаднення па гандлі паслугамі распаўсюджваецца на ўсе віды паслуг. Вялікая разнастайнасць відаў паслуг можа быць зведзена да пяці іх асноўных відаў: паслугі, звязаныя з рухам тавараў і асоб; аперацыі, што датычацца працоўных даходаў і капіталу; паслугі па страхаванні; банкаўскія і фінансавыя паслугі, паслугі па тэлекамунацыях і інфармацыйныя паслугі.

У юрыдычнай літаратуры адзначаецца, што паслуга ўяўляе сабой не рэч, не матэрыяльны прадмет, але нейкую вельмі разнастайную па характары дзейнасць, працу. Даць дакладнае азначэнне паняцця паслугі не проста. Паслугу азначаюць часам як разнавіднасць тавару, для якога момант вытворчасці і момант спажывання супадаюць у часе, або ў якасці працы, зробленай для іншых, вынікам якой не з’яўляюцца прыметныя рэчы ці тавары. Паслугі называюць часам «нябачнымі артыкуламі гандлю» [9, с. 132].

Па сваім змесце міжнародны турызм – частка знешняга гандлю або паслугі, якая прадастаўляецца турысту ў форме транспарту, размяшчэння ў гасцініцах, харчавання і г. д., носіць характар тавару, і, як кожны іншы від тавару, ён з’яўляецца прадметам куплі-продажу на сусветным рынку. Міжнародны турызм – асаблівы від спажывання матэрыяльных і культурных даброт, паслуг і тавараў часовымі наведвальнікамі краіны з аплатай іх у замежнай валюце, г. зн. ён уяўляе сабой экспарт тавараў і паслуг, які ажыццяўляецца ў межах краіны. Таму міжнародны турызм называюць таксама «нябачным экспартам».

Турысцкая тэрміналогія фарміравалася на аснове паняцця «міжнародны турыст», уведзенага Саветам Лігі нацый у 1937 г., якое характарызавала апошняга як асобу, валодаючую трыма прыкметамі: перамяшчэннем; часовым знаходжаннем у пэўным месцы; адсутнасцю сувязі з працай і заробкам [10, с. 9]. Турыстычная дзейнасць вызначана ў Законе Рэспублікі Беларусь «Аб турызме» як тураператарская і турагенцкая дзейнасць.

Тураператарская дзейнасць – прадпрымальніцкая дзейнасць юрыдычных асоб (тураператараў) па фарміраванні і рэалізацыі тураў, у тым ліку сфарміраваных іншымі тураператарамі, уключаючы нерэзідэнтаў Рэспублікі Беларусь, а таксама па аказанні кансультацыйна-інфармацыйных паслуг, звязаных з арганізацыяй падарожжа.

Турагенцкая дзейнасць – прадпрымальніцкая дзейнасць юрыдычных асоб або індыўдуальных прадпрымальнікаў (турагентаў) па рэалізацыі тураў, сфарміраваных тураператарамі-рэзідэнтамі Рэспублікі Беларусь, удзельнікам турыстычнай дзейнасці, а таксама па аказанні кансультацыйна-інфармацыйных паслуг, звязаных з арганізацыяй падарожжа. Тур – падарожжа ў адпаведнасці з праграмай тура з адначасовым прадастаўленнем комплексу турыстычных паслуг (не менш за два), сфарміраванага тураператарамі [11, арт. 1].

Сфера турызму аб'ядноўвае розныя галіны, знаходзіцца не ў вертыкальнай плоскасці, а ахоплівае нейкую гарызантальную прастору, уключае ў сябе прадпрыемствы і арганізацыі рознай галіновай прыналежнасці як на міжнародным, так і на нацыянальным узроўні.

У апошні час у сусветнай практыцы міжнароднаму турызму як адной з асноўных сфер міжнароднага гандлю паслугамі надаецца пільная ўвага. Як адзначае Р. А. Папіран, сусветны турызм забяспечвае дзясятую частку сусветнага валавога нацыянальнага прадукту [12, с. 5]. Ён з'яўляецца адным з самых прыбытковых відаў бізнесу, выкарыстоўваючы прыкладна 7 % сусветнага капіталу.

Аналіз літаратурных і іншых крыніц паказвае, што ў цяперашні час турызм класіфікуецца па:

1) мэтах: маршрутна-пазнавальны; спартыўна-аздараўленчы; самадзейны, у тым ліку з актыўнымі спосабамі перамяшчэння; дзелавы і кангрэс-турызм; курортны, лячэбны; гарналыжны; фестывальны; паляўнічы; экалагічны; шоп-турызм; рэлігійны; навучальны і інш.;

2) ступені мабільнасці: перасовачны; стацыянарны; змешаны;

3) форме ўдзелу: індывідуальны; групавы; сямейны;

4) узросце: сталы; маладзёжны; дзіцячы; змешаны;

5) працягласці: аднадзённы; шматдзённы; транзітны;

6) выкарыстанні транспартных сродкаў: аўтамабільны; чыгуначны; авіяцыйны; водны; веласіпедны; конны; камбінаваны;

7) сезоннасці: актыўны турысцкі сезон, міжсезонны (паўсезон), несезон;

8) геаграфіі: міжкантынентальны; міжнародны (міжрэгіянальны); рэгіянальны; мясцовы; прыгранічны;

9) спосабу перамяшчэння: пешаходны; з выкарыстаннем традыцыйных транспартных сродкаў; з выкарыстаннем экзатычных відаў транспарту (канатная дарога, фунікулёр, дырыжабль, паветраны шар, дэльтаплан) [14, с. 41].

Арганізацыйнымі формамі турызму паводле заканадаўства Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца міжнародны і ўнутраны турызм [11, арт. 3].

Міжнародны турызм уключае:

1) выязны турызм – падарожжы грамадзян Рэспублікі Беларусь, а таксама замежных грамадзян і асоб без грамадзянства, якія пастаянна пражываюць у Рэспубліцы Беларусь, за межы тэрыторыі Рэспублікі Беларусь;

2) уязны турызм – падарожжы замежных грамадзян і асоб без грамадзянства, за выключэннем пастаянна пражываючых у Рэспубліцы Беларусь, у межах тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Унутраны турызм – падарожжы грамадзян Рэспублікі Беларусь, а таксама замежных грамадзян і асоб без грамадзянства, якія пастаянна пражываюць у Рэспубліцы Беларусь, у межах тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Асаблівасці арганізацыі асобных відаў турызму (аграэкатурызм, самадзейны, сацыяльны, экалагічны і іншыя віды) рэгулююцца заканадаўствам.

Турыстычныя паслугі ў міжнародным тавараабароце выступаюць як «нябачны» тавар. Характэрнай асаблівасцю і своеасаблівай вартасцю турыстычных паслуг як тавару з'яўляецца тое, што значная частка гэтых паслуг робіцца з мінімальнымі выдаткамі на месцы і, як правіла, без выкарыстання замежнай валюты. Замежныя турысты карыстаюцца паслугамі, якія прадастаўляюцца прадпрыемствамі турысцкай індустрыі краіны прызначэння. Акрамя таго, яны спажываюць або купляюць і вывозяць у якасці сувеніраў пэўную колькасць тавараў, набываючы іх у краіне наведвання за замежную валюту.

Згодна з Законам Рэспублікі Беларусь «Аб турызме», турыстычнымі з'яўляюцца паслугі, якія аказваюцца турысту падчас ажыццяўлення тура або ў сувязі з ім у адпаведнасці з дагаворамі аказання турыстычных паслуг [11, арт. 1].

Віды турысцкіх паслуг, што прапануюцца ў якасці тавару на рынку, даволі разнастайныя. Да іх адносяцца:

1) паслугі па размяшчэнні турыстаў (у гасцініцах, матэлях, пансіянатах, кемпінгах, боатінгах);

2) паслугі па перамяшчэнні турыстаў па краіне прызначэння рознымі відамі пасажырскага транспарту;

3) паслугі па забеспячэнні турыстаў харчаваннем (у рэстаранах, кафэ, барах, тавернах, кафетэрыях, пансіянатах);

4) паслугі, накіраваныя на задавальненне культурных патрэб турыстаў (наведванне тэатраў, канцэртных залаў, музеяў, карцінных галерэй, прыродных і гістарычных запаведнікаў, помнікаў гісторыі і культуры, фестываляў, спартыўных спаборніцтваў);

5) паслугі, накіраваныя на задавальненне дзелавых інтарэсаў турыстаў (удзел у кангрэсах, сімпозіумах, навуковых канферэнцыях, кірмашах і выставах);

6) паслугі гандлёвых прадпрыемстваў (продаж сувеніраў, падарункаў, паштовак);

7) паслугі па афармленні дакументацыі (пашпарты, візы і інш.).

Турысту могуць быць прадастаўлены пэўныя віды паслуг па яго выбары альбо поўны комплекс паслуг шляхам продажу так званых інклюзіў-тураў (all inclusive tour) ці пэкідж-тураў (package tour).

Аўтары лічаць неабходным прывесці найбольш поўную і структурную аўтарскую класіфікацыю відаў сучаснага турызму. Для гэтага неабходна выкарыстаць найбольш істотныя прыкметы, якія характарызуюць той ці іншы від турызму, у прыватнасці, нацыянальную прыналежнасць турызму; асноўную патрэбнасць, задавальненнем якой абумоўлена турыстычнае падарожжа; асноўны сродак перамяшчэння, які выкарыстоўваецца ў падарожжы; сродак размяшчэння; працягласць падарожжа; склад групы; арганізацыйныя формы; асноўныя прынцыпы фарміравання кошту турпрадукту і г. д.

1. Да асноўных відаў турызму, якія фарміруюцца ў залежнасці ад нацыянальнай прыналежнасці, можна вылучыць нацыянальны (унутраны) і міжнародны (знешні) турызм. Міжнародны турызм у сваю чаргу падзяляецца на актыўны і пасіўны, або ўязны і выязны турызм.

2. У залежнасці ад патрэбнасці, абумоўліваючай турыстычнае падарожжа, адрозніваюць наступныя віды турызму:

а) лячэбны (медыцынскі). У аснове гэтага віду турызму ляжыць патрэба ў лячэнні розных захворванняў. Лячэбны турызм мае некалькі разнавіднасцей, якія характарызуюцца прыроднымі сродкамі ўздзеяння на чалавечы арганізм, напрыклад: кліматалячэнне, моралёчэнне, гразелячэнне, плодалячэнне, малаколячэнне і г. д. Часта пры лячэнні могуць выкарыстоўвацца некалькі відаў уздзеяння, у такіх выпадках від турызму вызначае асноўны сродак уздзеяння на арганізм адпачывальнікаў;

б) рэкрэацыйны. У аснове гэтага віду турызму ляжыць патрэба ў аднаўленні фізічных і душэўных сіл чалавека. Гэты від турызму адрозніваецца вялікай разнастайнасцю. Так, напрыклад, рэкрэацыйны турызм можа ўключаць наступныя праграмы:

– відовішчна-забаўляльныя (тэатр, кіно, карнавалы, кірмашы, дні горада, фестывалі);

– заняткі па інтарэсах (паляванне і рыбная лоўля, мастацкая і музычная творчасць, туры для калекцыянераў і г. д.);

– навучальныя (віды спорту, мастацтва, рамёствы і г. д.);

– «этнічныя» і бытавыя (звязаныя з вывучэннем нацыянальнай культуры і нетрадыцыйнага побыту);

– аздраўленчыя (уключаючы маршруты з актыўнымі спосабамі перамяшчэння, купальныя, гарналыжныя і г. д.);

в) спартыўны. У аснове гэтага віду турызму знаходзяцца два падвіды спартыўнага турызму:

– актыўны (асновай з'яўляецца патрэба ў занятках якім-небудзь відам спорту);

– пасіўны (асновай з'яўляецца цікавасць да якога-небудзь віду спорту, г. зн. падарожжа з мэтай наведвання спаборніцтваў або спартыўных гульняў);

г) пазнавальны. Асновай гэтага віду турызму з'яўляецца патрэба ў пашырэнні ведаў па розных кірунках. Да дадзенага віду турызму можна аднесці экалагічны турызм. Праграмы экатураў мяркуюць наведванне ахоўных прыродных тэрыторый;

д) з дзелавымі мэтамі. Да дадзенага віду турызму адносяцца паездкі з мэтай устанаўлення або падтрымання дзелавых кантактаў з рознымі партнёрамі;

е) кангрэсны. Турыстычныя паездкі з мэтай удзелу ў розных мерапрыемствах, у тым ліку канферэнцыях, сімпозіумах, з'ездах, кангрэсах і г. д.

Інтэнсіўнае развіццё гэтага віду турызму прывяло да стварэння шэрагу міжнародных арганізацый, якія цалкам спецыялізуюцца на правядзенні міжнародных дзелавых і навуковых мерапрыемстваў, напрыклад, Міжнародны саюз арганізатараў кангрэсаў. Спецыялізацыя турфірмаў на дадзеным відзе турызму абумоўлена аб'ектыўнай заканамернасцю далейшага міжнароднага падзелу працы, у тым ліку і ў сферы турызму. У ЗША кангрэсны турызм прыносіць штогод звыш 40 млрд долараў прыбытку. Вялікай перавагай кангрэснага турызму з'яўляецца тое, што ён можа рэалізоўвацца ў несезонны перыяд. Цікавасць турысцкай індустрыі да дадзенага віду турызму тлумачыцца перш за ўсё тым, што правядзенне кангрэса, як правіла, суправаджаецца не толькі прадастаўленнем месцаў размяшчэння, забеспячэннем харчавання, экскурсійнага абслугоўвання ўдзельнікаў кангрэса, так і спецыфічных паслуг. Спецыфіка турпрадукту кангрэснага турызму складаецца ў неабходнасці прадастаўлення вялікага аб'ёму разнастайных паслуг, якія выходзяць за рамкі традыцыйных. Асноўныя цяжкасці пры арганізацыі кангрэснага абслугоўвання звязаны з неабходнасцю выпуску значнай колькасці друкаванай прадукцыі (тэзісы дакладаў, запрашэнні, інфармацыйныя лісты і г. д.), неабходнасцю прадастаўлення такога роду паслуг, як рэгістрацыя ўдзельнікаў кангрэса, перагаворы, тэхнічнае забеспячэнне, спецыяльныя мерапрыемствы, дзелавыя сустрэчы і г. д., а таксама арганізацыя да- і паслякангрэсных тураў.

Выдаткі ўдзельнікаў кангрэса, як правіла, значна перавышаюць выдаткі звычайнага турыста, такім чынам, пры павелічэнні вольнага часу ўдзельнікаў за кошт аптымальнай арганізацыі, а таксама аплаце дзелавой часткі накіроўваючай установай магчыма камбінаванне паездкі на кангрэс з рознымі турыстычнымі праграмамі;

ж) культавы (рэлігійны) туры. Гэты від турызму заснаваны на рэлігійных патрэбах людзей розных канфесій. Культавы турызм падзяляецца на два падвіды:

- наведванне культавых збудаванняў у рэлігійныя святы;
- наведванне святых месцаў з мэтай адпушчэння грахоў;

з) настальгічны. Дадзены від турызму заснаваны на патрэбе людзей у наведванні месцаў папярэдняга пражывання;

і) транзітны. У аснове транзітнага турызму ляжыць патрэба перасячэння тэрыторыі адной краіны з мэтай наведвання іншай;

к) самадзейны. Гэты від турызму аб'ядноўвае аматараў актыўнага адпачынку, якія займаюцца лыжным, горным, водным турызмам і г. д. Адметнай асаблівасцю дадзенага турызму з'яўляецца патрэбнасць турыстаў удзельнічаць у яго самаарганізацыі. Арганізацыяй тураў займаюцца не турыстычныя фірмы, а самі турысты сумесна з турысцка-спартыўнымі клубамі і саюзамі.

Зразумела, на практыцы часта маюць месца камбінавання туры, якія спалучаюць у адным падарожжы некалькі відаў турызму, абумоўленых рознымі патрэбамі турыстаў, напрыклад, рэкрэацыйна-пазнавальны, спартыўны з рэкрэацыйным і г. д. Аднак пры аналізе турыстычнай дзейнасці неабходна выдзяляць асноўныя патрэбы, якія з'явіліся пабуджальным матывам да падарожжа.

3. У залежнасці ад транспартных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца на турыстычным маршруце, адрозніваюць наступныя віды турызму:

а) турысты на ўласным транспарце – туры на транспарце, які належыць транспартным гаспадаркам турыстычнай сістэмы ці непасрэдна турыстычнай арганізацыі;

б) транстыры на арандаваным турысцкім транспарце – туры на транспарце, які належыць транспартным арганізацыям, выкарыстоўваецца турысцкай арганізацыяй на правах арэнды (па дагаворы) на тэрмін, вызначаны тэрмінам дзеяння тура. У якасці арандаванага спецыялізаванага транспарту турысцкія арганізацыі выкарыстоўваюць марскія і рачныя цеплаходы, самалёты, спецыяльныя склады турысцка-экскурсійных прадпрыемстваў;

в) туры на асабістым транспарце турыстаў – спецыяльна распрацаваныя індывідуальныя або групавыя туры для аўтамабіляў (уладальнікаў асабістых аўтамабіляў) з прадастаўленнем туры-

стам усіх відаў паслуг па маршруце (пражыванне ў аўтакемпінгах, харчаванне, экскурсіі, вольны час, аўтарамонт і г. д.), акрамя праезду.

4. У залежнасці ад спосабу перамяшчэння адрозніваюцца наступныя віды турызму:

а) аўтамабільны. Гэты від турызму бурна развіваецца з другой паловы XX ст. У цяперашні час ён атрымаў найбольш шырокае распаўсюджанне;

б) чыгуначны турызм. Гэты від турызму развіваецца з 40-х гг. XIX ст. Адносная таннасць чыгуначных білетаў робіць яго даступным для менш забяспечаных слаёў насельніцтва. У цяперашні час абвастраецца канкурэнтная барацьба паміж чыгуначным і іншымі відамі транспарту;

в) авіяцыйны. Дадзены від турызму з'яўляецца найбольш перспектыўным, паколькі забяспечвае эканомію часу пры дастаўцы турыстаў да месцаў наведвання. На працягу 20 гадоў (з 1960 па 1980 г.) удзельная вага авіятранспарту, які выкарыстоўваецца ў турызме, вырасла ў тры разы. Авіяцыйныя туры падзяляюцца на групавыя туры з выкарыстаннем часткі месцаў у самалётах пасажырскіх авіяліній і спецавіярэйсы з поўнай арэндай самалёта для спецыяльных турысцкіх перавозак;

г) цеплаходны (водны). Пры дадзеным відзе турызму маршруты арганізуюцца на цеплаходах, рачных і марскіх параходах. Марскія маршруты могуць быць круізнымі (падарожжа на арандаваных судах працягласцю больш сутак) як з наведваннем партоў, так і без наведвання.

Рачныя маршруты – з выкарыстаннем судоў рачнога параходства. Маюць падвіды: турысцка-экскурсійныя рэйсы – гэта падарожжа на арандаваных рачных судах працягласцю больш адных сутак і экскурсійна-прагулачныя – паездкі экскурсантаў з мэтай азнаямлення з памятнымі і гістарычнымі месцамі і адпачынку, працягласцю не больш за 24 гадзіны. Для арганізацыі буйных і турысцка-экскурсійных рэйсаў выкарыстоўваюцца ў асноўным камфортабельныя цеплаходы. Для арганізацыі экскурсійна-прагулачных і прагулачных рэйсаў могуць выкарыстоўвацца як цеплаходы, так і малы флот (рачныя трамвайчыкі, ракеты, катэры, катамараны і інш.).

Перавага воднага турызму на камфортабельных цеплаходах заключаецца ў тым, што турысты забяспечваюцца сродкамі размяшчэння, харчаваннем, спортам, забавамі і г. д. на караблі;

д) аўтобусны. Пры дадзеным відзе турызму падарожжы арганізуюцца з выкарыстаннем аўтобусаў у якасці сродку перамяшчэння. Аўтобусныя туры могуць быць звычайнымі турысцка-экскурсійнымі (з прадастаўленнем усіх відаў паслуг, прапанаваных транспартным турам, – пражыванне, харчаванне, экскурсійнае абслугоўванне) і так званыя «аўтобусы здароўя» – прагулачныя (аўтобусы аднаго дня);

е) веласіпедны. Гэты від турызму даступны для выкарыстання дастаткова абмежаванаму кантынгенту турыстаў;

ж) пешаходны. Дадзены від турызму атрымаў найбольшае распаўсюджванне ва ўнутраным турызме. Варта адзначыць, што на практыцы вельмі часта пры адным турысцкім падарожжы выкарыстоўваецца некалькі відаў транспарту, напрыклад, самалёт, аўтобус, чыгунка – аўтобус і г. д. Такія віды тураў называюцца камбінаванымі.

5. У залежнасці ад сродкаў размяшчэння турыстаў можна вылучыць наступныя віды турызму:

а) у гасцініцы;

б) у матэлі;

в) у пансіёне;

г) кемпінгавы;

д) у турыстычнай вёсцы, на турбазе і г. д.

Гасцініцы, як правіла, размешчаны альбо ў цэнтры горада, альбо недалёка ад аэрапорта або чыгуначнага вакзала.

Матэлі размяшчаюцца альбо ўздоўж аўтамабільнай трасы, альбо на ўскраіне горада. Пражыванне ў матэлі павінна забяспечваць турыстам ўмовы па догляду за аўтамабілем (аўтастаянкі, бензазаправачныя станцыі, аўтасэрвісы і г. д.).

Турпансіёны гасцінічнага тыпу з адзіным кіраваннем прадастаўляюць кліентам жыллё ў адным або некалькіх нумарах, спадарожныя паслугі і аўтаномную кухню.

Кемпінг, турыстычныя вёскі, турбазы – гэта памяшканні, размешчаныя, як правіла, у загараднай мясцовасці, прызначаныя для размяшчэння як звычайных, так і аўтатурыстаў.

Турыстычныя вёскі – гэта сэрвісныя гаспадаркі з адзіным кіраваннем, агароджаныя і абсталяваныя для адпачынку і начоўкі турыстаў, якія не маюць аўтаномнага абсталявання.

Акрамя пералічаных відаў прадпрыемстваў гасцінічнай гаспадаркі існуюць і такія віды, як дамы і мэбляваныя кватэры, дамы адпачынку, дамы моладзі.

Усе пералічаныя вышэй сродкі адносяць да гасцінічных прадпрыемстваў розных катэгорый, яны падлягаюць сертыфікацыі на прадмет наменклатуры і якасці паслуг, што аказваюцца турыстам. Сродкі размяшчэння таксама падзяляюцца на сталыя, у якіх прыём турыстаў ажыццяўляецца круглы год, і сезонныя – абслугоўваюць турыстаў толькі ў пэўны час года, у турысцкі сезон.

6. Турызм таксама ў залежнасці ад часу падарожжа падзяляецца на сезонны і несезонны.

7. У залежнасці ад працягласці падарожжа адрозніваюць два віды турызму: працяглы і кароткачасовы (пры кароткачасовым турызме падарожжа ажыццяўляецца на тэрмін да 5–7 дзён).

8. У залежнасці ад складу групы адрозніваюць:

а) масавы турызм (падарожжа турыстаў у складзе групы);

б) індывідуальны турызм (гэты від турызму часцей за ўсё рэалізуецца ў рамках дзелавога, навуковага і аздарўленчага турызму. У апошні час індывідуальны турызм атрымлівае значнае развіццё па каналах роднасных сямейных сувязяў, творчых абменаў, наведванняў па запрашэнні. Індывідуальныя паездкі практыкуюцца таксама па праграмах сацыяльнага і маладзёжнага турызму. Індывідуальныя турысты могуць скарыстацца паслугамі гідаў-перакладчыкаў, экскурсаводаў, арганізатараў падарожжа, правадыроў і суправаджаючых, арандаваць легкавы аўтатранспарт, выкарыстоўваць магчымасці іншых формаў турыстычнага сэрвісу);

в) сямейны турызм (падарожжа турыстаў з членамі сям’і). Дадзены від турызму атрымаў вялікае развіццё ў апошнія гады ў значнай ступені за кошт скідак, якія прапануюць турфірмы асобам, падарожнічаючым з дзецьмі. Сямейны турызм часта ажыццяўляецца па праграмах, распрацаваных тураператарамі для сямейнага адпачынку;

г) маладзёжны (студэнцкі) турызм;

д) дзіцячы (школьны) турызм.

Маладзёжны і дзіцячы турызм атрымаў вялікае развіццё ў значнай ступені за кошт турысцкіх абменаў як унутры краіны, так і паміж рознымі дзяржавамі. Турысты, якія падарожнічаюць у рамках маладзёжнага і дзіцячага турызму, маюць правы на значныя скідкі ў цэнах на абслугоўванне.

9. У залежнасці ад арганізацыйных формаў існуюць:

а) арганізаваны турызм;

б) неарганізаваны турызм;

в) клубны турызм.

10. У залежнасці ад вызначэння прынцыпу фарміравання цаны на прадукт існуе камерцыйны і сацыяльны турызм. Сацыяльны турызм прадугледжвае пэўныя датацыі ў розных формах як ад дзяржаўных, так і ад грамадскіх арганізацый, а таксама камерцыйных структур у мэтах забеспячэння магчымасці атрымання адпачынку і ўдзелу ў турыстычных мерапрыемствах розных слаёў насельніцтва, якія не маюць для гэтага дастатковай колькасці грашовых сродкаў, напрыклад, пенсіянеры, студэнты, катэгорыя нізкааплачваных работнікаў і г. д.

Такім чынам, можна зрабіць наступныя вывады.

Па-першае, у Законе Рэспублікі Беларусь «Аб турызме» азначэнне паняцця «турызм» аб’ядноўвае значэнне двух розных тэрмінаў «турызм» і «турыстычная дзейнасць», такім чынам, яно з’яўляецца некарэктным.

Мы прапануем даць наступнае тлумачэнне гэтым тэрмінам. На наш погляд, турызм – гэта сукупнасць адносін, сувязяў і з’яў, суправаджаючых часовае перамяшчэнне (на перыяд да аднаго года) фізічных асоб з месцаў, дзе яны звычайна пражываюць і працуюць, у іншыя месцы альбо наведванне гэтых месцаў (як мінімум з адным начлегам) з любой мэтай, акрамя прафесійнай дзейнасці, якая аплачваецца ў гэтай краіне. У сваю чаргу турыстычная дзейнасць – дзейнасць юрыдычных і фізічных асоб, у тым ліку індывідуальных прадпрыемальнікаў, якія арганізуюць часовае перамяшчэнне (на перыяд да аднаго года) фізічных асоб з месцаў, дзе яны звычайна пражываюць і працуюць, у іншыя месцы альбо наведванне гэтых месцаў (як мінімум з адным начлегам).

Па-другое, у Законе Рэспублікі Беларусь «Аб турызме» даецца тлумачэнне вясямнаццаці асноўных паняццяў турызму. У працэсе фарміравання аўтарскай класіфікацыі відаў турызму намі былі вызначаны дзевяць асноў, па якіх можа адбывацца класіфікацыя. Да іх адносяцца:

- патрэбнасць, абумоўліваючая турыстычнае падарожжа;
- транспартныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца на турыстычным маршруце;
- спосаб перамяшчэння;
- сродкі размяшчэння турыстаў;
- час падарожжа;
- склад групы;
- арганізацыйныя формы турызму;
- вызначаны прынцып фарміравання цэн на прадукт;
- працягласць падарожжа.

На аснове гэтага сфарміравалася трыццать шэсць відаў турызму. Да іх адносяцца: лячэбны, рэкрэацыйны, спартыўны, пазнавальны, турызм з дзелавымі мэтамі, кангрэсны, культавы (рэлігійны), настальгічны, самадзейны, аўтамабільны, чыгуначны, авіяцыйны, цеплаходны (водны), аўтобусны, веласіпедны, пешаходны, турызм у гасцініцы, турызм у матэлі, турызм у пансіёне, кемпінгавы турызм, масавы турызм (падарожжа турыстаў у складзе групы), індывідуальны турызм, сямейны турызм і г. д.

Літаратура

1. К а с а т к и н а, Е. А. Развитие международного и внутреннего туризма в России: автореф. дис. ...канд. экон. наук: 053.05.79 / Е. А. Касаткина; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2000. – 10 с.
2. Б а р ч у к о в а, Н. С. Международное сотрудничество государств в области туризма / Н. С. Барчукова. – М., 1986. – 12 с.
3. М а к а р е н к о, С. Н. История туризма / С. Н. Макаренко, А. Э Саак. – М., 2001. – 99 с.
4. О мировом разрешении международных споров: Манильская декларация 1980 г. Ген. Ассамб. ООН [Электронный ресурс] / Законы России. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.Lawrussia.ru/>. – Дата доступа: 05.03.2010.
5. Гагская декларация 1989 г. Ген. Ассамб. ООН [Электронный ресурс] / Банк законов. Беларусь. – Минск, 2009. – Режим доступа: <http://www.bankzakonov.com/>. – Дата доступа: 05.03.2010.
6. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. Ген. Ассамб. ООН [Электронный ресурс] / Законодательство РБ. – Минск, 2009. – Режим доступа: <http://pravoby.net/>. – Дата доступа: 05.03.2010.
7. Хартия туризма 1985 г. [Электронный ресурс] / Законы Украины: информационно-правовой портал. – Киев, 2008. – Режим доступа: <http://www.uazakon.com/>. – Дата доступа: 05.03.2010.
8. Генеральное соглашение по торговле услугами 1994 г. [Электронный ресурс] / Гарант: информационно-правовой портал. – М., 2008. – Режим доступа: <http://www.base.garant.ru/>. – Дата доступа: 05.03.2010.
9. Б о р и с о в, К. Г. Международный туризм и право / К. Г. Борисов. – М., 1999. – 132 с.
10. З о р и н а, Г. И. Основы туристической деятельности / Г. И. Зорина. – М.: Советский спорт, 2000. – 37 с.
11. О туризме: Закон Респ. Беларусь от 25.11.1999 г., № 326–З: с изм. и доп.: текст по состоянию на 9 янв. 2007г. // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2007. – № 15. – 2/1303.
12. П а п и р я н, Г. А. Международные экономические отношения. Экономика туризма / Г. А. Папирян. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 5 с.
13. С т е п а н е н к о, Д. А. Развитие туристского потока в Республике Беларусь / Д. А. Степаненко // Экономико-правовые аспекты развития сферы услуг: сб. науч. ст. междунар. науч.-практ. конф. – Гомель, 2008. – 21 с.
14. Ч е б о т а р ь, Ю. М. Туристический бизнес / Ю. М. Чеботарь. – М.: Мир деловой книги, 1997. – 41 с.

L. A. VASILYEVA, N. S. NAUMAVA

THEORETICAL AND LEGAL CATEGORIES OF INTERNATIONAL TOURISM

Summary

At present time scientists, experts and businessmen consider the tourism industry as a very promising way to the economic and social development. There is a relatively new approach for some countries which reflecting the dynamics of tourism development in recent years. First of all there is tourism growth and incomes rising in the state budget which has been taken into account. Today the tourism is a potential tool for the acquisition of export revenues, creation of new jobs, promotion of economic diversity, expansion of the service-oriented economic activities.

УДК 364.35:349.3(476)(094.5.072)

І. А. ДАЛГАЛЁВА

ПРАВОВАЯ СУТНАСЦЬ ПРАФЕСІЙНЫХ ПЕНСІЙ

*Інстытут прававых даследаванняў Нацыянальнага цэнтра заканадаўства і прававых даследаванняў
Рэспублікі Беларусь*

(Паступіў у рэдакцыю 12.10.2010)

Рэфармаванне пенсіённай сістэмы ў Рэспубліцы Беларусь выклікала змяненне ўмоў узнікнення права на асобныя віды пенсій і ўвядзенне прафесійнага пенсіённага страхавання.

Асноўнай прававой катэгорыяй прафесійнага пенсіённага страхавання з'яўляецца «прафесійная пенсія». Перш чым даследаваць пытанні прававой сутнасці прафесійнай пенсіі, мэтазгодна прааналізаваць распрацаваныя азначэнні самога тэрміна «пенсія».

Тэрмін «пенсія» паходзіць ад лацінскага *pensio* і абазначае «плата», «плацеж», *pendo pensum* – «адвешваю», «плачу», «выплачваю» [1, с. 19].

У навуцы права сацыяльнага забеспячэння не склалася адзінага падыходу да азначэння паняцця «пенсія». Істотны ўклад у асэнсаванне дадзенай прававой катэгорыі быў унесены ў савецкі перыяд такімі вучонымі, як В. А. Ачаркан, В. С. Андрэеў, М. Р. Аляксандраў, І. В. Гушчын, А. Д. Зайкін, Р. І. Іванова, Э. Г. Тучкова, Я. М. Фогель, У. Ш. Шайхатдзінаў і інш. Разам з тым, у нарматыўных прававых актах не змяшчаецца азначэнне паняцця «пенсія».

Дэфініцыя тэрміна «пенсія» ўключае сукупнасць прыкмет, характэрных для дадзенай прававой з'явы, якія адрозніваюць яе ад іншых відаў выплат па сацыяльным забеспячэнні. Некаторыя вучоныя раскрываюць прававую прыроду пенсіі пры дапамозе пералічэння прыкмет, уласцівых дадзенаму віду сацыяльнага забеспячэння.

У прававой навуцы савецкага перыяду асаблівае значэнне мела ўказанне ў дэфініцыі пенсіі на яе аліментарны характар. Дыскусіі былі выкліканы, у першую чаргу, розным разуменнем сацыяльнай аліментацыі пенсіённага забеспячэння. Прыхільнікі сацыяльна-аліментарнага характару пенсій разглядалі яго ў якасці: 1) матэрыяльнага ўтрымання каго-небудзь у выніку абавязку, не абумоўленага ўзаемнасцю [2, с. 141]; 2) прынцыпу, які мае на ўвазе безэквівалентнае і бясплатнае размеркаванне грамадскіх фондаў спажывання па пэўных нормах, а не па патрэбнасцях [3, с. 385]; 3) адносін па сацыяльным забеспячэнні дзяржаўнымі органамі ці па іх даручэнні грамадскімі арганізацыямі, па прадастаўленні ўтрымання фізічнымі асобамі; істотнай уласцівасці ўсіх відаў сацыяльнага забеспячэння [4, с. 19–20, 134, 149]; 4) забеспячэння працуючых за кошт асобных грамадскіх і кааператыўна-калгасных арганізацый (спецыяльныя формы забеспячэння членаў творчых саюзаў, асобных калгасаў і г. д.) [5, с. 18]. Р. І. Іванова пад сацыяльнай аліментарнасцю разумела спосаб давання сацыяльнага забеспячэння і абслугоўвання на справядлівай аснове ў аб'ёме нармальнага ўзроўню жыццёвага стандарту, які склаўся на дадзеным этапе развіцця савецкага грамадства, бясплатна, безэквівалентна, а не ў парадку адказных дзеянняў за новую сустрэчную працу з фонду сацыяльнага забеспячэння без прымянення дагаворных пачаткаў [6, с. 18]. У больш позняй працы аўтар сумесна з Д. І. Рагачовым адзначае, што «даванне нейкіх даброт на аснове «сацыяльнай аліментацыі» не ёсць спосаб, выбраны заканадаўцам для эфектыўнага рэгулявання такога давання, а ёсць дадатковая характарыстыка некаторых правоў і абавязкаў (зместу праваадносін) некаторых суб'ектаў права сацыяльнага забеспячэння (напрыклад, прадастаўленне сацыяльных пенсій, сацыяльных паслуг, дзяржаўнай сацыяльнай дапамогі і г. д., дзе сацыяльнае забеспячэнне даецца чалавеку як члену грамадства)» [7, с. 25].

Я. М. Фогель прызнаваў прынцып бясплатнасці пенсійнага забеспячэння, але меркаваў, што называць яго «сацыяльна-аліментарным» няма падстаў, паколькі прыкмета аліmentaцыі з'яўляецца прыналежнасцю сямейнага права. Аўтар адзначаў, што «яшчэ з часоў рымскага права аліментарнымі лічыліся выключна адносіны, якія вынікалі з абавязку адных членаў сям'і даваць утрыманне іншым» [8, с. 39]. Адхіляючы пазіцыю вучонага, А. Д. Зайкін сцвярджаў, што, «паказваючы адрозненні аліментарных адносін ад адносін па пенсійным забеспячэнні, Я. М. Фогель не ўлічвае, што пенсія – гэта выплата не проста аліментарнага характару, а сацыяльна-аліментарнага характару» [9, с. 14].

Часткова падтрымліваюць пазіцыю ўключэння аліментарнасці ў сацыяльнае забеспячэнне У. Ш. Шайхатдзінаў і В. А. Ачаркан, якія лічуць, што: 1) сацыяльнае забеспячэнне аліментарнае не паводле сваёй прыроды, а паводле прызначэння і мэты [10, с. 8, 65]; 2) «чыста аліментарным забеспячэннем з'яўляюцца выплаты за кошт сродкаў сацыяльнага забеспячэння асобам, якія не маюць права на дзяржаўныя пенсіі, пры адсутнасці ў іх крыніц даходу і родных, якія абавязаны паводле закону іх утрымліваць, а таксама сувязі з сельскай гаспадаркай» [11, с. 57–60].

У сучаснай прававой навуцы прыкмета сацыяльна-аліментарнага характару сацыяльнага забеспячэння застаецца актуальнай. Так, М. У. Філіпава, падтрымліваючы пазіцыю сацыяльнай аліmentaцыі забеспячэння, лічыць, што дадзеная прыкмета ўласціва адносінам як сацыяльна-страхавым, так і сацыяльна-забеспячальным за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту [12, с. 50]. Прыхільнікам дадзенай тэорыі з'яўляецца таксама М. У. Лушнікава, якая разглядае праваадносіны па сацыяльнай дапамозе як сацыяльна-аліментарныя праваадносіны, таму што такая дапамога павінна давацца ў абавязковым парадку [13, с. 16].

Супрацьлеглага пункту погляду прытрымліваюцца М. Л. Захараў і Э. Г. Тучкова, якія абгрунтавана сцвярджаюць, што адносіны ў парадку абавязковага сацыяльнага страхавання не могуць лічыцца аліментарнымі, паколькі фінансаванне здзяйсняецца не за кошт бюджэтных асігнаванняў, а за кошт сродкаў страхавальнікаў і саміх застрахованых. Пры гэтым вучоныя адзначаюць, што «з пэўнай доляй умоўнасці аліментарнымі можна лічыць толькі адносіны па сацыяльным забеспячэнні чалавека як члена грамадства» [14, с. 80].

Апрача ўказанай прыкметы ў дэфініцыю паняцця «пенсія» ўключаюцца таксама іншыя прыкметы дадзенай прававой з'явы. Так, азначэнне пенсіі раскрываецца як «штомесячная» [4, с. 128; 14, с. 226; 15, с. 40] «грашовая выплата» [9, с. 25; 16, с. 48; 17, с. 274]. Разам з тым, трэба пагадзіцца з думкай аб тым, што рэгулярнасць, перыядычнасць, сістэматычнасць з'яўляюцца другаснымі прыкметамі пенсій, якія не дазваляюць адмежаваць іх ад іншых відаў выплат [11, с. 65]. Акрамя таго, у асобных выпадках пенсія можа выплачвацца аднаразова, напрыклад, за мінулы час, а таксама за некалькі месяцаў наперад пры пераездзе на новае месца жыхарства за мяжу. У адносінах да дадатковай прафесійнай пенсіі заканадаўца таксама прадугледжвае яе выплату аднаразова.

У гэтай сувязі існуе пазіцыя, згодна з якой пры азначэнні паняцця «пенсія» найбольш істотным з'яўляецца ўказанне на тое, што пенсія ўяўляе сабой «забеспячэнне» [16, с. 48], «грашовае забеспячэнне» [11, с. 68]. Уяўляецца, што прыведзеная фармулёўка з'яўляецца не зусім удалай, паколькі тэрмін «забеспячэнне» ў дадзеным кантэксце з'яўляецца некалькі ўстарэлым і вызначаецца як сродкі, якія даюцца каму-небудзь для забеспячэння існавання, як утрыманне [18, с. 686]. У сваю чаргу, пад утрыманнем разумеецца забеспячэнне непрацуючага (хворага, састарэлага, непаўналетняга і пад.) сродкамі, неабходнымі для існавання [18, с. 208]. Пры гэтым галоўнай асаблівасцю ўтрымання з'яўляецца знаходжанне асобы на поўным утрыманні або атрыманне дапамогі, якая была пастаяннай і асноўнай крыніцай сродкаў для існавання, з боку другой асобы (а не дзяржавы ці адпаведных пенсійных фондаў).

Разам з тым, паняцце «ўтрыманне» не адпавядае страхавым прынцыпам пенсійнага забеспячэння, якое здзяйсняецца за кошт узносаў наймальнікаў і саміх застрахованых. Таксама неабходна адзначыць, што ў дзеючым пенсійным заканадаўстве тэрмін «штомесячнае грашовае ўтрыманне» выкарыстоўваецца ў значэнні сацыяльнага забеспячэння асобных катэгорый дзяржаўных служачых.

Указанне ў дэфініцыі паняцця «пенсія» формы плацяжу, якой з'яўляюцца грашовыя сродкі, уяўляецца неабходным, паколькі дадзеная асаблівасць часткова дазваляе адмяжоўваць гэтыя выплаты ад іншых. Так, напрыклад, у працоўным праве заробная плата можа ажыццяўляцца

як у грашовай, так і ў натуральнай форме (арт. 74 Працоўнага кодэкса Рэспублікі Беларусь); у грамадзянскім праве арэндная плата ўстанаўліваецца ў выглядзе: 1) пэўных у цвёрдай суме плацяжоў, якія ўносяцца перыядычна ці аднаразова; 2) устаноўленай долі атрыманых у выніку выкарыстання арандаванай маёмасці, прадукцыі, здабыткаў ці даходаў; 3) прадастаўлення арандатарам пэўных паслуг; 4) перадачы арандатарам арэндадаўцу абумоўленай дагаворам рэчы ва ўласнасць ці ў арэнду; 5) ускладання на арандатара абумоўленых дагаворам затрат на паляпшэнне арандаванай маёмасці (арт. 585 Грамадзянскага кодэкса Рэспублікі Беларусь).

Разам з тым, адной з асноўных прыкмет, якія дазваляюць адрозніць пенсіі ад іншых выплат, з'яўляецца іх фінансаванне, якое можа здзяйсняцца з наступных крыніц: 1) за кошт страхавых узносаў асноўнай масы працоўных, якія выплачваюцца ў Фонд сацыяльнай абароны насельніцтва Рэспублікі Беларусь (далей – Фонд); 2) за кошт спецыялізаваных узносаў на прафесійнае пенсійнае страхаванне, якія акумулююцца на асобных рахунках Фонду; 3) са сродкаў дзяржаўнага бюджэту (сацыяльныя пенсіі, пенсіі ваеннаслужачым, асобам начальніцкага і радавога складу органаў унутраных спраў, органаў і падраздзяленняў па надзвычайных сітуацыях, органаў фінансавых расследаванняў і членам іх сямей; пенсіі грамадзянам, якія пацярпелі ад катастрофы на ЧАЭС і іншых радыяцыйных аварыяў і інш.).

Большасць азначэнняў, якія былі выпрацаваны ў навуцы права сацыяльнага забеспячэння, змяшчаюць такую прыкмету, як падставы прадастаўлення розных відаў пенсій, у прыватнасці, узрост, выслуга гадоў, інваліднасць, страта карміцеля. Аднак мяркуем, што дадзеныя падставы трэба ўключаць не ў дэфініцыю пенсіі, а ў азначэнні пэўных яе відаў.

Уключэнне асобнымі аўтарамі ў азначэнне паняцця «пенсія» такіх яе прыкмет, як «абумоўленасць выплаты пенсіі пэўным відам грамадска карыснай дзейнасці ў мінулым», «суразмернасць памеру пенсіі з мінулым заробкам» [4, с. 128; 15, с. 40], а таксама «кампенсация заработной платы» [12, с. 249, 291], з'яўляецца спрэчным.

У адносінах да дадзеных прыкмет трэба адзначыць, што права на пенсію не ва ўсіх выпадках абумоўлена працягласцю грамадска карыснай дзейнасці, памер яе не заўсёды сувярэцца з мінулым заробкам. Так, напрыклад, сацыяльная пенсія выплачваецца незалежна ад наяўнасці ў асобы працоўнага (страховага) стажу працы. Адзінай умовай з'яўляецца дасягненне агульнаўстаноўленага пенсійнага ўзросту. Вылічаюцца сацыяльныя пенсіі з найбольшай велічыні зацверджанага Урадам Рэспублікі Беларусь бюджэту пражытачнага мінімуму ў сярэднім на душу насельніцтва.

Крытыкуючы ўключэнне ў азначэнне пенсіі такой прыкметы, як кампенсация заработной платы, У. П. Галаганаў мяркуе, што «кампенсация страчанага заробку – гэта ўсяго толькі спосаб вызначэння пенсіі. Акрамя гэтага, кампенсация пенсіі як адзін са спосабаў павышэння яе памеру павінна прымяняцца ў сувязі з павелічэннем каштоўнасці жыцця» [17, с. 275].

Сутнасцю пенсіі як кампенсатыі заработнай платы ці іншага даходу з'яўляецца прадастаўленне сродкаў для існавання пенсіянера. У гэтай сувязі шэраг аўтараў у дэфініцыю тэрміна «пенсія» ўключаюць указанне на тое, што пенсія з'яўляецца асноўнай крыніцай сродкаў для існавання [6, с. 28; 19, с. 37].

Іншага пункту погляду прытрымліваецца В. С. Аракчэеў, які абгрунтавана сцвярджае, што пры азначэнні пенсіі «для тых, хто працаваў ці служыў дзяржаве, ставілася двухадзіная мэта – гэта і даванне сродкаў для існавання, і кампенсация заробку, страчанага па ўважлівых прычынах», а для «той катэгорыі грамадзян, якая па нейкіх прычынах не прымала ўдзелу ў сацыяльна значных паводзінах ... у сапраўднасці такой якасцю не валодае» ў сувязі з нізкім памерам сацыяльнай пенсіі [16, с. 37–38]. Таксама неабходна браць пад увагу, што пры надыходзе пенсійнага ўзросту работнік можа працягваць працоўную дзейнасць і атрымліваць у прадугледжаных заканадаўствам выпадках адначасова і заработную плату, і пенсію. Акрамя таго, у пенсіянера могуць існаваць і іншыя крыніцы даходу (прадпрыемальніцкая дзейнасць, здача ў арэнду жыллага памяшкання, накапляльныя ўклады ў банку і інш.), што не дазваляе вызначаць пенсію як асноўную крыніцу сродкаў для існавання.

Такім чынам, удасканаленне сістэмы пенсійнага забеспячэння патрабуе выпрацоўкі дэфініцыі тэрміна «пенсія» з улікам новых падыходаў пенсіянавання, замацаваных у нацыяналь-

ным заканадаўстве. У прыватнасці, у сувязі з укараненнем новага віду пенсіённага страхавання – прафесійнага пенсіённага страхавання – змяніліся ўмовы, парадак назначэння і выплаты пенсій у сувязі з асаблівымі ўмовамі працы і асаблівым характарам працы, што неабходна ўлічваць пры азначэнні паняцця «пенсія».

У сувязі з выказаным можна сфармуляваць наступнае азначэнне: пенсія – гэта грашовая выплата, якая прадастаўляецца, як правіла, штомесячна ў сувязі з мінулай працоўнай ці іншай грамадска карыснай дзейнасцю, выплачваецца за кошт сродкаў пенсіённых фондаў або дзяржаўнага бюджэту на ўмовах, у парадку і памерах, прадугледжаных заканадаўствам, і якая з’яўляецца адной з крыніц сродкаў для існавання.

Легальнае азначэнне тэрміна «прафесійная пенсія» змяшчаецца ў арт. 1 Закона Рэспублікі Беларусь «Аб прафесійным пенсіённым страхаванні» [20], у адпаведнасці з якім разумеецца штомесячная грашовая выплата за кошт пенсіённых зберажэнняў у выглядзе датэрміновай прафесійнай пенсіі ці (і) дадатковай прафесійнай пенсіі. Дадзенае азначэнне з’яўляецца вузкім, паколькі змяшчае, па сутнасці, указанне толькі на асобную прыкмету дадзенага віду пенсій – парадак выплаты (пад датэрміновай прафесійнай пенсіяй разумеецца прафесійная пенсія, якая выплачваецца застрахаванай асобе ў датэрміновы перыяд; пад дадатковай прафесійнай пенсіяй – прафесійная пенсія, якая выплачваецца ў перыяд пасля дасягнення застрахаванай асобай агульнаўстаноўленага пенсіённага ўзросту). У гэтай сувязі ўяўляецца мэтазгодным выпрацаваць поўнае і ўніверсальнае паняцце, якое будзе ўключаць увесь комплекс прыкмет, якія адлюстроўваюць сутнасць і змест разглядаемай з’явы.

Т. Ю. Зобнінай абгрунтавана выдзяляюцца такія прыкметы прафесійных пенсій, як: 1) абавязковы характар прафесійнага пенсіённага страхавання; 2) дадатковае пенсіённае страхаванне; 3) спецыяльная пенсіённая сістэма, якая распаўсюджваецца на пэўнае кола асоб, занятых у асаблівых умовах працы і асаблівым характарам працы [21, с. 181–182]. Разам з тым, такая прыкмета, указаная аўтарам, як накапляльная сістэма з вызначаным памерам страхавых узносаў, з’яўляецца спрэчнай. Характарызуючы нацыянальную сістэму прафесійнага пенсіённага страхавання ў цэлым, трэба адзначыць яе ўмоўна-накапляльны механізм рэалізацыі, паколькі ўзносы на дадзены від страхавання (таксама як і на іншыя віды сацыяльнага і пенсіённага страхавання) акумулююцца ў банку на рахунках Фонду, а на спецыяльнай частцы індывідуальнага асабовага рахунку застрахаваных асоб улічваецца толькі неабходная інфармацыя. Аднак указаны пералік прыкмет, уласцівых прафесійнаму пенсіённаму страхаванню, на наш погляд, не з’яўляецца вычарпальным.

Неабходна адзначыць, што прафесійнае пенсіённае страхаванне як від пенсіённага страхавання асоб, занятых у асаблівых умовах працы і асаблівым характарам працы, з усіх краін былога СССР уведзена толькі ў Рэспубліцы Беларусь з 1 студзеня 2009 г. У гэтай сувязі пытанне, звязанае з выяўленнем прававой сутнасці дадзенага віду пенсіённага страхавання, з’яўляецца недастаткова даследаваным у прававой літаратуры, што ў пэўнай ступені перашкаджае далейшаму ўдасканаленню яго прававога рэгулявання.

Як адзначана вышэй, не вельмі ўдалым з’яўляецца замацаванне заканадаўцам у легальнай дэфініцыі прафесійнай пенсіі прыкметы рэгулярнасці яе выплаты, паколькі прафесійная пенсія можа выплачвацца таксама аднаразова.

Спалучэнне слоў «прафесія» і «пенсія» ў адным тэрміне «прафесійная пенсія» азначае прадастаўленне пенсіённага забеспячэння асобнай катэгорыі асоб, занятых у прадугледжаных заканадаўствам вытворчасцях, пасадах, прафесіях і паказчыках, работа ў якіх уяўляе рызыку больш ранняй страты прафесійнай працаздольнасці. Такім чынам, істотнай прыкметай прафесійнай пенсіі з’яўляецца заняцце пэўнай працоўнай дзейнасцю, што пры захаванні іншых умоў дае права на пенсіянаванне па дадзеным відзе пенсіённага страхавання.

Рызыка страты прафесійнай працаздольнасці работнікамі абумоўлена занятасцю ў асаблівых умовах працы, што прадвызначыла неабходнасць замацавання выхаду на пенсію раней агульнаўстаноўленага пенсіённага ўзросту. Прадастаўленне дадзенай катэгорыі работнікаў магчымасці датэрміновага выхаду на пенсію з’яўляецца вельмі актуальным ва ўмовах удасканалення і ўкаранення новых тэхналогій, паколькі доўгатэрміновае ўздзеянне апошніх на арганізм работнікаў можа выклікаць зніжэнне іх прафесійнай працаздольнасці.

Любое страхаванне дапускае існаванне пэўных рызык, пры рэалізацыі якіх у застрахаванай асобы ўзнікае права на адпаведныя выплаты па дадзеным відзе страхавання. У галіне прафесійнага пенсійнага страхавання пры вызначэнні права на кампенсацыю ў сувязі з асаблівымі ўмовамі працы і асаблівым характарам працы трэба гаварыць аб прафесійнай рызыцы, якая з'яўляецца асноватворнай метадалагічнай катэгорыяй, якая дазваляе вывучыць розныя аспекты небяспекі (шкоднасці) умоў працы работнікаў. Для вызначэння сутнасці дадзенай прававой катэгорыі трэба разглядаць яе легальнае азначэнне, а таксама асноўныя навуковыя падыходы да паняццяў «рызыка» і «сацыяльная рызыка».

Тэрмін «сацыяльная рызыка» выкарыстоўваецца ў асобных нарматыўных прававых актах Рэспублікі Беларусь, аднак легальнага азначэння дадзенага паняцця не змяшчаецца. Катэгорыя «прафесійная рызыка» ў нарматыўных прававых актах раскрываецца па-рознаму. Так, згодна з Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 чэрвеня 2008 г. «Аб ахове працы» пад прафесійнай рызыкай разумеецца магчымасць пашкоджання здароўя ці страты працаздольнасці або смерці працуючага ў выніку ўздзеяння шкодных і (ці) небяспечных вытворчых фактараў [22]. Ва Указе Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 25 жніўня 2006 г. № 530 «Аб страхавой дзейнасці» прафесійная рызыка азначаецца шырэй – як магчымасць пашкоджання здароўя (страты працаздольнасці) ці смерці застрахаванага пры выкананні ім абавязкаў згодна з працоўным дагаворам (кантрактам) і ў іншых выпадках, устаноўленых заканадаўствам [23].

Прыведзеныя азначэнні паняцця «прафесійная рызыка» недастаткова поўна раскрываюць сутнасць дадзенай катэгорыі. Адсутнасць і неадназначнасць азначэнняў асноўных катэгорый сацыяльнай абароны выклікае шэраг праблем у правапрымяняльнай практыцы, садзейнічае зніжэнню эфектыўнасці прымянення заканадаўства ў дадзенай галіне, істотна ўплывае на ўдасканаленне практыкі сацыяльнага страхавання, а таксама развіццё тэорыі сацыяльных рызык.

Этымалагічнае значэнне тэрміна «рызыка» (ад італ. *risiko* – небяспека, пагроза; фр. *risqué* – рызыкаўны, няпэўны) – «магчымасць небяспекі, няўдачы» ці «дзеянне на ўдачу з надзеяй на шчаслівы зыход» [18, с. 626]. У Расійскай энцыклапедыі па ахове працы паняцце «рызыка» азначаецца як «мера небяспекі, якая характарызуе магчымасць з'яўлення небяспекі і памеры звязанай з ёй страты» [24, с. 392].

Разглядаючы катэгорыю «рызыка», большасць аўтараў сцвярджаюць, што гэта небяспека наступлення негатыўных падзей. Аднак трэба пагадзіцца з пазіцыяй, што рызыка – гэта магчымасць наступлення падзеі негатыўнага або пазітыўнага зместу [25, с. 150]. Так, да негатыўных падзей у сістэме сацыяльнай абароны можна аднесці інваліднасць, прафесійнае захворванне, страту карміцеля, да пазітыўных – цяжарнасць, нараджэнне дзіця і інш. Разам з тым, небяспека з'яўляецца, з аднаго боку, складнікам рызыкі і можа быць усвядомленай і неўсвядомленай, улічвацца або не; з другога – яна ўяўляе сабой уздзеянне негатыўных фактараў, прычыны якіх знаходзяцца звонку, напрыклад, прыродныя стыхійныя бедствы [26, с. 4]. Рызыка звычайна служыць характарыстыкай не толькі якой-небудзь пэўнай адзінкавай падзеі, але і некаторага працэсу – канкрэтнай сітуацыі, якая развіваецца ў часе, вынік якой не вызначаны [27, с. 26–27].

Адным з відаў рызыкі ў навуковай літаратуры выдзяляюць «сацыяльную рызыку», якая з'яўляецца аб'ектам вывучэння цэлага шэрагу навук, у прыватнасці, правазнаўства, эканомікі, сацыялогіі, філасофіі, медыцыны і інш. Пытанні сутнасці сацыяльнай рызыкі ў сістэме сацыяльнай абароны займаліся такія вучоныя, як М. А. Вігдорчык, В. М. Дагадаў, Л. В. Забелін, М. А. Сямашка, З. Р. Тэттэрборн, А. Чэкін (В. Яроцкі), В. Д. Роік, А. Я. Мачульская, М. Ю. Фёдарова і іншыя.

Засноўваючыся на азначэнні сацыяльнай рызыкі ў навуковай літаратуры, можна выдзеліць два асноўныя падыходы да яе разумення. У шырокім сэнсе пад сацыяльнай рызыкай трэба разумець магчымасць наступлення негатыўных ці пазітыўных падзей, якія прадугледжваюць магчымасць сацыяльнага дрэннага становішча, што можа выклікаць неабходнасць сацыяльнай абароны. У вузкім разуменні сацыяльная рызыка – гэта магчымасць страты зароботнай платы і (ці) іншага даходу, наступленне цяжкай жыццёвай сітуацыі.

Адным з відаў сацыяльнай рызыкі з'яўляецца прафесійная рызыка. Як указана ў Расійскай энцыклапедыі па ахове працы, «прафесійная рызыка – гэта індывідуальная рызыка, абумоўленая

прафесійнай дзейнасцю; у медыцыне працы – вызначаецца суадносінамі распаўсюджанасці тых ці іншых захворванняў і канкрэтных умоў працы, улічваюцца пол, узрост, стан здароўя, лад жыцця, шкодныя звычкі і пад.» [24, с. 392–394]. Дадзеная катэгорыя з’явілася аб’ектам даследавання ў галіне права, эканомікі, медыцыны, у прыватнасці, разглядалася як падстава пенсійнага страхавання асобных катэгорый работнікаў (медыцынскіх, работнікаў лётнага і лётна-выправальнага складу грамадзянскай авіяцыі і інш. [28; 29]).

Аналізуючы падыходы да азначэння паняцця «прафесійная рызыка» і яе ўзаемасувязь з сацыяльнай рызыкай, трэба выдзеліць два напрамкі. Адны аўтары выдзяляюць прафесійную і сацыяльную (непрафесійную) рызыкі як самастойныя катэгорыі (А. Я. Мачульская, В. Ю. Фалін), абгрунтоўваючы дадзеную пазіцыю рознымі прычынамі і відамі «небяспекі». Акрамя таго, дадзеныя віды рызыкі адрозніваюцца па колу суб’ектаў: у прафесійнай рызыцы схільныя да яе толькі самі рабочыя, у сацыяльнай – усе прадстаўнікі рабочага класа, уключаючы членаў іх сямей, аж да дзяцей самага ранняга ўзросту [30, с. 24]. Другія аўтары лічаць прафесійную рызыку відам сацыяльнай рызыкі (В. Д. Роік, М. Ю. Фёдарова), асаблівасць якой у агульным сэнсе заключаецца ў магчымасці наступлення падзей, звязаных з прафесійнай дзейнасцю работніка [31, с. 60; 32, с. 13].

У навуковай літаратуры адзначаецца, што асаблівасцю сучаснага грамадства становіцца латэнтнасць («нябачнасць») рызыкі. Многія з сучасных тэхналагічных рызык не могуць быць успрыняты органамі пачуццяў чалавека і быць падвергнуты матэматычнай калькуляцыі, таму спецыфіка сучаснай рызыкі заключаецца ў тым, што «небяспечная рэальнасць схавана ад успрымання» [33, с. 45]. У гэтай сувязі трэба адзначыць магчымасць наступлення прафесійна абумоўленых захворванняў, якія прыводзяць да нявыяўленай страты прафесійнай працаздольнасці. У прыватнасці, работнікі могуць адчуваць так званыя прафесійныя паслятраўматычныя стрэсавыя расстройства, якія могуць з’явіцца прычынамі многіх неўратычных захворванняў і немагчымасці працягу далейшай працы па дадзенай прафесіі. Да такіх работ можна аднесці прафесійную дзейнасць выратавальнікаў, вадзіцеляў транспартных сродкаў (калі, напрыклад, пры крушэнні цягнікоў, самалётаў гіне вялікая колькасць людзей), медыцынскіх работнікаў, супрацоўнікаў органаў унутраных спраў, следчых органаў і г. д. У гэтай сувязі ўяўляецца мэтазгоднай распрацоўка пэўных метадык, накіраваных на прафілактыку і лячэнне прафесійных стрэсаў, якія для асобных катэгорый работнікаў трэба, на наш погляд, аднесці да прафесійных захворванняў.

Такім чынам, мяркуем, што роля і прызначэнне прафесійнай рызыкі ў сістэме прафесійнага пенсійнага страхавання з’яўляюцца відавочнымі. Пад прафесійнай рызыкай трэба разумець магчымасць пашкоджання здароўя ці частковай або поўнай страты прафесійнай працаздольнасці, смерці асобы ў выніку здзяйснення ёй прафесійнай працоўнай дзейнасці і ўздзеяння шкодных і (ці) небяспечных вытворчых фактараў.

Праведзенае даследаванне дазваляе сфармуляваць наступнае азначэнне прафесійнай пенсіі – гэта штомесячныя ці аднаразовыя грашовыя выплаты, якія прадастаўляюцца як датэрмінова, так і пасля дасягнення агульнаўстаноўленага пенсійнага ўзросту ў межах абавязковай, дадатковай сістэмы пенсійнага страхавання ад прафесійнай рызыкі асобнай катэгорыі работнікаў, занятых устаноўленай заканадаўствам прафесійнай дзейнасцю, фінансуемых за кошт спецыялізаваных узносаў на прафесійнае пенсійнае страхаванне. Дадзенае азначэнне тэрміна «прафесійная пенсія» неабходна замацаваць у нацыянальным заканадаўстве, паколькі яно з’яўляецца найбольш універсальным і ўключае агульныя характэрныя для яго прававыя прыкметы.

Літаратура

1. Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. – М.: Изд-во «Русский язык», 1999. – 560 с.
2. Пашерстник, А. Е. Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих / А. Е. Пашерстник. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 352 с.
3. Теория государства и права: учебник; под ред. Н. Г. Александрова. – 2-е изд., доп. – М.: Юрид. лит., 1974. – 664 с.

4. Андреев, В. С. Социальное обеспечение в СССР / В. С. Андреев. – М.: Юрид. лит., 1971. – 256 с.
5. Полупанов, М. И. Формы социального обеспечения в СССР и их развитие / М. И. Полупанов // Труды ВЮЗИ. Социальное обеспечение в СССР за 60 лет (правовые аспекты). – М.: РИО ВЮЗИ, 1979. – С. 16–27.
6. Советское право социального обеспечения; под ред. А. Д. Зайкина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 264 с.
7. Право социального обеспечения России: учеб. / М. О. Буянова, К. Н. Гусов [и др.]; отв. ред. К. Н. Гусов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 640 с.
8. Фогель, Я. М. Право на пенсию и его гарантии / Я. М. Фогель. – М.: Юрид. лит., 1972. – 180 с.
9. Зайкин, А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению в СССР: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / А. Д. Зайкин. – М.: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – 35 с.
10. Шайхатдинов, В. Ш. Теория социального обеспечения / В. Ш. Шайхатдинов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 143 с.
11. Ачаркан, В. А. Государственные пенсии / В. А. Ачаркан. – М.: Юрид. лит., 1967. – 165 с.
12. Право социального обеспечения: учебник; под ред. М. В. Филипповой. – М.: Юрист, 2006. – 446 с.
13. Лушников, М. В. Право социального обеспечения (Общая часть): учеб. пособие / М. В. Лушников; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль: ЯрГУ, 1997. – 68 с.
14. Захаров, М. Л. Право социального обеспечения России: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ВолтерсКлувер, 2005. – 640 с.
15. Гушин, И. В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории / И. В. Гушин; науч. ред. В. С. Андреев. – Минск: Наука и техника, 1982. – 178 с.
16. Аракчеев, В. С. Пенсионное право России / В. С. Аракчеев. – СПб.: Юрид. центр пресс, 2003. – 349 с.
17. Галаганов, В. П. Право социального обеспечения: учебник / В. П. Галаганов. – М.: КНОРУС, 2010. – 512 с.
18. Ожегов, С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под общ. ред. С. П. Обнорского. – 3-е изд. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 848 с.
19. Федорова, М. Ю. Право социального обеспечения: учеб. пособие: в 2 ч. / М. Ю. Федорова – Новосибирск: СибАГС, 1997. – Ч. 1. – 151 с.
20. О профессиональном пенсионном страховании: Закон Республики Беларусь, 5 янв. 2008 г., № 322-3 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
21. Зобнина, Т. Ю. Формирование профессиональных пенсионных систем на современном этапе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Т. Ю. Зобнина. – М.: Моск. гос. юрид. акад., 2005. – 214 л.
22. Об охране труда: Закон Республики Беларусь, 23 июня 2008 г., № 356-3 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
23. О страховой деятельности: Указ Президента Республики Беларусь, 25 авг. 2006 г., № 530 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
24. Российская энциклопедия по охране труда: в 3 т. / М-во здравоохранения и социального развития Рос. Федерации; сост. И. А. Воровьев и др.; отв. ред. А. Л. Сафонов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2007. – Т. 2: Л-Р. – 408 с.
25. Дорожкин, А. М. Риск в социальном пространстве: историческая ретроспектива и современность / А. М. Дорожкин, Н. Е. Григорьева // Вестн. Нижегородского ун-та им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2008. – № 3. – С. 150–161.
26. Зубков, В. И. Риск как предмет социологического анализа / В. И. Зубков // Социс. – 1994. – № 4. – С. 3–9.
27. Бланд, Д. Страхование: принципы и практика / Д. Бланд. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 416 с.
28. Соколова, А. Н. Компенсация профессионального риска медицинских работников в системе социального страхования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / А. Н. Соколова. – Омск, 2004. – 210 л.
29. Чикирева, И. П. Пенсия за выслугу лет в связи с работой в гражданской авиации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / И. П. Чикирева; Уральская юрид. акад. – Екатеринбург, 1996. – 24 с.
30. Мачульская, Е. Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения / Е. Е. Мачульская // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 1999. – № 1. – С. 26–28.
31. Роик, В. Д. Профессиональный риск: оценка и управление / В. Д. Роик. – М.: Анкил, 2004. – 224 с.
32. Федорова, М. Ю. Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования / М. Ю. Федорова: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05; С.-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2003. – 51 с.
33. Век, U. Risk society. Towards a new modernity / U. Beck. – London: Sage Publications Ltd, 1992. – 260 p.

I. A. DOLGOLEVA

LEGAL ESSENCE OF PROFESSIONAL PENSIONS

Summary

On the basis of legal signs analysis and characteristics of the new kind of social security which is professional pension insurance the author develops in the article the fullest definition of the «professional pension» concept. The author gives special attention to analysis of scientific approaches to the definition of basic concept «pension» and offers the own definition which taking into account modern lines of provision of pensions system development.

ЭКАНОМІКА

УДК 339.944.2

А. І. ЛІТВІНЮК

СТЫМУЛЯВАННЕ ТРАНСГРАНІЧНАГА ЭКАНАМІЧНАГА СУПРАЦОЎНІЦТВА ПРАЗ «УСХОДНЯЕ ПАРТНЁРСТВА»

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

(Паступіў у рэдакцыю 15.12.2009)

Блізкія суседзі лепш за далёкіх сваякоў
(кітайская прымаўка)

Рэспубліка Беларусь з'яўляецца малой адкрытай эканомікай з высокай залежнасцю ад кан'юнктурных ваганняў у сусветнай эканоміцы. Таму выкарыстанне патэнцыялу трансгранічнага эканамічнага супрацоўніцтва з суседнімі краінамі варта разглядаць як адзін з фактараў устойлівага развіцця нацыянальнай эканомікі. Такім чынам, павелічэнне тавараабароту і інвестыцыйных патокаў паміж краінамі-суседзямі застаецца прыярытэтнай задачай для нашай краіны.

Прыгранічны гандаль Рэспублікі Беларусь у цяперашні час мае немалаважнае значэнне, паколькі, з аднаго боку, яна штогод экспартуе каля 20–22 % свайго ВУП, а з другога – залежыць ад рэсурсна-эканамічнай базы суседніх краін, якія забяспечваюць нармальнае функцыянаванне эканомікі прыгранічных рэгіёнаў рэспублікі [2, с. 4].

Акрамя таго, станаўленне новых рэгіянальных і міжрэгіянальных адносін у Еўрапейскай саюзе шляхам стварэння еўрарэгіёнаў, у тым ліку і на прыгранічных тэрыторыях Рэспублікі Беларусь, стварае добрыя перадумовы для далейшага развіцця ўзаемавыгаднага эканамічнага супрацоўніцтва паміж суседнімі краінамі і ЕС у цэлым.

Забеспячэнне эфектыўнага дзяржаўнага кіраўніцтва і эканамічнага развіцця суседніх краін, размешчаных на ўсход ад Еўрапейскага саюза, з'яўляецца для яго стратэгічным інтарэсам. У той жа час усе краіны ва Усходняй Еўропе і на Паўднёвым Каўказе імкнуцца паглыбіць свае адносіны з ЕС. Усё гэта можа быць дасягнута шляхам рэалізацыі Усходняга вымярэння – асобнай састаўляючай Еўрапейскай палітыкі добрасуседства (ЕПД).

У адпаведнасці з ЕПД, мэта ЕС у бліжэйшым дзесяцігоддзі заключаецца ў стварэнні сяброўскага суседства («кола сяброў»). У абмен на прыхільнасць да агульных каштоўнасцей і эфектыўнага правядзення палітычных, эканамічных і інстытуцыянальных рэформ усім краінам прапаноўваецца перспектыва ўдзелу ва ўнутраным рынку ЕС. Стварэнне сяброўскага суседства павінна садзейнічаць лібералізацыі рынкаў і бесперашкоднаму перамяшчэнню тавараў, паслуг, людзей і капіталу. Ідэя трансгранічнага супрацоўніцтва ў Еўропе ўзнікла ў 50-х гг. XX ст. Тады ўпершыню пасля Другой сусветнай вайны стаў папулярным лозунг аб збліжэнні, а не раздзяленні еўрапейцаў межамі. Асноўная мэта такога супрацоўніцтва – дасягненне ўзаемнага грамадска-эканамічнага росту, наладжванне і развіццё сувязей паміж эканамічнымі, навуковымі, культурнымі і муніцыпальнымі інстытутамі рэгіёнаў. У ЕС надаецца вялікае значэнне трансгранічнаму супрацоўніцтву ў межах еўрарэгіёнаў, якое разглядаецца як стабілізуючы фактар у адносінах паміж краінамі.

Стварэнне і праца еўрарэгіёнаў фінансуюцца шэрагам еўрапейскіх структур, фондаў і праграм. Так, у бюджэце Савета Еўропы на трансгранічнае супрацоўніцтва штогод выдзяляецца каля

100 млн еўра. У сярэднім на кожны з еўрарэгіёнаў прыходзіцца прыкладна да 700 тыс. еўра. Акрамя таго, асобныя праекты ў межах кожнага еўрарэгіёна могуць фінансавацца па спецыяльных фондах і праграмах (TACIS, агульнаеўрапейская праграма «Еўрафакультэт», розныя экалагічныя, гуманітарныя фонды, арганізацыі і інш.). Такая пазіцыя Савета Еўропы вызначаецца ўсёй логікай агульнаеўрапейскай палітыкі інтэграцыі: узаемадзеянне краін на ўзроўні канкрэтных праектаў у межах еўрарэгіёнаў разглядаецца як стабілізуючы фактар, як рэальны ўклад у аб'яднанне і супрацоўніцтва [3, с. 162]. 3 чэрвеня 1997 г. Рэспубліка Беларусь далучылася да працэсаў трансгранічнага супрацоўніцтва ў форме еўрарэгіёнаў. У цяперашні час з яе ўдзелам існуюць пяць еўрарэгіёнаў: «Буг», «Нёман», «Азёрны край», «Белавежская пушча» і «Днепр». Еўрарэгіянальнае супрацоўніцтва ў краіне не ахоплівае толькі Мінскую і Магілёўскую вобласці. У астатніх абласцях яно ўключае ад 25,2 % (Віцебская вобласць) да 100 % плошчы (Брэсцкая, Гомельская і Гродзенская вобласці). Гэтым супрацоўніцтвам ахоплены ўжо 59 раёнаў нашай краіны, што складае 50 % рэгіянальнай эканомікі краіны. Улічваюць трэба таксама і тое, што з 118 адміністрацыйных раёнаў рэспублікі 44 з'яўляюцца прыгранічнымі. Аднак Рэспубліка Беларусь не мае канцэптуальных кірункаў стратэгіі і механізма развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва прыгранічных рэгіёнаў.

На пасяджэнні Еўрапейскага савета, які адбыўся 19–20 чэрвеня 2008 г., Еўрапейскай камісіі (ЕК) было прапанавана падрыхтаваць прапанову адносна «Усходняга партнёрства»*, акцэнтуючы ўвагу на неабходнасці ўжывання дыферэнцыраванага падыходу, які ўлічваў бы характар ЕПД як адзінай і ўзгодненай палітыка-эканамічнай асновы.

Праект «Усходняе партнёрства», як адзначаюць прадстаўнікі ЕК, дапоўніць адносіны паміж ЕС і яго партнёрамі новай шматбаковай структурай. Яна будзе садзейнічаць развіццю двухбаковых адносін партнёраў з ЕС, якія, як і раней, будуць рэгулявацца па прынцыпе дыферэнцыяцыі, развіцця паводле ўзроўню магчымасцей кожнага. Такая структура дазволіць стварыць форум для абмену інфармацыяй і вопытам адносна захадаў, якія прадпрымаюць партнёры на шляху па пераходзе да новых эканамічных адносін, рэфармавання і мадэрнізацыі, а таксама можа даць ЕС дадатковы інструмент суправаджэння дадзенага працэсу. ЕК (вышэйшы орган кіравання) прапанавана арганізаваць наступную структуру «Усходняга партнёрства» на чатырох узроўнях:

- у форме сустрэч на ўзроўні кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў дзяржаў-удзельнікаў «Усходняга партнёрства», якія будуць праводзіцца адзін раз у два гады;
- шляхам правядзення штогадовых вясновых сустрэч міністраў замежных спраў краін ЕС і ўсходніх партнёраў, уключаючы Рэспубліку Беларусь, пад эгідай Савета ЕС па агульных пытаннях і знешніх сувязях;
- на трэцім узроўні варта стварыць чатыры тэматычныя платформы ў адпаведнасці з асноўнымі сферамі супрацоўніцтва (палітычную, эканамічную, энергетычную і сацыяльную);
- на чацвёртым узроўні павінны быць створаны камітэты па падтрымцы працы тэматычных платформ у пэўных сферах. Фармат гэтых камітэтаў і склад іх удзельнікаў будуць вызначаны ў адпаведнасці з патрэбнасцю.

ЕК, са свайго боку, павінна ажыццявіць агляд сваіх унутраных інстытутаў з мэтай забеспячэння каардынацыі, неабходнай для паспяховай рэалізацыі ініцыятывы «Усходняга партнёрства». Важным момантам функцыянавання трансгранічнага супрацоўніцтва з'яўляецца яго фінансаванне забеспячэнне.

Структура фінансавання трансгранічнага супрацоўніцтва ў межах еўрарэгіёнаў вызначаецца іх статутам. У адпаведнасці з дагаворам бакоў, арганізацыйныя структуры еўрарэгіёна абавязаны ўдзельнічаць у фінансаванні яго дзейнасці ва ўзгодненых памеры і форме. Гэтыя фінансавыя сродкі назапашваюцца на рахунках удзельнікаў дагавора і фарміруюцца з такіх крыніц, як укладанні членаў еўрарэгіёна, уносы арганізацый-спонсараў, дабрачынныя ўклады, а таксама субсідыі адміністрацыйных адзінак макраўзроўню, у тым ліку мясцовыя і цэнтральныя сродкі.

* Усходняе партнёрства – ініцыятыва, афіцыйна прапанаваная Еўрапейскім саюзам. Упершыню яна была прэзентаваная міністрам замежных спраў Польшчы пры ўдзеле Швецыі на Савеце па знешніх адносінах 26 мая 2008 г. Зацверджана Еўрасаюзам 20 сакавіка 2009 г. і накіравана на паглыбленне ўсебаковага супрацоўніцтва ЕС з Рэспублікай Беларусь, Украінай, Малдовай, Грузіяй, Арменіяй і Азербайджанам. У г. Празе 7 мая 2009 г. дадзены афіцыйны старт рэалізацыі гэтай ініцыятывы.

Фінансавыя паступленні робяць магчымым утрыманне органаў трансгранічнага супрацоўніцтва (структур аб'яднанняў, камунальных саюзаў, сакратарыятаў, працоўных груп). Выкарыстанне гэтых сродкаў на сумесныя мэты ўстанаўліваецца шляхам заключэння дагавораў паміж бакамі еўраарэгіёна. У цэлым прыгранічныя рэгіёны Заходняй Еўропы могуць карыстацца ўсімі даступнымі праграмамі развіцця, праграмамі дапамогі ЕС, СБ, ЕБРР і ЕІБ.

У рамках ЕС для падтрымкі еўрапейскага трансгранічнага супрацоўніцтва дзейнічаюць два асноўныя структурныя фонды: ЕФГР і ЕФРР. Дадаткова на найбольш сацыяльна-эканамічна адсталых тэрыторыях выкарыстоўваецца ФЗ, мэтай якога з'яўляецца стварэнне інфраструктуры, неабходнай для функцыянавання трансгранічнага супрацоўніцтва.

4 ліпеня 2006 г. Еўрапарламент вызначыў бюджэт структурных фондаў ЕС і ФЗ на перыяд 2007–2013 гг. у памеры 308,041 млрд еўра. Сукупныя выдаткі на фонды складаюць 35,7 % ад усяго бюджэту аб'яднання – больш трэці. У Генеральным распараджэнні зафіксаваны размеркаваныя рэсурсы і структура мэт палітыкі аб'яднання:

Мэта 1. «Канвергенцыя» – 81,54 % агульнага бюджэту, або 251 163 134 221 еўра (ЕФРР, ЕФГР, Фонд згуртаванасці);

Мэта 2. «Рэгіянальная канкурэнцыя і заняцасць» 15,95 %, або 49 127 784 318 еўра (ЕФРР, ЕФГР);

Мэта 3. «Еўрапейскае тэрытарыяльнае супрацоўніцтва» 2,52 %, або 7 750 081 461 еўра (ЕФРР) [6, с. 41].

Мэта 3 «Еўрапейскае тэрытарыяльнае супрацоўніцтва» прадугледжвае развіццё трансгранічнага, транснацыянальнага і міжтэрытарыяльнага супрацоўніцтва. На гэту мэту вылучана 7,75 млрд еўра (з іх 5,57 млрд еўра (73,86 %) на трансгранічнае супрацоўніцтва, 1,58 млрд еўра (20,95 %) на транснацыянальнае супрацоўніцтва, 392 млн еўра (5,19 %) на міжтэрытарыяльнае супрацоўніцтва).

Акрамя вышэйпаказаных фондаў у ЕС створаны таксама перадуступныя дапаможныя фонды (*Pre-accession Funds*) (табл. 1). Гэтыя фонды «ўзгадняюцца» з урадамі асобных краін і з'яўляюцца дадатковай крыніцай фінансавання, якая падтрымлівае ўжо існуючыя праграмы дапамогі. Для прыгранічных рэгіёнаў значным з'яўляецца той факт, што ў адпаведнасці з прынцыпамі вышэйпададзеных фондаў праграмы і праекты трансгранічнага супрацоўніцтва тлумачацца як прыярытэтычныя задачы. Выкарыстанне еўрапейскіх структурных фондаў у большай ступені залежыць ад выпрацоўкі адпаведных праграм і праектаў зацікаўленымі бакамі па ўзгадненні з урадамі. Еўрапейскія структурныя фонды ў асноўным накіраваны на падтрыманне ўстойлівага развіцця, а таксама для перабудовы інфраструктуры; а ў эканамічнай сферы – на інвестыцыі. Спецыфічным інструментам рэгіянальнай палітыкі ЕС з'яўляюцца так званыя Ініцыятывы Супольнасці. Гэта праграмы дапамогі, што дапаўняюць сродкі структурных фондаў у эканамічным коле пытанняў і з'яўляюцца своеасаблівай процівагай на праблемы, паўтараюцца ў працэсе развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва [4, с. 72].

«Укараненне новага механізма ўсталявання добрасуседскіх адносін», як адзначае ЕК ад 1 ліпеня 2003 г., будзе здзяйсняцца ў тры этапы:

1) 2004–2006 гг. – рэалізацыя праграм добрасуседства;

2) 2007–2013 гг. – рэалізацыя праграм у межах Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства (ЕІСП);

3) пасля 2013 г. – заключэнне дагавораў аб суседстве [1, с. 77].

У 2008 г. бягучы ўзровень фінансавання партнёраў праз ЕІСП склаў каля 450 млн еўра. ЕК мае намер прапанаваць прагрэсіўнае павелічэнне гэтай сумы такім чынам, каб да 2013 г. яна складала 785 млн еўра. Для гэтага бягучы бюджэт, прадугледжаны ў рамках ЕІСП, павінен быць папоўнены новымі сродкамі на 350 млн еўра звыш рэсурсаў, якія плануецца вылучыць на перыяд 2010–2013 гг.

Для задавальнення найбольш надзённых патрэбнасцей Рэгіянальную праграму ЕІСП «Усход» прапануецца пераарыентаваць на падтрымку шматбаковага праекта «Усходняе партнёрства». Сродкі, прадугледжаныя бюджэтам 2009 г., могуць быць выкарыстаны для пачатку рэалізацыі першачарговых ініцыятыў, а прыблізна 250 млн еўра з бягучага бюджэту ЕІСП могуць быць пераа-

Табліца 1. Фінансавыя інструменты рэгіянальнай і міжрэгіянальнай палітыкі ЕС і іх праграмае выкарыстанне

Фінансавыя крыніцы	Фонды, праграмы і іх прызначэнне
Структурныя фонды	Еўрапейскі фонд рэгіянальнага развіцця (ЕФРР) Еўрапейскі фонд грамадскага развіцця (ЕФГР)
Фонд згуртаванасці (ФЗ)	
Перадуступныя дапаможныя фонды (Pre-accession Funds)	PHARE – Праграма фінансавай і тэхнічнай падтрымкі рэструктурызацыі эканомікі ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ISPA – Праграма падтрымкі праектаў, звязаных з развіццём інфраструктуры транспарту і аховы навакольнага асяроддзя, для краін-кандыдатаў у ЕС SAPARD – Праграма, накіраваная на мадэрнізацыю сельскагаспадарчых прадпрыемстваў і развіццё сельскіх раёнаў у краінах-кандыдатах у ЕС TACIS – Праграма фінансавай і тэхнічнай падтрымкі ў рэалізацыі палітыка-эканамічных пераўтварэнняў для краін СНД і Манголіі
Ініцыятывы Супольнасці	INTERREG III – Праграма падтрымкі добрасуседскіх кантактаў і грамадскай стабільнасці ў краінах ЦУЕ LEADER II – Дзеянні праграмы, накіраваныя на структурнае развіццё дэпрэсіўных сельскагаспадарчых сумежных рэгіёнаў дзяржаў-удзельнікаў LIFE – Праграма падтрымкі рэгіёнаў у сферы аховы навакольнага асяроддзя RECITE – Праграма падтрымкі супрацоўніцтва паміж рэгіёнамі па пытанні абмену ведамі і вопытам РАСТЕ – Дзеянні праграмы, накіраваныя на наладжванне або ўзмацненне супрацоўніцтва ў галіне абмену ведамі і новымі тэхналогіямі LEONARDO – Праграма падтрымкі гуманітарнага супрацоўніцтва рэгіёнаў з мэтай паляпшэння якасці адукацыі і стварэння наватарскіх сістэм навучання

Крыніца: распрацоўка аўтара.

рыентаваны на перыяд 2010–2013 гг. У выніку такой камбінацыі новых і пераарыентаваных сродкаў агульная сума рэсурсаў, якія будуць вылучаны для рэалізацыі ініцыятывы Еўрасаюза «Усходняе партнёрства», складзе 600 млн еўра на перыяд 2010–2013 гг. Акрамя павелічэння гарантаванай дапамогі, якая прадастаўляецца ЕС, «Усходняе партнёрства» пры дынамічным развіцці запатрабуе правядзення практычных мерапрыемстваў, якія забяспечаць эфектыўнасць выканання пастаўленых задач і паляпшэнне каардынацыі паміж донарамі, а таксама павелічэнне аб'ёмаў інвестыцый, у прыватнасці, Еўрапейскі інвестыцыйны банк (ЕІБ) і Еўрапейскі банк рэканструкцыі і развіцця (ЕБРР). Сярэднетэрміновы аналіз знешняга мандата ЕІБ можа даць магчымасць разгледзець пытанне адносна павышэння індикатыўных гранічных лімітаў для ўсходніх партнёраў і пашырэння граніц іх ужывання. У дачыненні буйных праектаў па развіцці інфраструктуры варта разгледзець пытанне аб прадастаўленні падтрымкі дзяржаўным/прыватным інвестыцыям шляхам пакрыцця некамерцыйных рызык. Кірунак грантавых сродкаў Еўрапейскага саюза для рэалізацыі такіх праектаў можа здзяйсняцца праз Інвестыцыйны фонд суседства (ІФС), і таму ЕК заклікае краіны-члены падтрымаць «Усходняе партнёрства» фінансавымі ўзносамі, у тым ліку шляхам павелічэння памераў сваіх узносаў у ІФС.

Фарміраванне трансгранічных структур у межах з краінамі СНД і ЕС мае сваю спецыфіку, якую варта ўлічваць Рэспубліцы Беларусь з мэтай паспяховага развіцця гэтага працэсу і недапушчэння нанясення шкоды беларускім інтарэсам (табл. 2). У гэтай сувязі асаблівасці заходняга і ўсходняга вектараў пагранічча фарміруюць сукупнасць фактараў, якія перашкаджаюць развіццю трансгранічнага супрацоўніцтва, што патрабуе рэалізацыі сістэмы дыферэнцыраваных мерапрыемстваў на шляху іх рашэння.

Табліца 2. Палітыка-эканамічныя аспекты «Усходняга партнёрства» для Беларусі

Шансы	Рызыкі
1) павышэнне ўзроўню палітычнага ўзаемадзеяння; 2) спрашчэнне паездак грамадзян у ЕС (памяншэнне кошту віз і адмена візавага рэжыму); 3) удасканаленне сектара інфраструктуры і камунікацый (пагранпераходы, транспартныя камунікацыі, электраэнергетыка (у прыватнасці, праекты па развіцці нафтаправода «Дружба» і транспарціроўкі ўкраінскай электраэнергіі праз тэрыторыю Беларусі ў краіны Балтыі); 4) стварэнне зоны вольнага гандлю і ўцягванне эканомік у еўрапейскі рынак; 5) інвестыцыі і павелічэнне фінансавай дапамогі ад ЕС; 6) патэнцыяльная магчымасць на еўраінтэграцыю	1) пераход да рыначных цэн на вуглевадародную сыравіну; 2) страта фактычна бесперашкоднага доступу да расійскага рынку; 3) «згортванне» сувязей з прадпрыемствамі Расіі; 4) памяншэнне фінансавай і тэхнічнай дапамогі з боку Расіі; 5) павелічэнне нелегальных міграцыйных патокаў

Крыніца: распрацоўка аўтара.

У заяве першага намесніка прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь У. Сямашкі адзначана, што праект «Усходняе партнёрства» павінен будавацца на прынцыпах раўнапраўя, уліку інтарэсаў і спецыфікі кожнай дзяржавы-ўдзельніка. «Усходняе партнёрства» не павінна ператварацца ў прыладу барацьбы за сферы ўплыву, а служыць інтарэсам усіх дзяржаў рэгіёна і выключаць з'яўленне новых раздзяляльных ліній у Еўропе. 7 мая 2009 г. на ўстаноўчым саміце беларускім бокам былі прадстаўлены прыярытэтычныя інвестыцыйныя праекты ў галінах развіцця транзітнай інфраструктуры, энергазабеспячэння, аптымізацыі мытнага і пагранічнага кантролю з ЕС для рэалізацыі ў рамках «Усходняга партнёрства» [5]. У цэлым удзел Рэспублікі Беларусь у праекце «Усходняе партнёрства» (паводле прыярытэтаў палітыкі ЕК) закліканы вырашыць наступныя пытанні: 1) надзейнасці транзіту энерганосьбітаў і тавараў у Еўропу; 2) абароны заходнееўрапейскіх дзяржаў ад патоку незаконных мігрантаў; 3) аптымізацыі мытнага і пагранічнага кантролю з краінамі ЕС; 4) устойлівасці экалагічнай раўнавагі ў дадзеным рэгіёне.

У гэтым кантэксце для Рэспублікі Беларусь стратэгічнае значэнне мае развіццё трансгранічнага супрацоўніцтва з суседнімі еўрапейскімі дзяржавамі. У мэтах паслядоўнага ўвасаблення канцэпцыі «Усходняга партнёрства» неабходны распрацоўка і рэалізацыя сумесных праектаў у межах ужо існуючых еўраарэгіёнаў, створаных з удзелам беларускага боку, на аснове спецыяльна прынятых і фінансуемых (з удзелам сродкаў бюджэту ЕС) праграм ЕІСП.

Літаратура

- Белицкий, В. Ф. Опыт участия Беларуси в программах добрососедства Европейского Союза / В. Ф. Белицкий, Е. В. Одинец, Л. П. Орлов // Журнал международного права и международных отношений. – 2008. – № 3. – С. 77–81.
- Белицкий, М. Е. Приграничная торговля Республики Беларусь / М. Е. Белицкий / Под ред. проф. В. М. Руденкова. – Минск: Право и экономика, 2005. – 158 с.
- Давыденко, Л. Н. Трансграничное сотрудничество: экономические и институциональные основы: пособие / Л. Н. Давыденко, А. И. Литвинюк. – Минск: БГПУ, 2006. – 207 с.
- Литвинюк, А. И. Трансграничное сотрудничество и еврорегиональная кооперация : монография / А. И. Литвинюк; под науч. ред. д-ра экон. наук Л. Н. Давыденко. – Минск: БГПУ, 2009. – 182 с.
- Об участии белорусской делегации в учредительном саммите инициативы «Восточное партнерство» ЕС // Министерство иностранных дел Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.by/ru/press/news/e8fe903c66186625.html>. – Дата доступа: 14.05.2009.
- COUNCIL REGULATION (EC) № 1083/2006 of 11 July 2006 laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund and repealing Regulation (EC) № 1260/1999 // Official Journal of the European Union. L 210. – 31.07.2006. – P. 25–78.

A. I. LITVINIUK

STIMULATION OF TRANSBOUNDARY ECONOMICAL COOPERATION BY WAY OF THE «EASTERN PARTNERSHIP»

Summary

Political and economical aspects of the European Union «Eastern partnership» initiative for Belarus have been presented in the article. Institutional and financial mechanisms of the transboundary cooperation support have been revealed in terms of European politics for good-neighborly relations.

УДК 330.341.1:338.49(476)

Т. І. ТАРАНАВА

ІНКУБАТАРЫ МАЛОГА ПРАДПРЫМАЛЬНІЦТВА ЯК НЕАБХОДНАЯ ўМОВА РАЗВІЦЦА МАЛЫХ ІНАВАЦЫЙНЫХ ПРАДПРЫЕМСТВАў

Інстытут эканомікі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 01.12.2009)

У пераходзе беларускай дзяржаўнасці да сацыяльна арыентаванай рыначнай інавацыйнай эканомікі асаблівае месца займаюць рашэнне праблем развіцця малога і сярэдняга бізнесу, а таксама станаўленне інавацыйнай інфраструктуры.

У развітых краінах для ўтварэння і падтрымкі малых і сярэдніх прадпрыемстваў шырока выкарыстоўваюць бізнес-інкубатары, якія ствараюць спрыяльныя ўмовы для іх дзейнасці, прадстаўляючы ў арэнду памяшканні і абсталяванне, кансультацыйныя, інфармацыйныя, фінансавыя і іншыя паслугі. Інкубатары ў інавацыйнай сферы (інавацыйныя цэнтры) прызначаны для садзейнічання развіццю малога інавацыйнага прадпрымальніцтва, камерцыялізацыі навуковых даследаванняў і распрацовак, злучаючы ідэю з капіталам і прыцягваючы для гэтай мэты грамадскі і прыватны капітал.

Аб значнасці бізнес-інкубатораў у станаўленні малога і сярэдняга бізнесу сведчыць іх колькасны рост. Напрыклад, у ЗША і Канадзе на пачатку стагоддзя за 20 папярэдніх гадоў колькасць гэтых структур павялічылася амаль у 80 разоў, у Расіі ў 2006 г. за 10 гадоў – больш чым у 6 разоў, у Беларусі ў 2009 г. за гэты ж перыяд – толькі на 4. У 2001 г. у свеце функцыянавала больш за 3000 інкубатораў, з іх у Паўночнай Амерыцы – каля 800, болей за 900 – у краінах ЕС і 1000 – у Азіяцка-Ціхаакіянскім рэгіёне [3, с. 66, с. 131] і г. д.

Не ўдаваючыся ў прычыны адсутнасці зацікаўленасці дзяржаўных органаў у стварэнні сеткі інкубатораў малога прадпрымальніцтва (інавацыйных цэнтраў), а адпаведна і развіцці малога і сярэдняга інавацыйнага бізнесу, спынімся на некаторых фактарах, якія стрымліваюць іх рост. Перш за ўсё некалькі слоў аб гісторыі станаўлення інкубатораў у Беларусі.

У 1997 г. у нашай краіне была пачата сумесная Праграма ПРААН і Урада Рэспублікі Беларусь па фарміраванні інфраструктуры падтрымкі і развіцця малога прадпрымальніцтва, якая цесна звязана з штогадовымі праграмамі дзяржаўнай падтрымкі малога прадпрымальніцтва ў Беларусі. Супрацоўніцтва ажыццяўлялася як з цэнтральнымі і мясцовымі органамі ўлады, так і грамадскімі арганізацыямі.

Дзякуючы рэалізацыі Праграмы, было ўтворана 5 інкубатораў, якім аказвалася матэрыяльная і фінансавая дапамога, навучанне і кансультаванне спецыялістаў і г. д. У Беларусі на 08.10.2009 г. зарэгістравана 9 інкубатораў малога прадпрымальніцтва.

У апошнія гады колькасць інкубатораў застаецца пастаяннай, мяняецца толькі іх склад за кошт ліквідацыі і пераходу некаторых у цэнтры падтрымкі прадпрымальніцтва, а асобныя цэнтры атрымліваюць статус інкубатораў малога прадпрымальніцтва. Напрыклад, 3-за адсутнасці ўласных плошчаў і, адпаведна, немагчымасці інкубіравання малых прадпрыемстваў ЗАТ «Гомельскі бізнес-інавацыйны цэнтр» (утворана ў 1999 г.) было пазбаўлена статусу інкубатора малога прадпрымальніцтва ў 2008 г.

Частка інкубатораў у Беларусі – гэта інкубатары першага пакалення, важнейшымі задачамі якіх з'яўляюцца стварэнне новых рабочых месцаў, падтрымка асобных груп насельніцтва, забес-

пачэненне сацыяльнай стабільнасці, рэструктурызацыя рэгіянальнай эканомікі. Яны займаюцца ў асноўным абслугоўваннем малых прадпрыемстваў, якія не маюць інавацыйнага кірунку. Аднак некаторыя з іх садзейнічаюць узнікненню малых інавацыйных прадпрыемстваў, г. зн. адбываецца працэс станаўлення інкубатораў другога пакалення (інавацыйных цэнтраў), якія падтрымліваюць малы навукаёмісты і высокатэхналагічны бізнес. Развіццё інфармацыйных тэхналогій, шырокае выкарыстанне інтэрнэту садзейнічалі з'яўленню інкубатораў трэцяга пакалення, або віртуальных інкубатораў, якія не прадстаўляюць у арэнду памяшканняў, але аказваюць рад іншых паслуг: распрацоўка бізнес-плана і агульнай стратэгіі развіцця, маркетынжавыя даследаванні, пошук партнёраў, інвестараў і г. д. У нашай краіне існуюць інкубатары малога прадпрыемальніцтва, якія ўключаюць рысы інкубатораў трох пакаленняў. Практыкі звярталіся да прадстаўнікоў улады аб неабходнасці афіцыйнага ўтварэння віртуальных інкубатораў, но пытанне засталася нявырашаным у сувязі з адсутнасцю заканадаўчых актаў па гэтых структурах.

Для эфектыўнага функцыянавання бізнес-інкубатарам неабходны спрыяльныя эканамічныя і прававыя ўмовы. Гэта перш за ўсё моцная матэрыяльна-тэхнічная база (сучасныя офісныя і вытворчыя памяшканні, абсталяванне і г. д.), забеспячэнне доступу да пазыковых рэсурсаў (венчурных і іншых фондаў, крэдытаў банка), развітая заканадаўчая і нарматыўна-прававая база, кваліфікаваныя кадры і г. д.

Адзначым, што прынятыя нарматыўныя прававыя акты па рэгуляванні ўтварэння і функцыянавання суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры, адсутнасць юрыдычнага вызначэння паняцця «малое інавацыйнае прадпрыемства» не дазваляюць стварыць сістэму прэферэнцый і льгот для іх паспяховай дзейнасці. Акрамя таго, комплекс зацверджаных у гэтых дакументах мерапрыемстваў на практыцы ніколі поўнасцю не выконваецца, а тое, што рэалізуецца, не дае чаканых вынікаў з-за сваёй фрагментарнасці.

Неразвітасць заканадаўчай і нарматыўна-прававой базы інавацыйнай дзейнасці не дазваляе распрацаваць механізмы рэгулявання, падтрымкі і ацэнкі дзейнасці суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры і малых інавацыйных прадпрыемстваў, а таксама механізмы іх узаемаадносін з іншымі інстытуцыянальнымі структурамі НІС (уласнікамі памяшканняў, фінансавымі структурамі і г. д.). Неабходна распрацаваць крытэрыі ацэнкі іх дзейнасці, механізм іх добраахвотнай сертыфікацыі і ўзгадніць яго з механізмам адраснай падтрымкі гэтых структур.

Усе інкубатары ў Беларусі прыбытковыя. Фінансаванне ажыццяўляецца ў асноўным за кошт уласных сродкаў, а таксама па праграмах дзяржаўнай падтрымкі малога прадпрыемальніцтва, Беларускага фонду фінансавай падтрымкі прадпрыемальніцтва, міжнародных праграмах і г. д. На жаль, у сучасны момант пагоршыліся ўмовы атрымання міжнароднай дапамогі з-за павелічэння колькасці бюракратычных узгадненняў, узмацнення кантролю за яе выкананнем і г. д.

У развітых краінах 70 % бізнес-інкубатораў з'яўляюцца беспрыбытковымі і ім аказваецца дзяржаўная падтрымка. Тут адна з важных паслуг, якую прадстаўляе асноўная маса інкубатораў, – гэта льготная арэнда памяшканняў, якая складае значную частку іх даходаў. Большасць беларускіх інкубатораў не ўпісваюцца ў дадзеную схему, паколькі не маюць ва ўласнасці памяшканняў. У апошні час перад гэтымі структурамі паўсталі праблемы з іх выкарыстаннем і атрыманнем новых для пашырэння сваёй дзейнасці.

Узніклі значныя цяжкасці ў працы тых інкубатораў, якія знаходзяцца на плошчах рэспубліканскай уласнасці (арандуюць або атрымалі іх у бязвыплатнае карыстанне). Такое становішча абумоўлена Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 30.09.2002 г. № 495 «Аб ўдасканаленні парадку вызначэння памераў арэнднай платы і перадачы ў бязвыплатнае карыстанне грамадскіх, адміністрацыйных і пераабсталяваных вытворчых будынкаў, збудаванняў і памяшканняў, якія знаходзяцца ў дзяржаўнай уласнасці» з адпаведнымі змяненнямі і дапаўненнямі. Згодна з гэтым Указам, устаноўлены льготы па арэнднай плаце з паніжаючым каэфіцыентам 0,5 толькі ў першыя два гады з дня заключэння дагавора арэнды. Паводле Указа Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 03.01.2007 г. № 1 «Аб парадку стварэння суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры» інкубатары малога прадпрыемальніцтва і інавацыйныя цэнтры не ўключаны ў склад суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры і не могуць мець ільгот па арэндзе. Магчыма перадача грамадскіх, адміністрацыйных і пераабсталяваных вытворчых будынкаў, збудаванняў

і памяшканняў у бязвыплатнае карыстанне. У гэтым выпадку інкубатары павінны плаціць за амартызацыйныя адлічэнні (калі такія адлічэнні праводзяцца), за зямлю і падатак на нерухомасць, несці адпаведныя выдаткі па эксплуатацыі, капітальным і бягучым рамонце гэтых будынкаў, збудаванняў і памяшканняў, выдаткі на камунальныя паслугі, уключаючы ацяпленне, спажываную электраэнергію, прапарцыянальна займаемай плошчы. Нават калі інкубатары ў стане пакрыць гэтыя выдаткі, то ўсё гэта значна павышае арэндную плату і пагоршвае ўмовы задачы ў арэнду плошчаў малым прадпрыемствам. Прадстаўнікі дзяржаўных органаў улады прапануюць інкубатарам выкупляць займаемыя імі памяшканні, аднак у большасці выпадкаў тыя не маюць для гэтага дастаткова грашовых сродкаў. Для задавальнення суб'ектаў гаспадарання прыняты Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 23.10.2009 г. № 518 «Аб некаторых пытаннях арэнды і бязвыплатнага карыстання маёмасцю», што дзейнічае з 01.01.2010 г. і згодна з якім устаноўлены паніжаючы каэфіцыент 0,5 да базавай стаўкі арэнднай платы для інкубатараў малога прадпрыемальніцтва за займаемыя імі плошчы.

На наш погляд, для стымулявання развіцця інкубатараў неабходна па рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў адмяніць або знізіць не менш, чым у два разы стаўкі падаткаў на нерухомасць і зямельны падатак і вызваліць іх ад большай часткі мясцовых падаткаў і збораў у першыя гады іх дзейнасці, прыняўшы адпаведныя заканадаўчыя акты. Акрамя таго, банкі выдавалі б ім нізкапрацэнтныя крэдыты на высокія бягучыя выдаткі або пры дзеючых стаўках крэдытавання дзяржава кампенсавала б частку працэнтаў за карыстанне інвестыцыйным капіталам, каб у выніку выплачаны працэнт быў не больш 5.

Калі памяшканні прадастаўляюцца інкубатару заснавальнікамі, то могуць з'явіцца цяжасці ў выпадку выхаду апошніх са складу заснавальнікаў або перадачы (продажу) іх іншым асобам для атрымання большай выгады. Прыкладам з'яўляецца ТАА «Брэсцкі інавацыйны бізнес-цэнтр», калі яго заснавальнік ААТ «Брэстмаш» перадаў плошчы, на якіх ажыццяўляў сваю дзейнасць цэнтр, іншаму гаспадарчаму суб'екту. Для выключэння раптоўнага спынення арэндных адносін па ініцыятыве арэндадаўцаў неабходна распрацаваць нарматыўна-прававыя працэдуры перадачы маёмасных комплексаў.

Пры стварэнні інкубатараў і для пашырэння іх дзейнасці мясцовыя ўлады часта прапануюць пустуючыя будынкі, якія ў асноўным не адпавядаюць іх інтарэсам. У большасці выпадкаў яны размешчаны ў нязручных месцах на ўскраіне, патрабуюць значнага рамонту, не маюць тэхналагічных рэсурсаў і г. д. Звычайна адсутнічае фінансаванне, неабходнае для іх рэканструкцыі і рамонту. Нават калі пры рэалізацыі праекта стварэння інкубатара і плануецца выдзеліць сродкі на гэтыя патрэбы, то ў большасці выпадкаў адбываецца затрымка фінансавання і выдзяляецца значна менш намечанага. У развітых краінах бізнес-інкубатары перш за ўсё забяспечваюцца збудаваннямі і памяшканнямі з сучасным абсталяваннем на льготных умовах арэнды, якая ўстанаўліваецца на працяглы тэрмін. Зусім іншая сітуацыя ў краінах, дзе органы ўлады зацікаўлены ў станаўленні новых і высокіх тэхналогій. Напрыклад, у Кітаі мільярды долараў выдаткоўваюцца на стварэнне інавацыйнай інфраструктуры і лічыцца, што гэтага недастаткова. Дзяржаве выгадна будаваць будынкі з сучасным абсталяваннем для малых высокатэхналагічных прадпрыемстваў і забяспечваць дастатковы ўзровень іх падтрымкі, нават калі не заўсёды гэтыя абсталяваныя памяшканні поўнасю імі выкарыстоўваюцца. Аб такой дзяржаўнай падтрымцы беларускім інкубатарам малога прадпрыемальніцтва можна толькі марыць. У нашай краіне назіраецца адваротная карціна. Існуе попыт на офісныя і вытворчыя плошчы з боку пачынаючых прадпрыемстваў, аднак часта інкубатары вымушаны ім адмаўляць па прычыне іх недахопу.

Ва ўмовах адсутнасці адраснай дзяржаўнай падтрымкі суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры і гарантаваных крыніц іх фінансавання асабліва цяжка нядаўна створаным структурам, якім патрэбна фінансавая дапамога на стадыі ўтварэння і ў наступныя гады (рамонт збудаванняў, набыццё абсталявання і аргтэхнікі, абслугоўванне і ўтрыманне памяшканняў і г. д.).

Аналагічна для станаўлення малых прадпрыемстваў вельмі важным з'яўляецца іх фінансавая падтрымка, але на практыцы інкубатары не маюць магчымасці забяспечыць гэтыя структуры крэдытамі і іншымі грашовымі сродкамі. На наш погляд, у Беларусі неабходна, акрамя стварэння венчурных фондаў, утварыць Фонд падтрымкі малых прадпрыемстваў у навукова-тэхнічнай

сферы, які б па спецыяльных праграмах прадастаўляў гранты стартавым кампаніям. Вызначаны працэнт фінансавання (каля 10 %) трэба выдзеліць на артыкул «Іншыя расходы», з якога будзе ажыццяўляцца аплата арэнды, эксплуатацыйных выдаткаў і іншых паслуг суб'ектам інавацыйнай інфраструктуры.

У сучасны момант адным з напрамкаў такога стымулявання можа быць прыярытэтнае прадастаўленне грантаў Беларускамі фондам фінансавай падтрымкі прадпрымальнікаў і Беларускамі інавацыйным фондам тым малым прадпрыемствам (або патэнцыяльным прадпрымальнікам), якія маюць інавацыйныя ідэі і працуюць у рамках суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры. Тады частка грошай з гранта будзе выдаткоўвацца на льготную арэнду, кансультацыі і другія расходы ў інкубатары (інавацыйным цэнтры і г. д.), што выгадна і суб'ектам інавацыйнай інфраструктуры, і малым інавацыйным прадпрыемствам. Акрамя таго, бізнес-інкубатары маглі б прадастаўляць дадзеным суб'ектам гарантаваныя крэдыты, якія не падмяняюць пры гэтым крэдытныя ўстановы.

У апошнія гады ў нашай краіне актывізаваліся працэсы стварэння структурных элементаў інавацыйнай інфраструктуры. У Дзяржаўнай праграме інавацыйнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг. прадугледжваецца павялічыць колькасць тэхнапаркаў з 10 да 20, інавацыйных цэнтраў з 5 да 8, а інкубатараў малога прадпрымальніцтва з 9 да 10. На наш погляд, рост апошніх неапраўдана малы. Калі ўтварэнне тэхнапаркаў патрабуе значных выдаткаў, то на фарміраванне інкубатараў і інавацыйных цэнтраў выдаткоўваецца менш сродкаў, а эфект можа быць значны ў справе інкубавання малых інавацыйных прадпрыемстваў і камерцыялізацыі вынікаў навуковых даследаванняў і распрацовак. Асабліва гэта перспектыўна ў сувязі з прыняццем Указа Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 09.03.2009 г. № 123 «Аб некаторых мерах па стымуляванні інавацыйнай дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь», які дае навуковым арганізацыям, створаным у форме ўстаноў, і ўстановам, забяспечваючым атрыманне вышэйшай адукацыі, павышэнне кваліфікацыі і перападрыхтоўку кадраў права ўтвараць унітарныя прадпрыемствы. Менавіта суб'екты інавацыйнай інфраструктуры, сфарміраваныя ў навукова-тэхнічнай сферы і сістэме вышэйшай адукацыі, створаць спрыяльныя ўмовы для хуткага і эфектыўнага развіцця гэтых структур.

Нягледзячы на прымаемыя меры па фарміраванні суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры, паспяхова развіваюцца толькі асобныя структуры (ІРУП «Навукова-тэхналагічны парк БНТУ «Металіт», ЗАТ «Тэхналагічны парк Магілёў» і некаторыя іншыя), а ў цэлым аб яе эфектыўнасці гаварыць не прыходзіцца. Такое становішча перш за ўсё робіць уплыў на дынаміку развіцця малога інавацыйнага прадпрымальніцтва. Колькасць малых прадпрыемстваў у галіне «навука і навуковае абслугоўванне» з 1993 па 2007 г. скарацілася з 560 да 274 (або з 4,9 да 0,5 % у адносінах да агульнай колькасці прадпрымальніцкіх структур), колькасць работнікаў паменшылася з 7544 да 3560 чалавек (або з 1,9 да 0,7 % у адносінах да агульнай велічыні работнікаў малых прадпрыемстваў усіх галін эканомікі) [1, с. 75–78; 2, с. 306]. Больш дзесяці гадоў адбываецца гэты працэс, а якіх-небудзь сур'ёзных прапаноў па пераадоленні дадзенай тэндэнцыі не прынята. Адна з прычын такой з'явы тлумачыцца палітыкай, што праводзіцца Дэпартаментам па прадпрымальніцтву Міністэрства эканомікі, якая не прадугледжвае акцэнтаў на стварэнне і падтрымку інкубатараў як інструмента інавацыйнай, структурнай і тэхналагічнай палітыкі і развіцця малога інавацыйнага прадпрымальніцтва. А між тым менавіта малыя навукаёмкія фірмы падсілкоўваюць буйныя высокатэхналагічныя прадпрыемствы, якія вызначаюць будучыню краіны.

Еўрапейскія спецыялісты вылучылі найбольш распаўсюджаныя праблемы, якія ўзнікаюць перад ізноў утвараемымі малымі творчымі калектывамі. Гэта юрыдычна правільнае афармленне правоў на інтэлектуальную ўласнасць; абгрунтаваны бізнес-план, у якім ідэя даводзіцца да прамысловага выпуску прадукцыі і яе рэалізацыі на рынку; наяўнасць абсталяваных памяшканняў для стварэння вопытнага ўзору і вытворчасці прадукту; неабходныя фінансавыя рэсурсы для вышэйпералічаных этапаў; нязначныя магчымасці правядзення маркетынговых даследаванняў; павышаная рызыка банкруцтва.

У нашай краіне да гэтага пераліку можна дадаць адсутнасць дастатковай колькасці офісных і вытворчых плошчаў; пэўных механізмаў і арганізацыйных структур, якія забяспечваюць вен-

чурнае фінансаванне праектаў, атрыманне пазык, крэдытаў і субсідый; інфармацыі аб новых рынках збыту; зацікаўленасці айчынай прамысловасці ў выпуску навукаёмістай прадукцыі і ўкараненні высокіх тэхналогій; дастатковага плацежаздольнага попыту на новыя прадукты і г. д.

Рад дадзеных праблем вырашаецца фарміраваннем развітой інавацыйнай інфраструктуры. Сусветны вопыт сведчыць, што працэнт выжывальнасці малых інавацыйных прадпрыемстваў, размешчаных у рамках суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры (бізнес-інкубатораў, тэхнапаркаў, тэхнаполісаў і г. д.), значна павышаецца. Дасягаецца гэта, як за кошт ільготнай арэнды плошчаў, абсталявання, болей нізкіх цэн на паслугі (інфармацыйна-кансалтынгавыя, фінансавыя, распрацоўку ўстаноўчых дакументаў, састаўленне бізнес-планаў, ацэнку і адбор прадпрыемстваў праектаў, удзел у пошуку партнёраў, інвестараў і г. д.), так і асобнага асяроддзя малых прадпрыемстваў, якое фарміруе іх тэхналагічны і камерцыйны дынамізм.

На сённяшні час надзённымі задачамі з'яўляюцца распрацоўка і рэалізацыя дзейнай дзяржаўнай пратэкцыянісцкай палітыкі ў адносінах да ўтварэння і развіцця інавацыйнай інфраструктуры і, у прыватнасці, інкубатораў малога прадпрыемства (інавацыйных цэнтраў) для выканання яе асноўнай місіі ў справе забеспячэння стабільнага росту малых інавацыйных прадпрыемстваў.

Літаратура

1. Развитие науки в Беларуси в 2001 г. (Аналитический доклад) / Под ред. А. И. Лесниковича, И. Д. Волотовского. КНТ СМ. – Минск, 2002. – 120 с.
2. О состоянии и перспективах развития науки в Республике Беларусь по итогам 2007 г.: Аналитический доклад / А. Н. Коршунов [и др.]. – Минск: ГУ «БелИСА», 2008. – 308 с.
3. Бизнес-инкубаторы в Национальной инновационной системе /Под ред. Н. В. Гапоненко. – М.: Современная экономика и право, 2006. – 240 с.

T. I. TARANOVA

INCUBATORS OF SMALL BUSINESS AS A NECESSARY CONDITION OF THE SMALL INNOVATION ENTERPRISES DEVELOPMENT

Summary

Problems of the incubators of small business development and solutions of them in relation to the small innovation enterprises development in Belarus have been described in the article.

ГІСТОРЫЯ

УДК 930.85:37 (091)

В. А. ПЛЕЦКІ

ВАЖНЕЙШЫЯ НАПРАЦОЎКІ Г. Б. КАРНЕТАВА ПРА ГЕНЕЗІС ВЫХАВАННЯ Ў ПЕРШАБЫТНЫМ ГРАМАДСТВЕ

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

(Паступіў у рэдакцыю 30.03.2010)

Адным з навукоўцаў, якія ў XX ст. унеслі значны ўклад у вывучэнне праблемы паходжання выхавання ў чалавечым грамадстве, быў доктар педагагічных навук Г. Б. Карнетаў. Яго кандыдацкая дысертация, абароненая ў 1988 г., была прысвечана праблеме «станаўлення і развіцця выхавання ў дакласавым грамадстве» [1]. Пазней у сваіх шматлікіх працах ён падрабязна прасачыў працэс станаўлення выхавання ад найстаражытнейшых часоў да разлажэння першабытных адносін і станаўлення сярэднявечаў [2–16].

Ён прааналізаваў наступнае.

Па-першае, гістарычныя перадумовы і пачатак станаўлення выхавання як грамадскай з’явы, дзе зрабіў некалькі важных высноў:

чалавечае выхаванне прынцыпова адрозніваецца ад перадачы вопыту паводзін, якая мае месца ў суграмадствах жывёльных продкаў чалавека, але пры гэтым яно пераймальна звязана з імі;

гістарычная неабходнасць узнікнення выхавання была абумоўлена патрэбай падрыхтоўкі падростаючых пакаленняў да ажыццяўлення працоўных функцый, што прадугледжвала засваенне імі вопыту вытворчай дзейнасці;

антрапасацыягенез з’яўляўся важнейшай перадумовай генезісу выхавання. Ён меў сваім агульным вынікам узнікненне сацыяльнай формы руху матэрыі, а прыватным – узнікненне выхавання як з’явы, аўтаматычна ўласцівай сацыяльнаму быццю людзей [4, с. 5–18];

генезіс працы вызначаў агульную накіраванасць эвалюцыі матэрыі ў антрапасацыягенезе. Праца была галоўнай умовай ачалавечвання малпы і ператварэння статка жывёл у грамадства людзей. У працы фарміравалася чалавечая псіхіка і стваралася культура. Неабходнасць грамадскага ўзнаўлення працы выклікала да жыцця аб’ектыўную патрэбнасць у выхаванні і зарадзіла выхавальніцкія адносіны паміж людзьмі [15, с. 7–21];

пачатак станаўлення выхавання як грамадскай з’явы быў ажыццёўлены згодна з археалагічнымі данымі прыблізна каля 5–6 млн гадоў таму аўстралапітэкамі: «... аўстралапітэкі падышлі да рубяжа, за якім пачаўся працэс ператварэння малпы ў чалавека...» [4, с. 11].

Па-другое, генезіс выхавання ў праабшчынах найстаражытнейшых людзей «у стадыі фарміравання», дзе былі зроблены наступныя высновы:

змены ў эвалюцыі выхавання адбыліся прыблізна каля 1,5 млн гадоў таму і выявіліся ў з’яўленні архантрапаў, прагрэсіўная эвалюцыя якіх працягвалася прыблізна 1 млн гадоў. Яны валодалі пачаткамі мыслення і мовы, жылі ў калектывах, дзе сацыяльны характар праяўляўся ўжо даволі выразна. Аб прагрэсіўных зменах у выхаванні на дадзеным этапе сведчаць перш за ўсё дайшоўшыя да нас прылады працы архантрапаў, што ствараліся шляхам аббіўкі пры дапамозе 10–30 мэтанакіраваных удараў. «Гэты факт сведчыць пра павелічэнне вытворчага вопыту, што непазбежна ставіла новыя, больш высокія патрабаванні да яго перадачы падростаючым пакаленням» [4, с. 18];

станаўленне выхавання ў архантрапаў стымулявалася таксама развіццём палявання. У гэты час павінны былі з'явіцца пачаткі папярэдняга навучання падлеткаў (хлопчыкаў) важнейшым паляўнічым прыёмам. Прычым гэты від навучання, у адрозненне ад навучання стварэнню каменных прылад працы, у некаторай ступені, напэўна, першапачаткова быў адасоблены ад дзейнасці, якой навучаўся падлетак, паколькі вучылі яшчэ паходу на паляванне (бо прысутнасць пры паляванні на буйных жывёл чалавека без спецыяльнай падрыхтоўкі магла прывесці, на думку аўтара, да пагрозы ўсяму паляўнічаму калектыву);

да эпохі архантрапаў адносяцца першыя дакладныя даныя аб выкарыстанні людзьмі агню, што таксама вельмі значна спрыяла станаўленню выхавання. Перш за ўсё таму, што аб'ём вопыту па выкарыстанні, захаванні і падтрыманні агню патрэбна было таксама перадаваць падрастаючаму пакаленню [15, с. 23];

наступны этап станаўлення выхавання пачаўся каля чвэрці млн гадоў таму і працягваўся каля 200 тыс. гадоў. Гэта быў час існавання апошняга тыпу «людзей у стадыі фарміравання» – палеаантрапаў, прадстаўленых некалькімі эвалюцыйнымі групамі (сярод якіх і першыя насельнікі Беларусі неандэртальцы. – *В. П.*). Яны стварылі новыя культуры выканання прылад працы, у іх працягнулася развіццё камуналістычных грамадскіх адносін, станаўленне натуральна-грамадскага падзелу працы [4, с. 22];

палеаантрапы ўяўлялі сабой амаль што канчаткова сфарміраваных людзей. Яны стварылі прагрэсіўную і складаную тэхніку вытворчасці прылад працы, авалодаць якой было больш складана, чым вытворчай традыцыяй архантрапаў. Для вытворчасці ашэльскай прылады палеаантрапаў, па падліках навукоўцаў, патрэбна было прыблізна 50–80 удараў, а для стварэння мусц'ерскага тыпу прылады патрэбна было іх ужо больш за 100. Але, нягледзячы на складанасць, яна перадавалася з пакалення ў пакаленне і нават, хоць і марудна, удасканалывалася. «Умовай існавання такой тэхнікі было назапашванне многімі пакаленнямі спецыфічнага вопыту, перадача якога была магчыма толькі дзякуючы шматразоваму спецыяльнаму паказу і перайманню, інакш, фактычна навучанню» [4, с. 23];

важнейшае значэнне для станаўлення выхавання мела паляванне, што выявілася ў з'яўленні спецыялізацыі гэтага віду дзейнасці падчас эпохі існавання палеаантрапаў. Паляўнічыя тых часоў у залежнасці ад пэўных абставін палявалі на пэўны від жывёл: мамантаў, мядзведзяў, зуброў і інш.;

у мусц'ерскіх палеаантрапаў, акрамя сказанага вышэй, развівалася рыбалоўства і было значна ўдасканалена збіральніцтва. Маштабы развіцця названых відаў дзейнасці ў некаторых рэгіёнах прымушаюць меркаваць, што існавала хоць і абмежаванае, але неабходнае навучанне іх выкананню. Дарослыя члены праабшчын павінны былі накіроўваць дзейнасць падлеткаў, вучыць адрозніваць ядавітыя расліны ад тых, што можна было ўжываць у ежу, адшукваць карэнні і ракавіны, лавіць рыбу;

у палеаантрапаў склаўся натуральны падзел працы па полу і ўзросту, што пацвярджаецца агульным узроўнем развіцця гаспадарчай дзейнасці, з'яўленнем спецыялізаваных мужчынскіх і жаночых прылад працы. Жанчыны абаранялі жыллы, падтрымлівалі агонь, апекавалі старых і дзяцей, вялі нарыхтоўку паліва і расліннай ежы. Мужчыны ж пераважна палявалі на буйных жывёл, дастаўлялі на стаянкі паляўнічую здабычу і сыравіну для вытворчасці прылад працы;

спецыялізацыя працоўнай дзейнасці па палавой прыкмеце непазбежна прыводзіла да дыферэнцыяцыі ў падрыхтоўцы хлопчыкаў і дзяўчынак. Акрамя таго, у палеаантрапаў ішло інтэнсіўнае афармленне кроўна-роднасных і сямейна-шлюбных адносін і сувязяў. Увядзенне падрастаючых пакаленняў у гэтую сістэму ўзаемаадносін, з-за яе складанасці, павінна было ў значнай ступені, на думку Г. Б. Карнетава, таксама ажыццяўляцца пад кіраўніцтвам старэйшых. Гэта пацвярджаюць этнаграфічныя даныя аб перадачы адпаведнага вопыту ў найбольш адсталых рэліктавых этнаграфічных групх. Падрастаючае пакаленне засвойвала правілы паводзін, традыцыі, што патрабавалі захавання нормаў калектывнага жыцця. Усё гэта патрабавала выхавання.

Па-трэцяе, вучоны даў рэканструкцыю выхавання ў раннепершабытных абшчынах паляўнічых і збіральнікаў:

выхаванне ў гэты перыяд, як і многія іншыя сацыяльныя з’явы, станаўленне якіх адбывалася ў антрапасацыягенезе, на думку даследчыка, набыло сваю завершаную форму. Менавіта на гэтым этапе яно ў найбольшай ступені адлюстроўвала спецыфіку і асаблівасці першабытна-абшчыннага ладу, які яшчэ не адчуў змен, звязаных з узнікненнем вытворчай земляробча-жывёлагадоўчай абшчыны, грамадскім падзелам працы, зараджэннем маёмаснай і сацыяльнай няроўнасці;

выхаванне ў гэты перыяд адыгрывала вялікую ролю ў забеспячэнні засваення дзецьмі вопыту вытворчасці прылад працы. А гэта на той час быў вельмі складаны тэхналагічны працэс, які заключаўся ў выкананні прылады шляхам рэтушавання прызматычных пласцін (заготовак), сколатых з папярэдне апрацаваных ядрышчаў. Для выканання познапалеалітычнай каменнай прылады патрэбна было выканаць каля 250 рознабаковых вытворчых аперацый, акрамя якіх абавязковым было веданне ўласцівасцей розных парод каменю. Усё гэта патрэбна было перадаваць падрастаючаму пакаленню падчас выхавання;

шляхам навучання ў той час павінна была перадавацца пэўная частка паляўнічага вопыту. Калектыўныя спосабы палявання цяпер павінны былі дапаўняцца індывідуальнымі, што было звязана з шырокім выкарыстаннем кідальнай зброі, якая з’явілася яшчэ на стадыі палеаантрапаў. У познім палеаліце была вынайздзена кап’якідалка, якая значна павялічыла дальнасць палёту дзіды і яе прабіўную сілу. А мезаліт запатрабаваў ад паляўнічых валодання яшчэ большай колькасцю вопыту, паколькі ў гэты час зусім зніклі калектыўныя спосабы палявання і з’явілася новая зброя – лук і стрэлы;

падчас раннепершабытнай абшчыны дзяцей ужо пачынаюць рыхтаваць да ўзроставых ініцыяцый – цырымоній пасвячэння падлеткаў у паўнапраўныя члены першабытнага калектыву;

археалагічныя крыніцы сведчаць, што неабходнасць стварэння матэрыяльных умоў жыцця людзей у познім палеаліце – мезаліце прадугледжвала фарміраванне ў падлеткаў здольнасцей вытворчасці прылад працы, здабыцця ежы, вядзення хатняй гаспадаркі;

археалагічныя крыніцы дазваляюць меркаваць аб існаванні ўжо ў познім палеаліце ініцыяцый, што выдзеліліся з сінкрэтычных магічных абрадаў мусц’ерскай эпохі (гэта пацвярджаецца матэрыяламі археалагічных знаходак у пячорах Цюк д’Обубез і Ле Труа-Фрэр на тэрыторыі Францыі, дзе відавочны сляды ініцыяцый як неабходнага элемента выхавання юнакоў познапалеалітычнай эпохі [4, с. 36];

аб выхаванні ў раннепершабытных абшчынах (акрамя археалагічных крыніц і матэрыялаў з жыцця рэліктавых народаў) сведчаць фальклорныя крыніцы. Гэта перш за ўсё чарадзейныя казкі ўсходнеславянскіх народаў (беларускага, рускага, украінскага. – *В. П.*), якія дазволілі ўзнавіць многія важныя рысы пасвячальных абрадаў гэтых народаў, што адносяцца да каменнага веку.

Па-чацвёртае, Г. Б. Карнетаў засяродзіў увагу на характары і асаблівасцях выхавання ў раннепершабытных абшчынах, зрабіўшы наступныя высновы:

у познім палеаліце – мезаліце падчас развіцця раннепершабытнай абшчыны ўзнік і панаваў «гістарычна першы тып выхавання» (г. зн. тое выхаванне, дзе найбольш поўна праявіліся спецыфічныя, сутнасныя рысы першай сацыяльна-эканамічнай фармацыі, якія адлюстраваліся ў характары выхаваўчага працэсу);

у раннепершабытных абшчынах паляўнічых і збіральнікаў выхаваўчы працэс ужо меў свае ўласныя мэты, змест, сродкі, метады і формы;

полава-ўзроставая стратыфікацыя першабытнага грамадства прыводзіла да замацавання за асобнымі членамі калектываў раннепершабытных абшчын, падчас ініцыяцый, пэўнай сацыяльнай ролі. Ёй адпавядаў спецыфічны змест адукацыі, звязаны з перадачай вопыту вытворчай дзейнасці, а таксама іншых элементаў культуры тагачаснага грамадства. У раннепершабытных абшчынах былі мужчынскія і жаночыя віды працы, традыцыі, нормаў і правіл паводзін, абрадаў, рытуалаў і інш.;

асаблівасці выхавання, якія былі адзіна магчымымі спосабамі назапашвання, захавання і трансляцыі вопыту ў раннепершабытных абшчынах, у значнай ступені вызначаліся традыцыйным характарам жыцця людзей. Традыцыйнасць панавала ва ўсіх галінах жыцця перша-

бытных калектываў, яна ж дэтэрмінавала (вызначала) і тагачаснае выхаванне. З пакалення ў пакаленне перадаваліся сэрэатыпы паводзін, якія паўтараліся з дня ў дзень у жыцці дарослых людзей. Усведамленне фактаў навакольнага свету было справай веры, вызначанай традыцыяй, яна не падлягала праверцы і не магла быць узятая пад сумненне. Рытуал як асобны від сацыяльнай памяці грамадства быў моцным сродкам фарміравання навыкаў дзейнасці ў дзяцей. З яго дапамогай тагачаснае грамадства «навязвала» кожнаму з сваіх членаў пэўны склад мыслення і паводзін. Рытуалізаваныя абрады, сярод якіх асобнае месца займалі ініцыяцыі, адыгрывалі выключна важную ролю ў перадачы сацыяльнага вопыту дзецям. Яны з'яўляліся інстытуалізаванымі формамі выхавання;

мэты выхавання ўсведамляліся тагачасным грамадствам як жадаемыя вынікі ў паводзінах і псіхіцы выхаванцаў;

зместам выхавання выступала гістарычна назапашаная культура, а яе засваенне было аб'ектыўнай і суб'ектыўнай мэтай выхавання. Цалкам тагачасны чалавек павінен быў засвоіць тры пласты культуры: вопыт узнаўлення матэрыяльных умоў жыцця, вопыт узнаўлення духоўных каштоўнасцей грамадства і вопыт узнаўлення грамадскіх узаемаадносін;

сродкамі выхавання былі мова, выяўленчае мастацтва, фальклор і дзіцячыя гульні;

выхаваўчы працэс у першабытным грамадстве адбываўся у дзвюх асноўных формах. Першае, у форме дзейнасці, сінкрэтычна злітай з іншымі відамі сацыяльнай дзейнасці, уплеченай у паўсядзённыя зносіны. А па-другое, у інстытуалізаваных (спецыяльна створаных) формах выхавання. Імі з'яўляліся прыцягненне дзяцей да рытуальных дзеянняў, падрыхтоўка да ініцыяцыі і іх правядзенне.

Па-пятае, вучоны паказаў змены ў мэтах і змесце педагагічнага працэсу падчас разлажэння першабытнага грамадства, дзе спыніўся на наступных аспектах:

неалітычная рэвалюцыя, што ўяўляла сабой скачок ад прысвойваючай эканомікі да эканомікі вытворчай, прывяла да трансфармацыі ўсіх бакоў сацыяльнага жыцця. Змены, што адбыліся падчас яе ў выхаванні, прывялі ў канцы адзначанага перыяду да станаўлення новага тыпу выхавання, які быў характэрны класаваму грамадству;

у эпоху класаўтварэння, калі сацыяльная няроўнасць стала заметнай, агульная накіраванасць выхавання была неразрыўна звязана з вобразамі ідэальных герояў, што былі асобнымі для кожнай з сацыяльных груп тагачаснага грамадства [4, с. 69];

інтэлектуальнае выхаванне на заключных стадыях першабытна-абшчыннага ладу становілася прыналежнасцю племянной эліты і ў першую чаргу жрэцтва;

выхаванне для асноўнай масы насельніцтва пачало набываць працоўны характар, а таксама адпаведна інтэлектуальны – для правадыроў і жрацоў, ваенна-спартыўны – для правадыроў і воінаў.

Па-шостае, Г. Б. Карнетаў прааналізаваў трансфармацыю метадаў і формаў выхавання на заключных этапах першабытнай гісторыі, дзе адзначыў:

эвалюцыя мэтаў і зместу выхавання на адзначаным этапе суправаджалася зменамі ў яго метадах і формах. Перш за ўсё гэта датычылася пакаранняў, якія паступова ператвараюцца ў адзін з найбольш распаўсюджаных метадаў педагагічнага ўздзеяння, выкарыстоўваюцца сістэматычна, набываючы выключна жорсткія формы. Узгадаем, што характэрнай рысай першабытнага выхавання была поўная адсутнасць пакаранняў, гэта і вызначала яго выключную эфектыўнасць. Прысутнасць пакаранняў у выхаванні перыяду разлажэння першабытнага ладу была абумоўлена, сярод іншых прычын, і тым, што выхаванне разглядалася як падрыхтоўка да дарослага жыцця, у той час як у першабытным выхаванні выхаванне не было адарваным ад жыцця і разглядалася грамадствам як само жыццё;

сацыяльны і маёмасны падзел абшчын суправаджаўся іх драбленнем на самастойныя гаспадарчыя адзінкі (сем'і). А разам з гэтым на змену калектыўнаму выхаванню прыходзіла саслоўна-сямейнае. У выніку на яго мэтах, змесце, формах і метадах адлюстроўвалася маёмаснае і сацыяльнае становішча асобнай сям'і ў абшчыне;

падчас разлажэння першабытна-абшчыннага ладу ўзнік новы звычай, пры якім выхаванне дзяцей адбывалася па-за межамі бацькоўскага дому, што атрымаў назву выхавальніцтва (ці ата-

лыцтва). Дзяцей спецыяльна аддавалі для выхавання ў іншыя сем'і з мэтай пазбегнуць балавання іх або саперніцтва дзяцей з бацькамі;

сям'я, тым не менш, не заўсёды магла выканаць функцыю падрыхтоўкі да жыцця на належным узроўні. У сувязі з гэтым у ранніх земляробчых абшчынах сямейнае выхаванне дапаўнялася выхаваннем у так званых мужчынскіх дамах – своеасаблівых сацыяльных інстытутах, прызначаных забяспечыць сацыялізацыю хлопчыкаў, далучыць іх да звычайнага жыцця абшчыны і роду;

разам з мужчынскімі дамамі функцыі сацыялізацыі моладзі ажыццяўляліся тайнымі мужчынскімі ці жаночымі саюзамі, добра вывучанымі ў гістарыяграфіі на матэрыялах Афрыкі, Меланезіі, Сярэдняй Азіі;

выхаванне сыноў «вялікіх людзей» мала чым адрознівалася ад выхавання іншых дзяцей (з асяроддзя звычайных суайчыннікаў). Але яны мелі больш шанцаў стаць пераемнікамі сваіх бацькоў, таму што іх сацыялізацыя працякала ва ўмовах, якія дазвалялі назіраць, капіраваць і засвойваць адпаведныя дзеянні сваіх бацькоў, стыль іх паводзін і зносін з акружаючымі. Да таго ж «вялікія людзі» навучалі сваіх сыноў рытуалам, выкананне якіх было непасрэдна звязана з рэалізацыяй высокага грамадскага статусу.

Працы Г. Б. Карнетава значна павялічылі аб'ём звестак па праблеме генезісу выхавання. Аўтар вельмі падрабязна прааналізаваў працэс зараджэння і эвалюцыі выхавання падчас антрапагенезу, даў рознабаковую характарыстыку развіцця выхавання ва ўмовах раннепершабытнай абшчыны, неалітычнай эвалюцыі і раннекласавага грамадства. Яго высновы грунтоўна пацверджаны шматлікімі крыніцамі, найбольш важнае значэнне сярод якіх належыць археалагічным, этнаграфічным і фальклорным.

Г. Б. Карнетаў не разглядаў праблему зараджэння выхавання на тэрыторыі нейкай асобнай краіны (Расіі, Беларусі ці Украіны). Як педагога-тэарэтыка яго цікавіла праблема паходжання выхавання ўвогуле, і трэба зазначыць, што ў яго гэта атрымалася ўдала. Ён прасачыў шматлікія тэарэтычныя аспекты праблемы зараджэння выхавання і грунтоўна падмацаваў іх крыніцамі. Разам з тым не заўсёды можна пагадзіцца з аўтарскімі высновамі па тых ці іншых кірунках эвалюцыі гісторыі выхавання і адукацыі падчас эпохі першабытнасці.

З аўтарам нельга не пагадзіцца цалкам наконт яго разважанняў аб генезісе і эвалюцыі выхавання падчас першабытнасці, аб гэтым сведчыць прызнанне яго прац навуковай грамадскасцю. Разам з тым не заўсёды зразумелай застаецца выключная мэтанакіраванасць перадачы вопыту дарослых дзецям на ранніх этапах эвалюцыі першабытнага грамадства.

Ствараецца ўражанне, што першабытныя людзі эпохі праабшчыны, напрыклад, выдатна разумелі задачы выхавання дзяцей, усведамлялі грамадскую адказнасць за працэс падрыхтоўкі новых грамадзян.

Вядома, што ў тагачасным грамадстве існаваў традыцыйна-абрадавы лад жыцця (і аб гэтым неаднаразова пісаў сам Г. Б. Карнетаў), пры якім асобны чалавек не асэнсоўваў сваіх функцый у жыцці грамадства, а дзейнічаў шляхам сляпога следавання гістарычна ўзніклай традыцыі.

Выхаванню і адукацыі ў той час пастаянна падлягалі як дарослыя, так і дзеці, бо кожны крок у сацыяльна-важных грамадскіх справах рэгламентаваўся традыцыяй, рытуалам, звычайам і табу. Перад тым, як ісці на паляванне, займацца рыбнай лоўляй, збіральніцтвам, трэба было выканаць пэўны рытуал імітацыйных дзеянняў, у змесце якіх акрамя рэлігійна-ідэалагічных былі і педагогічныя (вопытна-трансляцыйныя), дакладней, выхаваўча-адукацыйныя функцыі, аб чым неаднаразова пісалі шматлікія даследчыкі.

Інакш кажучы, выхаванне ў тыя часы насіла грамадска-традыцыйны характар і яму падлягалі ўсе без выключэння члены грамадства. А значыць, сквярджаць мэтанакіраваную перадачу падлеткам спосабаў стварэння прылад працы, напрыклад на этапе праабшчыны, як гэта робіць Г. Б. Карнетаў, на наш погляд, нельга.

Трэба нагадаць і тое, што працэс перадачы вопыту падчас першабытнасці меў выхаваўча-адукацыйны характар, а не быў выключна выхаваннем, як гэта зазначана ў аўтара. Адукацыйныя каштоўнасці падчас перадачы вопыту ў эпоху першабытнасці аўтарам не адмаўляюцца, і гэта бачна на прыкладзе вышэйпрыведзенага матэрыялу.

Г. Б. Карнетаў даволі трывала стаіць на марксісцкіх пазіцыях пры вывучэнні выхавання. Асабліва гэта відавочна ў яго ранніх працах. Вялікая частка навуковых разважанняў прысвечана абгрунтаванню «карэннага адрознення», якое, на яго думку, існуе ўжо на самым пачатку выхаваўча-адукацыйнай практыкі ў гамінідальнай лініі ад адпаведнага працэсу ў жывёльным свеце.

У выніку складваецца ўражанне, што заяўлены тэзіс, які грунтуецца на марксісцкай ідэалогіі, скоўвае аўтарскія высновы і прымушае шукаць нейкае выйсце, каб не парушыць вызначаныя савецкай педагогічнай навукай рамкі даследавання названай праблемы.

На наш погляд, няма прынцыповай розніцы, наколькі рана пачалі праяўляцца рысы «чалавечага» ў выхаванні. Гэта вядома без шматлікіх доказаў. Калі мысленне гамініда дасягнула ўзроўню самаасэнсаванасці (усвядомленасці свайго «я»), то з гэтага часу можна гаварыць пра чалавечы выхаваўча-адукацыйны працэс.

Тэзіс марксісцкай педагогікі, крыніцай якога была праца Ф. Энгельса «Роля працы ў працэсе ператварэння малпы ў чалавека» [17], на нашу думку, не павінен успрымацца як догма. Для даследчыка, асабліва для гісторыка эпохі першабытнасці (дзе палітыка не мяшае праўдзівому даследаванню гісторыі), на наш погляд, самым важным з'яўляецца максімальна адэкватнае гістарычнаму адлюстраванне рэчаіснасці, а не адпавяданне нейкай ідэалагічнай канцэпцыі, хоць яна і наша «родная» (савецкая).

Нягледзячы на выказаныя заўвагі, неабходна адзначыць, што працы Г. Б. Карнетава маюць выключную каштоўнасць у разуменні працэсу генезісу выхавання ў гісторыі чалавецтва. Да яго гэта праца была толькі распачата. Разрозненыя звесткі аб выхаванні падчас першабытнасці трапляліся эпизадычна і фрагментарна. Толькі Г. Б. Карнетаў сістэмна прааналізаваў і абгрунтаваў на аснове гістарычных фактаў працэс зараджэння выхавання ў першабытнасці.

Літаратура

1. К о р н е т о в, Г. Б. Становление и развитие воспитания в доклассовом обществе: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. Б. Корнетов. – М.: НИИ общей педагогики АПН СССР, 1988. – 26 с.
2. К о р н е т о в, Г. Б. Аристотель / Г. Б. Корнетов // Магистр. – 1992. – Сентябрь.
3. К о р н е т о в, Г. Б. Воспитание в первобытном обществе / Г. Б. Корнетов // Актуальные проблемы историографии истории зарубежной педагогики. – М.: ИТП и МИО РАО, 1987. – 286 с.
4. К о р н е т о в, Г. Б. Воспитание в первобытном обществе: возникновение, сущность, эволюция / Г. Б. Корнетов. – М.: Междунар. пед. академия, 1993. – 92 с.
5. К о р н е т о в, Г. Б. «Воспитание для юношества – руководитель...» (педагогическое наследие Демокрита) / Г. Б. Корнетов // Свободное воспитание. – М., 1993. – Вып.3.
6. К о р н е т о в, Г. Б. Воспитание у восточных славян в VI–XI веках / Г. Б. Корнетов // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII века. – М.: Педагогика, 1989. – 480 с.
7. К о р н е т о в, Г. Б. Всемирный историко-педагогический процесс: перспектива цивилизационного подхода / Г. Б. Корнетов // Европейская педагогика от античности до нового времени. – М.: Изд-во УРАО, 1993. – 375 с.
8. К о р н е т о в, Г. Б. Гуманистическая педагогическая традиция на пороге XXI века: проблема парадигмального оформления / Г. Б. Корнетов // Историко-педагогический процесс и современные проблемы образования: методология, идеи, опыт. – М.: ИТП и МИО РАО, 1993. – 398 с.
9. К о р н е т о в, Г. Б. Зарождение воспитания в первобытном обществе / Г. Б. Корнетов // Очерки истории школы и педагогики за рубежом: в 2 ч. Ч.1. – М.: Педагогика, 1988. – 423 с.
10. К о р н е т о в, Г. Б. История педагогики: некоторые теоретико-методологические проблемы / Г. Б. Корнетов // Свободное воспитание. – М., 1993. – Вып.4.
11. К о р н е т о в, Г. Б. Методологические и историко-педагогические проблемы исследования древнейшей истории воспитания / Г. Б. Корнетов // Теоретико-методологические вопросы истории педагогики. – М.: ИТП и МИО РАО, 1986. – 299 с.
12. К о р н е т о в, Г. Б. Наследие Платона / Г. Б. Корнетов // Магистр. – 1992. – Апрель.
13. К о р н е т о в, Г. Б. Педагогическая традиция западной цивилизации: начало становления / Г. Б. Корнетов // Свободное воспитание. – М., 1993. – Вып.3.
14. К о р н е т о в, Г. Б. Проблема базисных педагогических традиций великих цивилизаций / Г. Б. Корнетов // Свободное воспитание. – М., 1993. – Вып.2.
15. К о р н е т о в, Г. Б. Становление воспитания как общественного явления / Г. Б. Корнетов. – М.: Изд-во АПН, 1992. – 103 с.
16. К о р н е т о в, Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М.: ИТП и МИО РАО, 1994. – 265 с.

17. Э н г е л ь с, Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. (т. 1–50, 2-е изд. М., 1954–1981). – Т.19. – М.: Наука, 1968. – 654 с.

V. A. PILETSKI

**MOST IMPORTANT IDEAS OF G. B. KORNETOV ABOUT GENESIS OF UPBRINGING PROCESS IN THE
PRIMITIVE SOCIETY**

Summary

On base of the G. B. Kornetov publications analysis the substantial evidences and statements summary has been made concerning to one of complicated problems of the modern historiography which is the problem of upbringing process genesis in human society. The meaning of developments made by researcher for native and foreign science has been emphasized. Some critical remarks have been made in the article, too.

УДК 930. 1 (09) (БЕИ)

А. А. САВІЧ

**ПРАБЛЕМА ДЗЯРЖАЎнай ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ ВІЛЕНШЧЫНЫ ў ІДЭАЛОГІІ
КАМУНІСТЫЧНАГА РУХУ ў ЗАХОДняй БЕЛАРУСІ 1921–1939 гг.
(ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ)**

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

(Паступіў у рэдакцыю 06.07.2010)

Відавочнай слабасцю беларускай савецкай гістарыяграфіі была няздольнасць адкрыта ўздываць і доказа, аргументавана адстойваць межы этнічнай тэрыторыі Беларусі, у тым ліку права беларусаў на Віленшчыну. Гэта ў першую чаргу тлумачыцца нежаданнем парушаць той хістка міжнародна-спакое, які ўлады СССР падтрымлівалі рознымі сродкамі. Гістарыяграфія незалежнай Рэспублікі Беларусь сёння дэманструе рашучае жаданне сцвярджаць беларускія інтарэсы, у тым ліку тэрытарыяльныя, аб чым 24 верасня 2009 г. пераканаўча гаварыў дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі, доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя ў прывітальным слове на адкрыцці Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Восень 1939 года ў гістарычным лёсе Беларусі». Гістарычная навука павінна ўздываць пытанні дзяржаўна-тэрытарыяльнага характару, бо ў мінулым яны мелі вырашальнае ўздзеянне на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі, на дзейнасць палітычных партый і арганізацый, у тым ліку Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ).

Беларускімі савецкімі гісторыкамі ў другой палове 1950-х – 1980-я гады была праведзена значная навуковая праца па вывучэнні праблем гісторыі КПЗБ. Асабліва актыўна разгарнулася яна пасля XX з'езда КПСС, які ажыццявіў палітычную і гістарычную рэабілітацыю ў адносінах да кампартый Польшчы (КПП, да 1925 г. КППП), Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Недахопам метадалогічнага характару беларускай савецкай гістарыяграфіі гісторыі КПЗБ з'яўлялася звужэнне падзей, іх асэнсаванне ў адрыве ад трансфармацый грамадска-палітычнага жыцця ў Польшчы, БССР і СССР, у тым ліку ігнараванне найважнейшых, выключных па сваім уплыве на развіццё падзей асобных аспектаў унутрыпалітычнага супрацьстаяння ў Камінтэрне, УКП(Б), КПП, КПЗБ, іх узаемаадносін. Пры тым, што Кампартыі Заходняй Беларусі надавалася авангардная роля ў «барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне», шмат якія бакі гісторыі дзейнасці КПЗБ не атрымалі дастаткова аб'ектыўнага асвятлення. Гэта тычыцца, у тым ліку, і пытання стварэння КПЗБ, што аб'ектыўна тлумачыцца абмежаванасцю доступу да архіўных фондаў, якія часткова пачалі адкрывацца ў 1980–1990-я гады, а таксама поўнай адсутнасцю некаторых дакументаў, якія раскрывалі б умовы і дэталі стварэння нелегальнай партыі, напрыклад, матэрыялаў I Устаноўчай канферэнцыі КПЗБ (адбылася ў канцы кастрычніка 1923 г.) [8, с. 66]. Адсутнасць партыйных дакументаў у значнай ступені тлумачыцца строгай канспірацыяй, якая патрабавалася пры арганізацыі падпольнай работы па лініі Камінтэрна за мяжой [7, с. 401].

У беларускай савецкай гістарыяграфіі стварэнне КПЗБ падавалася спрошчана, схематычна і павярхоўна [11, с. 50, 69, 70, 71]. Пры гэтым з поля зроку выпадалі найважнейшыя аспекты дзяржаўна-тэрытарыяльнага характару, звязаныя з вызначэннем этнадзяржаўнай прыналежнасці Вільні і Віленшчыны.

Вядома, што на адпаведную тэрыторыю прэтэндавалі Польшча, Літва і Беларусь, сёння вядома, што дзеячы БНР ажыццяўлялі актыўныя знешнепалітычныя дзеянні, накіраваныя на заха-

ванне тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі [2, дак. № 30, 92, 93–95, 99, 120, 126, 136, 146, 148, 162, 163, 180; 3, дак. № 4, 5, 8–10, 12, 13 і інш.]. Польшча і Літва пасля Першай сусветнай вайны атрымалі дзяржаўную незалежнасць і, маючы адпаведныя дзяржаўна-палітычныя і матэрыяльна-фінансавыя рэсурсы, пры падтрымцы вялікіх еўрапейскіх краін мелі магчымасць абараняць свае інтарэсы, у тым ліку тэрытарыяльныя. Беларусы таксама атрымалі дзяржаву ў выглядзе БССР, аднак яна не мела магчымасці праводзіць сваю самастойную знешнюю палітыку, паколькі поўнаасцю падпарадкоўвалася знешнепалітычным рашэнням Масквы.

Складанасцю арганізацыі пракамуністычнага рэвалюцыйнага руху на тэрыторыі II Рэчы Паспалітай была праблема тэрытарыяльнага размежавання паміж польскай (КПП) і літоўскай (КПЛ) кампартыямі, а з восені 1923 г. і КПЗБ. Пры гэтым трэба мець на ўвазе тое, што паводле перапісу 1897 г. на тэрыторыі Віленскай губерні відавочна пераважала беларускае насельніцтва – 56 %, літоўцаў было толькі 17,6, палякаў – 8,2 % [5, с. 282]. Аднак у выніку акцыі генерала Л. Жэлігоўскага Віленшчына была далучана да Польшчы. На момант стварэння КПЗБ Віленская вобласць знаходзілася ў складзе Польшчы, на працягу 1920–1930-х гадоў паміж Польшчай і Літвой меў месца Віленскі канфлікт [4, с. 285].

Трэба адзначыць, што, нягледзячы на блізкасць сацыяльна-палітычнай праграмы, паміж кампартыямі адразу ж паўстала спрэчка вакол Віленшчыны. У першую чаргу гэта тлумачылася тым, што паводле савецка-літоўскага дагавора ад 12.07.1920 г. Вільню і Віленшчыну бальшавікі абяцалі Літве [8], аднак літоўскія камуністы з-за сваёй малаколькаснасці не маглі забяспечыць адчувальнага ўплыву на насельніцтва Віленшчыны. І наадварот, Кампартыя Польшчы мела значны ўплыў у Польшчы, была адной з заснавальнікаў Камінтэрна, уяўляла эфектыўную палітычную сілу, здольную рэалізоўваць лінію бальшавіцкага кіраўніцтва на саветызацыю Польшчы і еўрапейскіх краін, пры ажыццяўленні якой немагчыма было абмінуць Польшчу. Наўрад ці польскія камуністы схільны былі адмовіцца ад Віленшчыны, але ў пачатку 1920-х гадоў яны былі зацікаўлены ў тым, каб адпаведная тэрыторыя была выведзена з-пад уплыву літоўцаў – кіраўніцтва Кампартыі Літвы, якія на падставе дагавора ад 12.07.1920 г. былі перакананы ў тым, што Вільня і Віленшчына павінны знаходзіцца пад іх кантролем.

Пасля спынення польска-савецкай вайны, не пазней лістапада 1920 г., ЦК РКП(б) у партыйна-арганізацыйным плане санкцыянаваў размежаванне Камуністычных партый Літвы і Беларусі [2, с. 214]. Ужо ў лютым 1921 г. літоўскія камуністы ўздымалі праблему размежавання тэрыторыі Віленшчыны паміж кампартыямі Беларусі і Літвы. Тады ў якасці падставы для ўрэгулявання службы згаданае савецка-літоўскае пагадненне, таму Віленскі камітэт Кампартыі Літвы шчыра здзівіла паведамленне свайго замежнага бюро ў Савецкай Расіі, што на тэрыторыі некаторых паветаў (Лідскі, Маладзечанскі, Вілейскі, Дзісенскі і частка Ашмянскага) павінна была праводзіць сваю працу КПБ(б). Літоўскія таварышы лічылі, не зважаючы на колькасныя суадносіны беларускага і літоўскага насельніцтва – сваю малалікасць, што менавіта яны павінны ажыццяўляць камуністычную працу на гэтых тэрыторыях, настойліва прапаноўвалі «пашырыць работу на ўсе паветы, якія цягнуцца да Вільні і зусім адарваныя ад Беларускага цэнтра, у першую чаргу на Вілейскі і Дзісенскі паветы» [10, с. 36–37]. Пры гэтым трэба адзначыць, паводле наяўных дакументаў, што на тэрыторыі Віленшчыны на той момант друкаваны орган Віленскага камітэта Кампартыі Літвы, а таксама ўлёткі выходзілі «пад фірмай» «Камуністычная партыя Літвы і Беларусі», а 9 красавіка 1921 г., як быццам бы «з мэтай стройнасці, яснасці і неабходнай аднастайнасці» было прынята рашэнне спыніць карыстацца былой назвай, заціраючы беларускую частку назвы партыі [10, с. 39].

Напэўна спробы ўзгадніць магчымыя рознагалосці павінен быў Літоўска-Беларускі абласны камітэт, які быў створаны ў пачатку 1923 г. Аднак ён «не меў істотнай ролі ў аб'яднанні партыйных арганізацый Заходняй Беларусі і Віленскай вобласці, хаця і быў пэўнай прыступкай да стварэння КПЗБ» [11, с. 50].

У жніўні 1922 г. Прэзідыум Выканкама Камінтэрна, не ўступаючы аднак у абмеркаванне пытанняў аб дзяржаўнай прыналежнасці Віленскай вобласці, прыняў рэзалюцыю аб далучэнні Віленскай абласной арганізацыі КПЛ да Кампартыі Польшчы, «каб у назве арганізацыі акупаваных абласцей быў падкрэслены яе тэрытарыяльны характар, пры поўным падпарадкаванні

яе ЦК КППР і арганізацыйным разрыве з КПЛ». Віленская арганізацыя КПЛ была перададзена польскай кампартыі. Пры гэтым былі выкарыстаны даволі супярэчлівыя звароты, калі, разважаючы аб «цеснай сувязі рабочага руху Віленскай Літвы з Польшчай», у дакуменце гаварылася аб «асаблівых умовах як Віленскага краю, так і ўсёй акупаванай часткі Беларусі» [10, с. 55]. Як бачым, апошняя фраза сваёй формай атаясамлівае Віленскі край з беларускай тэрыторыяй. І не дзіўна таму, што, па-першае, беларускі нацыянальна-вызваленчы рух усё больш пашыраўся, у тым ліку эсэраўскі партызанскі рух, які меў сувязі з урадам БНР у Коўне і літоўскімі коламі, і, па-другое, намякаючы беларусам пра магчымасць перадачы ім у будучым Віленшчыны, можна было пасварыць літоўцаў і беларусаў і сарваць іх сумесныя антыпольскія планы.

Аднак літоўскія камуністы, нягледзячы на такое аўтарытэтнае рашэнне, не хацелі канчаткова адмаўляцца ад сваіх прэтэнзій на Віленшчыну, неаднойчы выступаючы з адмысловымі заявамі ў адрас КП Польшчы, нагадваючы пра невыкананне ёй усіх прынятых на сябе абавязкаў у адносінах да Віленшчыны. Сярод іншых прэтэнзій звяртае на сябе ўвагу настойлівае патрабаванне літоўскіх камуністаў да КПП, выкладзенае ў рэзалюцыі ад 11–14 верасня 1923 г., «выказацца ў дэкларатыўнай форме аб тым, што яна разглядае Віленшчыну як гвалтоўна акупаваную вобласць, якая павінна быць аддзелена ад Польшчы... каб камуністычная арганізацыя Віленшчыны пастаянна выстаўляла лозунг аддзялення Віленшчыны ад Польшчы». Кампартыя Літвы, праводзячы сваю працу ў незалежнай Літве, з упэўненасцю выказвалася, што Літва можа атрымаць Віленшчыну ў выніку пераарыентацыі яе палітыкі з Польшчы і Францыі на Савецкую Расію. КПЛ намагалася не выпускаць з поля зроку Віленшчыну, і жадала, каб ЦК КПП рэгулярна інфармаваў ЦК КПЛ аб стане работы і рабочым руху ў Віленшчыне, прадстаўляў усе партыйныя і рабочыя выданні, усе рашэнні і пастановы, якія тычацца Віленшчыны [10, с. 60–62]. Такая пастаноўка пытання КПЛ фактычна павінна была паставіць пад яе кантроль дзейнасць кампартыі Польшчы на тэрыторыі Віленшчыны.

Больш таго, разам з настойлівымі патрабаваннямі ў адрас КПП літоўцы прадпрымалі спробы заляцанняў з беларусамі на агульнай антыпольскай глебе. Так, у верасні 1923 г. у тэзісах пленума ЦК КПЛ па нацыянальным пытанні літоўскія камуністы дэманструюць відавочны рэверанс у беларускі бок, заяўляючы пра тое, што большасцю насельніцтва Віленшчыны з'яўляюцца беларусы, пры гэтым самі літоўцы ў Віленшчыне праследуюцца акупацыйнымі ўладамі разам з беларусамі [10, с. 62].

Вядома, што дзейнасць камуністычных партый у Еўропе кантралявалася і накіроўвалася з Масквы Камінтэрнам, пра што пераканаўча сведчаць найноўшыя публікацыі па гісторыі Камінтэрна [6; 7; 9; 14]. Стварэнне КПЗБ у 1923 г. было выклікана жаданнем савецкага кіраўніцтва ўмацаваць сваю прысутнасць у Польшчы. Натуральна, становішча ў Заходняй Беларусі было зручнай падставай для бальшавіцкага кіраўніцтва выступаць у якасці абаронцы правоў прыгнечанага народа, а беларускі рух разглядаўся ў Маскве як сродак пралангацыі сваіх уплываў, пры дапамозе якога рэалізоўвалася бальшавіцка-камінтэрнаўская палітыка ў Польшчы. Менавіта ў такім кантэксце трэба разглядаць канчатковую рэалізацыю ідэі стварэння беларускай камуністычнай партыі ў Польшчы – КПЗБ, якая павінна была прыстасоўвацца да ўмоў грамадска-палітычнага жыцця ў Заходняй Беларусі, выкарыстоўваць існуючую сярод беларускага народа незадаволенасць, перацягваць на свой бок актыўныя элементы, навязваючы свае сацыяльна-класавыя каштоўнасці замест ідэі беларускага нацыянальна-вызваленчага характару. Стварэнне КПЗБ было тактычным крокам Камінтэрна для разгортвання больш шырокага і трывалага рэвалюцыйнага руху ў Польшчы ва ўмовах павелічэння ролі і месца беларускага фактару ва ўнутрыпалітычным жыцці Польшчы, відавочным сведчаннем чаго з'яўляліся вынікі выбараў у польскі сейм у 1922 г. У асобе сваіх выбраннікаў, дэпутатаў сейма, беларускія сяляне бачылі абаронцаў нацыянальных і сацыяльных інтарэсаў беларускага народа ў складзе Польшчы [11, с. 54].

Відаць, КПЗБ стваралася ў спешцы ў кастрычніку 1923 г., у час узброенага паўстання ў Кракаве, калі кіраўніцтва Камінтэрна «патрабавала ад Кампартыі Польшчы ўзначаліць кіраўніцтва паўстаннем і пачаць стварэнне чырвонай гвардыі, каб трансфармаваць паўстанне ў рэвалюцыю» [7, с. 271]. Таму бальшавіцкае кіраўніцтва пайшло на тактычны крок: каб пера-

цягнуць на свой бок беларусаў, «замацавала» за КПЗБ тэрыторыю Віленшчыны, нягледзячы на савецка-літоўскі дагавор ад 12.07.1920 г., згодна з якім Вільню і Віленшчыну бальшавікі абяцалі Літве. Такое прызнанне Віленшчыны за беларускую этнічную тэрыторыю, канешне ж, уздымала патрыятычны настрой беларускіх нацыянальных дзеячаў, якія спадзяваліся на канчатковае замацаванне з цягам часу Вільні і Віленшчыны за Беларуссю і больш лаяльна ўспрымалі камуністычную агітацыю. Польскія камуністы былі не супраць такога рашэння, яно «выводзіла» Віленшчыну з-пад літоўскага ўплыву і замацоўвала яе за КПЗБ. Пры гэтым польскія камуністы не гублялі кантролю за спрэчнай тэрыторыяй – ствараемая КПЗБ у выглядзе састаўной часткі павінна была ўваходзіць у КПП.

Таму восенню 1923 г. у партыйных пастановах КПП Віленшчына відавочна пачала звязвацца з беларускім пытаннем. Вядома, што 19 верасня – 2 кастрычніка праходзіў II з’езд КПП, які па нацыянальным пытанні прыняў рэзалюцыю. У ёй увага звярталася на тое, што Віленшчына заселена ў большасці беларускімі сялянамі [10, с. 64]. На з’ездзе было прынята рашэнне аб стварэнні КПЗБ, якая павінна была дзейнічаць на тэрыторыі ўсёй Заходняй Беларусі, уключаючы Віленшчыну.

У БССР пасля стварэння КПЗБ не сумняваліся ў тым, што Вільня і Віленшчына з’яўляюцца беларускімі [10, с. 66, 75]. Упэўненасці ў гэтым дабаўляла і адназначная, на першы погляд, пазіцыя Камінтэрна, які на V кангрэсе 17 чэрвеня – 8 ліпеня 1924 г. прыняў пастанову, дзе па беларускім пытанні канстатавалася дасягненне КПЗБ ужо амаль выключнага ўплыву на сялян Заходняй Беларусі, адабрэнне «выстаўлення Кампартыяй Польшчы лозунга злучэння разарваных беларускіх тэрыторый у Савецкую рабоча-сялянскую рэспубліку Беларусі». Але ва ўмовах бесперапыннай унутрыпалітычнай, фракцыйнай барацьбы Камінтэрн прымаў супярэчлівыя рашэнні. У тым самым дакуменце, магчыма дзеля заахвочвання літоўскіх дзяржаўных і камуністычных дзеячаў, КПП абавязвалася праводзіць лозунг права літоўскага насельніцтва на самавызначэнне ажно да аддзялення ад Польшчы [1, с. 205].

Таму не дзіўна, што літоўскія камуністычныя дзеячы пазней неаднойчы адкрыта аспрэчвалі рашэнне аб замацаванні Віленшчыны за КПЗБ. У рэзкай па сваім тоне заяве лідары КПЛ З. Алекса-Ангарэціс і В. Міцкявічус-Капсукас ад 23 снежня 1925 г. адстойвалі (што незвычайна) польскія інтарэсы, сцвярджаючы, што палякі маюць у Вільні і ў прылягаючых да яе мясцовасцях большасць насельніцтва. Акцэнтуючы ўвагу на тым, што КП Літвы заклала на Віленшчыне «першыя асновы камуністычнай арганізацыі ў 1919 г. і летам 1920 г.», названыя партыйцы абураліся тым, што «без усялякага абмену меркаваннямі з КПЛ... Вільня і Віленшчына былі ўключаны без усялякіх агаворак у склад Заходняй Беларусі... КПЗБ пачала прымяняць і ў Вільні, і ў Віленшчыне як баявы палітычны лозунг – далучэнне Вільні і Віленшчыны да БССР, што ў канкрэтных віленскіх умовах прыводзіць толькі да адштурхоўвання ад Кампартыі асноўных мас Віленшчыны, перш за ўсё польскіх рабочых г. Вільні» [10, с. 109–110]. Больш узважаная па тоне прывітальная прамова З. Алексы-Ангарэціса на III канферэнцыі КПЗБ 5 студзеня 1926 г. па сутнасці змяшчала тыя ж папрокі ў адрас КПЗБ, падмацоўваючы іх прыкладам дзейнасці беларускіх камуністаў, якія ў 1924 г. у Вільні вывесілі сцяг з беларускім надпісам! «Гэта было, без сумнення, недаацэньванне інтарэсаў польскага і яўрэйскага насельніцтва», – канстатаваў З. Алекса-Ангарэціс [10, с. 110–111].

КПЗБ стваралася як састаўная частка Кампартыі Польшчы, краіны, якая акупавала этнічную беларускую тэрыторыю, і не толькі Віленшчыну! Улічваючы вопыт 1920 г., калі спроба саветызацыі Польшчы толькі ўмацавала нацыянальнае адзінства II Рэчы Паспалітай, ігнараваць патрыятызм польскіх камуністаў немагчыма. Так, спадзяванні беларусаў на «польскі інтэрнацыяналізм» членаў КПП былі памылковымі, ён хутчэй за ўсё быў звычайнай маскіроўкай польскага шавінізму ў адносінах да беларусаў. Цікава будзе адзначыць у гэтым кантэксце выказванне нашага сучасніка, польскага даследчыка В. Сляшынскага, па пытаннях тэрытарыяльнага размежавання паміж кампартыямі: «На тэрыторыі Польшчы функцыянавала ўтвораная ў 1918 годзе Камуністычная рабочая партыя Польшчы – КРПП (зь лютага 1925 году Камуністычная партыя Польшчы), затое ў частцы бальшавіцкай Беларусі – Расейская камуністычная партыя (бальшавікоў). Паўночна-ўсходнія землі маладой польскай дзяржавы мусілі быць полем

дзеінасьці КРПП, хоць там надалей заставалася тайная арганізацыя расейскіх бальшавікоў» [12, с. 121]. У дадзеным выпадку прыходзіцца канстатаваць няздольнасць (ці нежаданне?) гісторыка выйсці за рамкі ўкаранёных як у польскай, так і расійскай гістарыяграфіі стэрэатыпаў, якія засноўваюцца на польска-расійскіх дзяржаўна-палітычных прывярытэтах і ігнаруюць наяўнасць беларускага суб'екта міжнароднай палітыкі, які меў свае самастойныя мэты і задачы, – КПБ(б).

Кампартыя Польшчы займала неадназначную пазіцыю ў адносінах да Заходняй Беларусі, што выяўляецца дзякуючы аналізу некаторых дакументаў КПЗБ. 5 лістапада 1924 г. Віленская акруговая канферэнцыя КПЗБ у сваім звароце да ЦК КПП разам з прывітаннем выказала пажаданне, «каб пастановы другога з'езда партыі аб аддзяленні Заходняй Беларусі ад Польшчы і далучэнні да Савецкай Беларусі больш рашуча былі праведзены ў жыццё» [1, с. 251–252]. Такія заявы, верагодна, рабіліся ў сувязі з магчымым нежаданнем польскіх камуністаў выпускаць з рук кантроль над Заходняй Беларуссю. У дадзеным выпадку трэба мець на ўвазе сітуацыю ў КПЗБ, калі яна ў канцы 1924 – пачатку 1925 г. сіламі так званых «сэцэсіянераў» рыхтавалася да антыпольскага паўстання ў Заходняй Беларусі. Вядома, што з 1924 г. польскія камуністы дамагаліся спынення партызанскай барацьбы ў Заходняй Беларусі. На думку Ю. Стасевіча, удзельніка заходнебеларускай партызанкі, усе беларусы з ЦК КПЗБ, акруг, сельскіх ячэек адкрыта выступілі супраць «расейскага і польскага камандавання». Але ў гэтай спрэчцы атрымала перамогу лінія на згортванне партызанскага руху [13]. Такім чынам, польскія камуністы праявілі сябе сапраўднымі патрыётамі, прыклаўшы намаганні для арганізацыі зрыву па сутнасці анты-польскага выступлення КПЗБ.

Сёння немагчыма дакладна рэканструяваць тагачасныя падзеі, але ў 1923 г. савецкае кіраўніцтва вырашыла падпарадкаваць КПЗБ Кампартыі Польшчы, а не даручыць КП(б)Б пашырыць сваю дзейнасць на тэрыторыю Заходняй Беларусі. Адкрыты ўдзел КП(б)Б, фактычна філіяла РКП(б), у арганізацыі падпольнага камуністычнага руху на тэрыторыі Польшчы відавочна быў непажаданы і кваліфікаваўся б як парушэнне V артыкула Рыжскага мірнага дагавора. Да таго ж, тактычныя задачы бальшавіцкага кіраўніцтва для распальвання пралетарскай рэвалюцыі ў Польшчы патрабавалі апоры на больш моцную і аўтарытэтную КПП. Тэрыторыю Віленшчыны вырашылі перадаць пад адносны кантроль КПЗБ, якая, выступаючы як пэўная частка беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, успрымалася больш пераканаўча, чым прадстаўнікі літоўскіх камуністычных арганізацый. Таму КПЗБ восенню 1923 г. «атрымала» тэрыторыю Віленшчыны, нягледзячы на тое, што 12.07.1920 г. у Маскве, як вядома, быў падпісаны савецка-літоўскі дагавор, згодна з якім Вільню і Віленшчыну бальшавікі абяцалі Літве – пакуль яшчэ не савецкай. Гэта было не што іншае, як пусты абяцанак беларусам. У 1939 г., калі пасля ліквідацыі польскай дзяржавы СССР трэба было ўмацоўваць свае пазіцыі ў Прыбалтыцы, Вільню і Віленшчына, якія гуртавалі беларусаў на барацьбу, былі перададзены Літве. Пра Беларусь можна было не думаць, памяркоўныя беларусы, асабліва пасля рэпрэсій 1920–1930-х гадоў, не асмеліліся ставіць прынцыповае пытанне аб Віленшчыне.

Літаратура

1. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за свое социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы. Сб.: в 2 т. Т. 1. 1921–1929; сост. В. Н. Жигалов, Л. П. Климантова, Т. Д. Либеровская, Н. С. Орехов, В. А. Полуян, И. П. Ховратович; под ред. В. И. Гурского, Н. С. Орехов, В. А. Полуяна. – Минск: Госиздат БССР, 1962. – 620 с.
2. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. – Т. 1 (1917–1922 гг.) / Склад. У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч, Я. С. Фалей, А. В. Шарапа, С. А. Шупа. – Мінск: БелНДІДАС, 1997. – 398 с.
3. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. – Т. 2 (1923–1927 гг.) / Склад. У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч, Я. С. Фалей, А. В. Шарапа. – Мінск, 1999. – 461 с.
4. Камінскі, М. І. Віленскі канфлікт / М. І. Камінскі // ЭГБ: у 6 т. – Т. 2. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 285.
5. Кісялёў Г. В. Віленская губерня / Г. В. Кісялёў // ЭГБ: у 6 т. Т. 2. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 282.
6. Коминтерн против фашизма: Документы / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории, Федер. арх. служба России, Рос. центр хранения и изучения док. новейшей истории [сост., авт. вступ. и коммент. : В. В. Дамье и др.; отв. ред. Н. П. Комолова]. – М.: Наука, 1999. – 505 с.
7. Линдер, И. Красная паутина: тайны разведки Коминтерна, 1919–1943 / И. Линдер, С. Чуркин. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – 686 с.

8. М і х н ю к, У. М. Расійска-літоўскі дагавор 12 ліпеня 1920 г.: гістарыяграфія праблемы / У. М. Міхнюк // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 8. – С. 3–11.
9. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн, 1919–1943: Документы / Федер. арх. служба России, Рос. гос. арх. соц.-полит. истории [сост.: Г. М. Адиебеков и др.; предисл.: Г. М. Адиебеков, К. К. Шириня]. – М.: Росспэн, 2004. – 958 с.
10. Революционное движение в Вильнюсском крае: Документы и материалы / Ин-т истории партии при ЦК КП Литвы, Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦКЕ КПСС; сост.: В. Канцьявичюс, Ю. Марцинкявичюс, Н. С. Орехво, Н. А. Таболина; ред. кол.: Р. Малюкявичюс и др. – Вильнюс: Минтис, 1978. – 448 с.
11. Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921–1939 гг.) / А. Н. Мацко, Н. С. Орехво, Т. И. Притыцкая и др.; под ред. А. Н. Мацко и В. Е. Самутина. – Минск: Беларусь, 1966. – 403 с.
12. С л я ш ы н с к і, В. Барацьба дзяржаўных органаў зь беларускай дывэрсійнай дзейнасцю на паўночна-ўсходніх землях міжваеннай Польшчы (1920–1925) / В. Сляшынскі. – АРХЭ Пачатак. – 2007. – № 1–2. – С. 114–146.
13. С т а с е в і ч, Ю. Партызанка Заходняй Беларусі / Ю. Стасевіч // Пагоня. – 1995. – 17–23 сак., 24–30 сак.
14. Ф и р с о в, Ф. Секретные коды истории Коминтерна, 1919–1943 / Ф. Фирсов. – М.: Крафт+, 2007. – 568 с.

A. A. SAVICH

**PROBLEM OF VILENSHCHINA AFFILIATION WITH STATE IN THE COMMUNIST MOVEMENT
IDEOLOGY IN WESTERN BELARUS OF 1921–1939 YEARS (HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)**

Summary

Problem of Vilenschina affiliation with state and its impact on the communist movement in Western Belarus of 1921–1939 years has been not investigated before in the historiography. In the article historiographic aspects of the Western Belarus communist movement in the beginning of 1920 years have been studied against the background of rivalry between Belarusian, Polish and Lithuanian communists for the Vilenschina territory control. This problem solution has been found by soviet government leaders on the foundation of tactical reasons tending to their impact enforcement in Poland as a base for the world revolution spread.

УДК 947.608.43:323.3:364.6 – 053.2 (043.3)

А. П. САЛАЎЯНАЎ

**САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ І ПСІХОЛАГА-ПЕДАГАГІЧНЫЯ АСПЕКТЫ
ДЗІЦЯЧАЙ ЗЛАЧЫННАСЦІ І БЕСПРЫТУЛЬНАСЦІ Ў БССР У 1920-я гг.**

Інстытут гісторыі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 15.06.2010)

Уводзіны. З’явы сацыяльнага сіроцтва, дзіцячай беспрытульнасці, правапарушэнняў непаўналетніх і прычыны, якія іх выклікаюць, даволі актуальныя не толькі для сучаснай Беларусі, але і для шматлікіх краін свету. Для разумення сітуацыі, якая склалася са становішчам непаўналетніх, неабходна разгледзець гісторыю праблемы. У гэтай сувязі даволі цікавымі для вывучэння з’яўляюцца абставіны, якія склаліся ў БССР у 1920-я гг. Гэта быў час новай эканамічнай палітыкі, рынкавых адносін. Таму вопыт, назапашаны ў гэту эпоху, можа быць выкарыстаны і ў наш час.

Фактары павелічэння дзіцячай беспрытульнасці і злачыннасці ў айчынай, савецкай і замежнай гістарыяграфіі не былі ўсебакова даследаваны. Шматлікія працы па пытаннях бездагляднасці, адукацыі, злачыннасці, дабрачыннасці ў той ці іншай ступені датычацца разглядаемай праблемы, з прычыны чаго варта спыніцца на найбольш значных, на наш погляд, даследаваннях. Істотную ролю ў вывучэнні праблемы адыгралі працы В. Г. Рудкіна [1]. А. Д. Грыгор’еў у сваіх публікацыях закрануў праблему дзіцячай бездагляднасці і злачыннасці ў Беларусі ў 1920-х гг. [2]. Некаторыя моманты ўтрымання непаўналетніх у папраўчых установах асвятліў А. В. Веніосаў. Аўтар надаў увагу цяжкасцям у перавыхаванні былых беспрытульных [3]. Шматлікія невядомыя факты барацьбы з бездагляднасцю даследавалі Л. В. Блонскі [4] і А. Ю. Ражкоў [5]. Тым не менш, асобныя бакі праблемы, характэрныя для тэрыторыі Беларусі, засталіся неасветленымі. Перш за ўсё, гэта цяжкія наступствы баявых дзеянняў, акупацыі і бандытызму, асаблівае становішча БССР як прыгранічнай рэспублікі. Не былі разгледжаны такія пытанні, як жыллёвы крызіс, цяжкія ўмовы пражывання непаўналетніх, праблемы з працаўладкаваннем падлеткаў, абмежаванні ў атрыманні дашкольнага выхавання і школьнай адукацыі, аслабленне сямейных асноў і г. д.

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца выяўленне прычын дзіцячай беспрытульнасці і злачыннасці ў мірны час 1920-х гг.

Масавыя дзіцячая беспрытульнасць і злачыннасць 1920-х гг. былі выкліканы не толькі папярэднімі ваеннымі канфліктамі, бандытызмам, голадам і эпідэміямі. Цяжкому становішчу непаўналетніх спрыялі эканамічны крызіс і тыя негатыўныя працэсы, якія адбываліся ў перыяд ваеннага камунізму і нэпа.

Сацыяльна-эканамічныя прычыны пагаршэння становішча непаўналетніх. Асноўнай прычынай беспрытульнасці ў вывучаемы час з’явіўся цяжкі эканамічны крызіс, выкліканы войнамі, а таксама зменай улады, палітыкай ваеннага камунізму. Баявыя дзеянні давалі народную гаспадарку да поўнага заняпаду. Эканоміка Беларусі знаходзілася ў складаным становішчы, гэты час аб’яскровіў яе гаспадарку. Увесну 1918 г. у Беларусі фактычна пачаўся голад, які да канца 1921 г. стаў рэальнай паўсядзённага жыцця [6, с. 122]. Пасяўныя плошчы да 1920 г. скараціліся больш чым на 30 %, а пагалоўе жывёлы – на 50 %. Валавы збор збожжавых культур у параўнанні з даваенным скараціўся больш як у два разы. Валавая прадукцыя буйной прамысловасці ў 1921 г.

склала ўсяго 21 % ад узроўню 1913 г. [7, с. 14, 23]. Вялікія страты былі нанесены лясной гаспадарцы, чыгуначнаму і рачному транспарту, саматужна-рамеснай вытворчасці.

Горш усяго даводзілася насельніцтву гарадоў. Не маючы зямлі, дроў і ў большасці выпадкаў гаспадаркі, гараджане апынуліся на мяжы вымірання. Шмат у чым з-за бязлітасных, сучасных рэквізіцый харчу вайсковымі часцямі сітуацыя абвастрылася да крайнасці. Цяжкое становішча склалася з забеспячэннем прадуктамі харчавання ў 1920 г. у Мінску, Гомелі, Барысаве, Жлобіне і іншых гарадах [8, л. 144]. Справа дайшла да таго, што жанчыны ў 1920 г. патрабавалі спачатку накарміць іх дзяцей, а потым ужо заклікаць да выканання рэвалюцыйнага абавязку [9, л. 101]. Заработная плата працоўных у 1920 г. складала 10–20 % даваеннага ўзроўню. Мясца, гародніна і іншыя прадукты, не ўключаныя і без таго ў мізэрны паёк, можна было набыць на вольным рынку, але па спекуляцыйных цэнах. Працоўным сем'ям яны, як правіла, былі проста не па кішэні, і многія з іх галадалі [6, с. 123–124]. Цяжкім было становішча гарадскіх сярэдніх пластоў – мяшчан, служачых, рамеснікаў і саматужнікаў, дробных прадпрыемальнікаў. У такіх умовах змясціць дзіця ў дзіцячы дом было амаль адзіным выйсцем выратаваць яго жыццё.

Напачатку 1921 г. харчовае становішча Беларусі заставалася надзвычай цяжкім. Па розных прычынах (дрэнная праца транспарту і інш.) не даводзілася разлічваць на атрыманне буйных прадуктовых рэсурсаў ад Савецкай Расіі, а харчразвѳрстка ўжо мала чаго давала. Насельніцтва было даведзена да роспачы. На працягу некалькіх гадоў людзі літаральна галадалі, у краіне адчуваўся востры дэфіцыт тавараў першай неабходнасці і медыкаментаў [8, ф. 1, воп. 1, спр. 702, л. 17 адв.]. Хлеб з моху, жалудоў і іншых сурагатаў стаў пастаяннай ежай значнай часткі насельніцтва. Разам з узрослымі галадалі, вядома, і дзеці. Акрамя таго, рэспубліку ахапіў паліўны крызіс.

Сітуацыя ўскладнялася жыллёвым крызісам. Сотні і тысячы будынкаў у гарадах і мястэчках былі зусім разбураны ці спалены адыходзячым праціўнікам. Моцна пацярпеў, напрыклад, Мінск. Амаль усе камунальныя прадпрыемствы ў гарадах не дзейнічалі, а працуючыя былі напалову разбураны. Пры малых бюджэтных магчымасцях і пры агульным складаным эканамічным становішчы насельніцтва будынкі немагчыма было хутка аднавіць. У выніку ваенных дзеянняў былі разбураны памяшканні, у якіх можна было б размясціць як установы, так і насельніцтва, якое вярталася з эвакуацыі. Такая сітуацыя склалася, напрыклад, у Барысаве ў 1920 г. На канферэнцыі чыгуначнікаў Мінскага вузла ў 1920 г. адзін з дэлегатаў вітаў клопат Савецкай улады аб працоўных, але звяртаў увагу на тое, што ў раёне вакзалаў пасялілася шмат спекулянтаў, якія займалі добрыя памяшканні, а працоўныя мясціліся ў падвалах [9, ф. 4 п., воп. 1, спр. 152, л. 37].

Нягледзячы на пашырэнне жыллёвага будаўніцтва, сярэдняя норма жылой плошчы на аднаго чалавека ў БССР пачынаючы з 1923 г. штогод змяншалася. Будаўніцтва жылля не паспявала за ростам гарадскога насельніцтва. У Мінску з кастрычніка 1923 г. па кастрычнік 1926 г. жылая плошча на аднаго чалавека скарацілася з 6,09 да 4,72 кв. м. Гэта лічба змяншалася да канца 20-х гг., калі асігнаванні на рамонт і будаўніцтва жылых памяшканняў павялічыліся [6, с. 172]. Жыллёвы крызіс адчуваўся ў сталіцы даволі востра. Дадзеная з'ява была ўласцівая і іншым гарадам БССР. Акрамя таго, сам стан жылых памяшканняў быў незадавальняючым. Улады спрабавалі адшукаць сродкі і падтрымаць кааператыўнае працоўнае будаўніцтва. Аднак гэта не ратавала сітуацыю. Нават у 1928 г. жыллё шматлікіх людзей не адпавядала элементарным санітарным патрабаванням. Улады вымушаны былі звярнуцца да такіх мер, як перасяленне і ўшчыльненне.

Сумеснае пражыванне ў адным памяшканні некалькіх сем'яў працоўных было штодзёнай з'явай, якая адмоўна адбівалася на маральным клімаце. Пра які здаровы побыт можна казаць, калі ў шматлікіх працоўных сем'ях не было індывідуальных ложкаў? Многія жыхары вымушаны былі спаць на агульнай сямейнай пасцелі ці начаваць на ляжанках, куфрах, а часта на падлозе. Ад недахопу ложкаў асабліва моцна пакутавалі дзеці і падлеткі. Пры абследаванні першай Барысаўскай сямігодкі выявілася, што прыкладна палова дзяцей спалі па двое-трое з бацькамі, братамі і сёстрамі. Каля 60 % вучняў не мелі звычайнага сну. Былі дрэннымі санітарна-гігіенічныя ўмовы іх жыцця: мала святла, цяжкое паветра, цесната, у жылых памяшканнях курылі, дзецям няма дзе было займацца [10, с. 91]. Некаторыя непаўналетнія спалі на падлозе.

Амаль што не змяняліся жыллёвыя ўмовы сялянства. Некаторае паляпшэнне адзначылася ў першай палове 1920-х гг., калі пачалі аднаўляць разбураныя войнамі дамы. У астатнім жылыя хаты ўяўлялі сабою невялікія драўляныя будынкі з дашчанай падлогай, якія асвятляліся газай і лучынай [6, с. 172]. У 1928 г. санітарная камісія адной з сельскіх школ БССР правяла агляд умоў жыцця сваіх вучняў, падчас якога высветлілася, што толькі 18 % хат знаходзіліся ў нармальным санітарным стане. Асобна спалі каля 30 % вучняў. Апошні факт сведчыў пра дастатак тых сем'яў, дзе не было ложкаў [11, с. 55].

У такім становішчы на вачах дзяцей і суседзяў адбываліся самыя патаемныя адносіны і сцэны нястрымнага п'янства. Нядзіўна, што такія побытавыя ўмовы павялічвалі бездагляднасць і беспрытульнасць, паколькі дзіцяці лепш было пераначаваць на вуліцы, чым у затхлай атмасферы «роднай» хаты. Такім чынам, жыллёвы крызіс спрыяў развіццю беспрытульнасці дзякуючы цеснаце. Дзіця большую частку часу праводзіла на вуліцы, становілася бездагледным [4, с. 76], а затым улівалася ў кампанію, якая ў лепшым выпадку здзяйсняла хуліганскія ўчынкі.

Крызіс у эканоміцы, выкліканы разрухай, дапаўняўся палітыкай дзеючай улады. Дарэчы прывесці словы лекара Л. М. Васілеўскага: «Калі ў нас вайна так хутка і крута – значна больш крута, чым у іншых ваяваўшых краінах – падняла дзіцячую беспрытульнасць... то гэтым мы абавязаны менавіта ... палітыцы ўлад» [12, с. 7]. Віна ляжыць як на царскім урадзе, так і на савецкім. У сувязі з палітыкай «ваеннага камунізму» ўлада бальшавіцкай партыі пачынала губляць сацыяльную апору. Крызіс улады выявіўся ў шэрагу сялянскіх хваляванняў канца 1920 – пачатку 1921 г.

У пачатку 1920-х гг. насельніцтва адкрыта паказвала сваю незадаволенасць новым кіраваннем і звяртала ўвагу на злоўжыванні з боку камісараў, няўдалую эканамічную палітыку, дрэнную працу мясцовых органаў улады, школ і г. д. Незадаволенасць часткі насельніцтва ўладай захоўвалася на працягу ўсіх 1920-х гг.

На канферэнцыі Мінскага акруговага таварыства «Сябар дзяцей» у 1927 г. адзначалася, што адной з прычын беспрытульнасці з'явіліся «недастаткова прымаемыя меры да таго, каб не даць магчымасці развівацца гэтай беспрытульнасці» [13, ф. 1, воп. 1, спр. 339б, л. 939].

Грубай памылкай было вылучэнне лозунгу «школы толькі дзецям беднаты і працоўных» [8, ф. 1, воп. 1, спр. 31, л. 120]. У сувязі з гэтым былі выпадкі, калі дзеці з заможнай праслойкі сялянства (кулакоў), духавенства наўмысна адпраўляліся бацькамі ў дзіцячыя дамы пад выглядам беспрытульных, паколькі ў дзіцячых установах яны маглі атрымаць адукацыю. Некаторыя дзеці з дадзеных сацыяльных груп збегалі з сем'яў і траплялі ў дзіцячыя дамы як беспрытульныя.

Ускладняла становішча беспрацоўе. Галоўным чынам гэта з'ява закранула гарады. Скарачаліся галоўным чынам некваліфікаваныя і малакваліфікаваныя кадры ў прамысловасці і частка служачых дзяржаўных устаноў. Беспрацоўе нязменна павялічвалася год ад года. У жніўні 1921 г. у Віцебскай губерні налічвалася 2166 беспрацоўных, у Гомельскай – 7784 [14, с. 131]. Сярэднегадовы ўзровень беспрацоўя ў рэспубліцы ў 1924 – 1925 гг. складаў 25496 чал., а ў 1925 – 1926 гг. – ужо 30310 чал. [15, с. 25]. Рост беспрацоўя не быў спецыфічнай з'явай для Беларусі, ён назіраўся ў цэлым па краіне. Вялікую колькасць беспрацоўных складалі жанчыны і падлеткі.

Узровень беспрацоўя заставаўся высокім аж да 1928 г. На 01.10.1928 г. у Савецкай Беларусі на біржах працы стаялі 64407 чал. [16, с. 57]. З 1928 г. беспрацоўе пайшло на спад як у цэлым па краіне, так і ў Беларусі. Аднак усё ж становішча заставалася даволі складаным. Мінскі акруговы выканкам 30.04.1929 г. патрабаваў ад біржы працы пры чарговай чыстцы не здымаць з уліку маці-адзіночак і пры разгортванні грамадскіх прац даваць ім месца нараўне з членамі прафсаюзаў, што сведчыла пра праблемы з працаўладкаваннем маці-адзіночак [13, ф. 25, воп. 1, спр. 344, л. 129].

Адной з асноўных прычын вулічнай беспрытульнасці, па меркаванні кіруючых колаў арганізацый, дапамагаючых дзецям, з'яўлялася тое, што прамысловасць БССР не магла прыняць на працу ўсіх падлеткаў. Апошнія, асабліва сіроты, паўсіроты і дзеці гарадской беднаты, апынуўшыся на вуліцы і без працы, часта траплялі ў апрацоўку так званых «блатных», становіліся беспрытульнымі, затым – вельмі анархічнымі элементамі ў дзіцячых установах ці сацыяльна-небяспечнымі элементамі вуліцы [9, ф. 10, воп. 1, спр. 92а, л. 112].

Адзінокія маці былі пазбаўлены магчымасці ўтрымліваць сваіх дзяцей, у выніку ў лепшым выпадку іх чакаў дзіцячы дом, у горшым – вуліца. На працягу ўсіх 1920-х гг. адной з крыніц дзіцячай беспрытульнасці з’яўлялася падкідванне дзяцей [9, ф. 10, воп. 1, л. 79 адв.].

Асноўнымі «пастаўшчыкамі» дзіцячай беспрытульнасці з’яўляліся вёска і мястэчкі з-за аграрнага перанасялення, цяжкага матэрыяльнага становішча беднаты [17, с. 5]. Не знаходзячы ўжывання сваім сілам у вёсцы, не маючы магчымасці пракарміцца, дзеці беднаты і сіроты падаваліся ў горад, але, не знаходзячы там працы, таксама папаўнялі шэрагі гарадскіх «жыхароў вуліцы».

Цяжкай праблемай заставалася збыдненне шырокіх пластоў насельніцтва, большасць якога жыло за мяжой беднасці. Жыццёвы ўзровень насельніцтва ў 1920-я гг. заставаўся ніжэй таго, які існаваў у царскай Расіі. Па разліках П. Сарокіна, да вайны сярэдні месячны заробак працоўнага складаў 21 руб. 25 кап., у 1920 г. – 3 руб., а ў 1921–1922 гг. – 2–7 руб. [18, с. 202]. На працягу практычна ўсіх 1920-х гг. адчуваўся востры недахоп прадметаў першай неабходнасці – хлеба, адзежы, абутку, газы, запалак, мыла і інш. Паводле меркавання Ю. М. Іванова, у 1920–1930-я гг. у параўнанні з дарэвалюцыйным часам становішча працоўнага класа па шматлікіх вядучых паказчыках прыкметна пагоршылася [19, с. 41]. Не лепшым быў лёс сялянства, над якім навеслі харчразвёрстка, голад, а затым – велізарны харчовы падатак, «нажніцы» цэн [6, с. 122]. У сельскай мясцовасці нярэдка атрымлівалі за працу ў час летняга перыяду мяшок жыта [13, ф. 323, воп. 1, спр. 259, л. 161]. У 1924 г. у Магілёўскай акрузе 35 % сельскага насельніцтва па афіцыйнай статыстыцы лічыліся беднякмі [20, л. 63]. У 1929 г. значна павялічыліся цэны на харч [9, ф. 4 п., воп. 1, спр. 31, л. 573, 574].

У выніку нізкага ўзроўню жыцця многія былі проста не ў стане ўтрымліваць і выхоўваць сваіх дзяцей. У інструкцыі загадчыкам акруговымі аддзелаў народнай адукацыі ў 1926 г. указвалася, што ў гэты час беспрытульнасць заставалася велізарнай грамадскай праблемай у значнай ступені з прычыны матэрыяльных цяжкасцей, галечы гарадской і сельскай беднаты. Дзеці дэ-класаванай беднаты не мелі працоўных навыкаў, становіліся сталымі наведвальнікамі кірмашоў і папаўнялі шэрагі бездаглядных. У 1924 г. у Лепелі вылучылі 63 дзіцяці, у якіх хоць і меліся бацькі, але яны былі настолькі бедныя, што гэтых дзяцей мясцовая дзіцячая камісія палічыла беспрытульнымі [9, ф. 4 п., воп. 1, спр. 31, л. 24, 37–38]. Шматлікія бацькі небеспадстаўна меркавалі, што ў іх дзяцей больш шанцаў выжыць у дзіцячых установах, чым на іх мізэрны паёк і зарплату. Аддзелы народнай адукацыі на працягу ўсіх 1920-х гг. былі завалены заявамі ад служачых, маці-адзіночак, удоў і іншых з просьбай змясціць іх дзяцей у дзіцячыя дамы або залічыць на сухі паёк у сувязі з вельмі цяжкім матэрыяльным становішчам і немагчымасцю іх утрымліваць [13, ф. 320, воп. 1, спр. 303, л. 24].

Смерць абодвух, а часцей аднаго з бацькоў і пагаршэнне ў сувязі з гэтым матэрыяльнага становішча сям’і вымушалі змяшчаць застаўшыхся сірот у дзіцячыя дамы [9, ф. 101, воп. 1, спр. 3339, л. 36]. Даволі шмат было звяротаў аб аказанні сіротам экстраннай дапамогі нават у канцы 1920-х гг., паколькі сваякі, апекуны не мелі магчымасці іх утрымліваць, і дзеці маглі апынуцца на вуліцы. Родныя разумелі: калі не адправіць дзіця ў дзіцячую ўстанову, яно стане беспрытульным. Многія дзеці не вельмі жадалі ісці ў дзіцячыя дамы, хацелі вучыцца і прасілі толькі, каб іх кармілі. Мінская дзіцячая камісія выплачвала ў 1927 г. штомесяц дапамогу ад 3 да 5 руб. некаторым удовам з малалетнімі дзецьмі, якія не маглі сябе ўтрымліваць, але гэтага было відавочна недастаткова і, вядома, не магло выратаваць сітуацыю ў цэлым [13, ф. 1193, воп. 1, спр. 14, л. 46]. Часам гаворка ішла літаральна пра выратаванне дзіцяці ад галоднай смерці. Так, у 1928 г. у Мінскі акруговы аддзел народнай адукацыі паступіла заява ад беспрацоўнай М. з просьбай аказаць дапамогу яе брату А. Паколькі жанчына не мела жыл-плошчы і не магла яго ўтрымліваць, то ён «не мае дзе прытуліцца, валяецца на вуліцы, ходзіць галодны і босы». Дзяцей падкідвалі і пакідалі ў дзіцячых установах [13, ф. 320, воп. 1, спр. 303, л. 3, 12, 12 адв., 16]. Ускладняла становішча нявыплата аліментаў, што вымушала маці-адзіночак аддаваць сваіх дзяцей у дзіцячыя дамы.

У асабліва дрэнным становішчы знаходзіліся дзеці інвалідаў, нягледзячы на некаторую падтрымку з боку дзяржавы дадзенай катэгорыі насельніцтва. У 1925 г. былі расфарміраваны

інвалідныя дамы, што стварыла пагрозу для дзяцей інвалідаў. Матэрыяльнае становішча такіх сем'яў было настолькі дрэнным, што выходзіць дзяцей яны не маглі і вымушаны былі аддаваць іх у дзіцячыя ўстановы [9, ф. 101, воп. 1, спр. 3339, л. 36].

Немагчымасць пракарміцца вымушала дзяцей з сельскай мясцовасці ісці ў парабкі да заможных сем'яў або беспрытульніцаць. Непаўналетнія ў пошуках пражытку пакідалі вёскі і накіроўваліся ў гарады. У сувязі з адсутнасцю месцаў у дзіцячых установах большасць такіх дзяцей становіліся малалетнімі «жыхарамі вуліц». Бядотнае становішча ў сельскай мясцовасці з'яўлялася асноўнай прычынай росту дзіцячай беспрытульнасці на працягу 1920-х гг.

Тое, што цяжкое матэрыяльнае становішча падштурхоўвала шматлікіх падлеткаў на злачынствы, прызнавалася нават на X з'ездзе КП(б)Б у 1927 г. [21, с. 73].

Псіхалага-педагагічныя прычыны дзіцячай беспрытульнасці і злачыннасці. Павялічвала дзіцячую беспрытульнасць і злачыннасць адсутнасць педагагічнага выхавання. Вялікая частка дзяцей не наведвалі дашкольныя ўстановы і школы. У 1924 г. у Гомельскай губерні толькі 42 % дзяцей 8–11-гадовага ўзросту вучыліся ў школах [22, с. 55].

Безумоўна, у параўнанні з 1914 г. савецкая ўлада зрабіла шмат у галіне народнай адукацыі. Адноўленая, прыведзеная ў парадак і значна пашыраная школьная сетка дала магчымасць падняць працэнт ахопу дзяцей ад 8 да 11 гадоў з 43,9 % у 1914 г. да 63,2 % у 1924/25 навучальным годзе. У БССР у 1925/26 навучальным годзе навучаннем у школах было ахоплены 66,2 % дзяцей ад 8 да 11 гадоў, у 1926/27 – 69,3, у 1928/29 навучальным годзе іх колькасць узрасла да 74 % [23, с. 99]. Аднак астатнія дзеці былі пазбаўлены педагагічнага ўплыву, сталых заняткаў. Колькасць падлеткаў ад 12 да 15 гадоў у 1924/25 навучальным годзе складала толькі 8 %, у 1925/26 – 8,2 і ў 1926/27 навучальным годзе – да 9 % [24, с. 7, 19]. Такім чынам, адукацыя большасці падлеткаў завяршалася да 11 гадоў. Значная частка дзяцей Беларусі, як і ўсёй краіны, заставалася па-за школай. У 1925 г. у Бабруйскай акрузе не вучыліся 62 % усіх дзяцей школьнага ўзросту. Асноўнай прычынай ненаведвання школы з'яўлялася вялікая адлегласць ад месца навучання: 275 населеных пунктаў акругі знаходзіліся далей трох кіламетраў ад школы. Аднак, мабыць, былі і іншыя прычыны. Да прыкладу, не вучыліся ў школе 40 % дзяцей працоўных акругі [25, с. 99–100].

Эканамічнае становішча рэспублікі не дазваляла ў той час развіць дастатковую сетку сямігадовых і прафесійна-тэхнічных школ, а таму масавай школай, асабліва ў сельскай мясцовасці, стала чатырохгодка.

З другога боку, матэрыяльнае становішча працоўных (асабліва ў першай палове 1920-х гг.) і сялян было настолькі цяжкім, што значная частка з іх не мела магчымасці пратрымаць сваіх дзяцей у агульнаадукацыйнай школе нават на працягу сямі гадоў. Акрамя таго, спаганялася плата за навучанне. Напрыклад, у 1926 г. бацькамі аплачвалася навучанне ў старэйшых класах (шосты і сёмы) сямігадовай школы, і не ўсе ад аплаты вызваляліся. Штогод сотням вясковых дзяцей, якія скончылі пачатковую школу, даводзілася адмаўляць у прыёме ў старэйшыя класы з-за недахопу месцаў.

Малы працэнт ахопу дзяцей школьнай сеткай, кароткі навучальны год, поўная адарванасць дзяцей ад уплыву школы ў доўгія летнія канікулы, асабліва сельскіх дзяцей, былі добрай глебай для разгортвання беспрытульнасці сярод дзяцей вёскі. Па-за школай у першую чаргу заставаліся дзеці беднаты, сіроты, паўсіроты і інш., якія не мелі матэрыяльнай магчымасці наведваць школу (адсутнасць абутку, адзення і інш.). Піянерскі рух, які ахапіў частку дзяцей, не паспеў сабраць шырокую масу дзяцей беднякоў і сярднякоў.

Пры перагружанасці школ (праца ў 2–3 змены) вучні знаходзіліся ў школе максімум 5 гадзін. Большую частку часу яны праводзілі на вуліцы. Калі прыняць пад увагу невялікую адукаванасць і педагагічную непісьменнасць насельніцтва, то і чакаць належнага выхаваўчага ўплыву на вучняў па-за сценамі навучальных устаноў не даводзілася. Гэты ўплыў быў галоўным чынам адмоўным, што садзейнічала росту правапарушэнняў.

Не ахопленыя школьным навучаннем дзеці пачыналі весці бездаглядны лад жыцця (асабліва ў гарадах), бадзяліся, займаліся крадзяжамі.

Істотна павялічвалі беспрытульнасць у рэспубліцы дзеці, якія прыбылі з іншых рэгіёнаў краіны. Беспрытульнікі практычна бесперашкодна калясілі па гарадах дзяржавы, галоўным чы-

нам па чыгунцы. «Качавое» існаванне стала для многіх з іх сэнсам жыцця. Транспорт з'яўляўся адным з асноўных пастаўшчыкоў дзіцячай беспрытульнасці. У Віцебск увесь час прыбывалі дзеці з Украіны, цэнтральных раёнаў Расіі, Сібіры і іншых месцаў. Толькі г. Гомелю на працягу 1928 г. транспорт даў звыш 200 беспрытульных дзяцей. Прыкладна столькі ж прыбылі за гэты год і ў г. Оршу [17, с. 5]. Цэлыя натоўпы бездаглядных можна было бачыць і на іншых чыгуначных станцыях (Бабруйск, Жлобін, Магілёў, Мінск). Вакзалы на працягу 1920-х гг. з'яўляліся для іх прытулкам і начлежкай. Зладзіць з гэтай праблемай не маглі ні персанал, ні існаваўшае таварыства «Сябар дзяцей» [9, ф. 10, воп. 1, спр. 92 а, л. 112, 131 адв.]. Трэба сказаць, што служачыя чыгункі вельмі надбайна ставіліся да гэтага пытання і давалі магчымасць бездаглядным пераязджаць па чыгунцы з горада ў горад. У сувязі з гэтым у 1929 г. быў выдадзены загад па чыгунцы, які ўскладаў адказнасць за правоз бездаглядных на служачых дадзенага тыпу транспарту [9, ф. 4 п., воп. 1, спр. 152, с. 5].

Дзеці заставаліся пад апекай мясцовых органаў улады, ставячы іх у цяжкое становішча ў сувязі з пошукам дадатковых сродкаў на аказанне дапамогі з бедных бюджэтаў. Дзіцячыя ўстановы фізічна не маглі змясціць усіх беспрытульнікаў. У выніку дзеці жабравалі, здзяйснялі крадзяжы і іншыя супрацьпраўныя дзеянні.

Ускладнялі сітуацыю з беспрытульнасцю ўцёкі з дзіцячых устаноў, якія ў канцы 1920-х гг. сталі адной з асноўных прычын захавання высокага ўзроўню беспрытульнасці як у СССР у цэлым, так і ў Беларусі. «Практыка паказвае, што велізарная большасць цяперашніх беспрытульных – уцекачы з дзіцячых дамоў. Згодна з нашай статыстыкай, 70–80 % дзяцей, якія збіраюцца з вуліцы, з'яўляюцца «бегунамі», прычым некаторыя з іх здзяйсняюць свае ўцёкі па 12 разоў», – пісаў з гэтай нагоды М. А. Сямашка, які працаваў у тыя гады наркамам аховы здароўя СССР [26, с. 18].

Цяжкая атмасфера ў дзіцячых дамах, калоніях і камунах прыводзіла да таго, што ўцёкі выхаванцаў з гэтых устаноў былі масавымі. У справаздачы Віцебскага аддзела народнай адукацыі за 1929 г. адзначалася, што з «нармальных» дзіцячых дамоў не беглі. Цяжкое матэрыяльнае становішча ўстаноў, адсутнасць майстэрняў ці абсталявання ў іх і падрыхтаваных інструктараў, няўменне персаналу наладзіць добрую выхаваўчую працу, неадарэчныя пакаранні, сістэматычныя збіванні малодшых старэйшымі і праца за іх, манатоннасць, шаблоннасць і няўтульнасць жыцця – усё гэта спрыяла таму, што дзіцячыя дамы аб'ектыўна з'яўляліся сур'ёзнай крыніцай беспрытульнасці [27, л. 34]. Збеглыя ў 1928 г. выхаванцы браты В. сцвярджалі, што ў дзіцячых установах «вельмі дрэнна», таму і вярнуліся да немаёмнай маці [13, ф. 320, воп. 1, спр. 303, л. 54].

Акрамя таго, асноўную масу выхаванцаў дзіцячых устаноў складалі дзеці, якія перанеслі цяжкія эмацыянальныя ўзрушэнні, страцілі жыццёвыя перспектывы і ў складаных умовах штодзённага выжывання сталі закаранелымі цынікамі. Усё ім надакучыла, расчаравала, яны не верылі ў лепшую будучыню. Не знаходзячы ў дзіцячым доме жыццёвай мэты, такія выхаванцы былі схільны да ўцёкаў і тулянняў з адной установы ў іншую ў пошуках лепшага жыцця. У канцы 1920-х гг. дзіцячая беспрытульнасць на 50 % «сілкавалася» за кошт «цяжкіх» дзяцей, якія ўцякалі са школ, розных дзіцячых перавыхаваўчых устаноў.

Дадатковыя ўмовы для развіцця сіроцтва стварала паўсюднае аслабленне сямейных асноў. Першая сусветная вайна, а потым рэвалюцыі 1917 г. паўплывалі на сям'ю і аслабілі выхаваўчы ўплыў бацькоў на дзяцей. Меры аховы і выхавання дзяцей з боку дзяржавы, школа і піянерскі рух не змаглі цалкам замяніць сямейнага выхавання. Курэнне, ужыванне самагонкі і лаянка, якія раней толькі прыцягвалі сельскіх дзяцей сваёй таямнічай забаронай, у 1920-я гг. сталі характэрнымі рысамі пачатковай дзіцячай беспрытульнасці. Усё гэта ў далейшым прыводзіла да хуліганства, якое завяршалася рознымі выпадкамі дзіцячай злачыннасці. У справаздачы Мінскага аддзела народнай адукацыі за 1924 г. адзначалася, што адной з прычын папаўнення шэрагаў беспрытульных з'яўляўся факт разлажэння сям'і «з яе аджылымі старымі традыцыямі» і цяга падлеткаў да формаў новага побыту [13, ф. 320, воп. 1, спр. 45, л. 71]. Замена сямейнага выхавання дзяржаўным не адбылася, а разам з тым сем'і распадаліся, дзеці, адчуваючы ўплыў прапаганды новай улады, лічылі, што іх бацькі абсалютна няправільна жылі.

Разладжванню ранейшых сямейных асноў спрыяла таксама распаўсюджванне у першыя гады савецкай улады фрэйдысцкіх поглядаў, паводле якіх жыццё і дзейнасць індывіда цалкам дэтэрмінуюцца палавой цягай, а таксама тэорыяй «шклянкі вады». Пад іх уплывам у часткі савецкага грамадства склалася меркаванне пра непатрэбнасць шлюбу і сям'і. З прычыны гэтага ў 1920-х гг. назіраліся зніжэнне колькасці шлюбаў, павелічэнне разводаў і колькасці венерычных захворванняў. Аслабленне сямейных адносін адмоўна адбівалася на дзецях. Пакіданне бацькам сям'і з дзецьмі і адмова аказваць матэрыяльную дапамогу вымушалі маці аддаваць дзяцей у дзіцячыя дамы [9, ф. 101, воп. 1, спр. 3339, л. 36]. Пад уражаннем сямейнай драмы падлетку лятчэй пераступіць закон. Садзейнічала беспрытульнасці і зацягванне юрыдычных працэдур. Судовыя органы нярэдка затрымоўвалі спагнанне аліментаў, з-за чаго павялічвалася колькасць падкідышаў. Некаторыя бацькі кідалі сваіх дзяцей, якія затым становіліся беспрытульнікамі.

Страта старэйшым і малодшым пакаленнямі маральных арыенціраў, заняпад іх духоўна-рэлігійных каштоўнасцей спрыялі абыякавасці бацькоў да лёсу сваіх дзяцей. Вядомы сацыёлаг П. Сарокін пісаў: «Усякая працяглая і жорсткая вайна і ўсякая крывавае рэвалюцыя дэградуе людзей у маральна-прававых адносінах. Да таго ж, праз голад і пазбаўленні, якімі яны звычайна суправаджаюцца. Ствараючы і ўзмацняючы галечу і голад, яны тым самым узмацняюць у паводзінах гэты стымул, які падштурхоўвае галодных да парушэння мноства нормаў, маралі, права ў мэтах задавалення першага. Словам, гэтыя вынікі войнаў і рэвалюцый «біялагізуе» паводзіны людзей у квадраце... Насельніцтва Расіі ў моцнай ступені дэградавала маральныя адносіны. Асабліва значная дэградацыя ў маладым пакаленні» [28, с. 169]. Падзенне царскага рэжыму пацягнула за сабой і падзенне аўтарытэту царквы. Addзяленне царквы ад дзяржавы, укараненне атэізму спрыялі адмаўленню часткай насельніцтва рэлігійных нормаў маралі, якія з'яўляліся раней кіраўніцтвам у пэўных жыццёвых сітуацыях. Моладзь страціла ранейшыя хрысціянскія арыенціры, але і новыя, савецкія, прыжыліся ў няпоўнай меры. У выніку стварыўся духоўны вакуум, які запаўняўся самымі нізкімі інстынктамі. Адказнасць за сям'ю, дзяцей зменшылася.

Негатыўна адбіваліся на становішчы дзяцей п'янства і алкагалізм бацькоў. У 1914 г. царскі ўрад увёў забарону на продаж спіртных напояў, якая была зацверджана дэкрэтам Саўнаркама РСФСР ад 19.12.1919 г. У адказ сталі шырока распаўсюджвацца самагонаварэнне і вытворчасць алкагольных сурагатаў – спіртных напояў, якія вырабляліся з дэнатураванага спірту, лаку, палітуры і адэкалону. З прычыны гэтага з'явілася такая з'ява, як п'яная, ірацыянальная злосць у побыце, у сям'і. Масавая і сістэматычная атручванне людзей алкаголем выклікала жорсткасць у міжасобасных адносінах [29, с. 170–173].

У сем'ях, дзе бацькі злоўжывалі алкаголем, грошай хапала толькі на жабрацкае існаванне. Сем'і п'яніц знаходзіліся ў жаласным становішчы. Алкагалізм, жабрацтва, жорсткасць, пастаянныя пабоі, бойкі, лаянка, скандалы дарослых – усё гэта выганяла дзяцей на вуліцу. Можна было сустрэць і п'яную маці. Натуральна, практычна ніякага станоўчага ўплыву такія сем'і на дзіця не рабілі.

Алкаголікі не жадалі клапаціцца пра сваіх дзяцей. У аддзелы народнай адукацыі на працягу ўсіх 1920-х гг. чулівыя суседзі падавалі заявы з просьбай забраць дзяцей ад алкаголікаў-бацькоў у дзіцячыя дамы ці хоць бы аказаць ім матэрыяльную дапамогу. Напрыклад, па заяве грамадзянкі М. была абследавана кватэра чорнарабочага К. У выніку высветлілася, што вышэйуказаны К. піў часта і шмат, сістэматычна збіваў сваю васьмігадовую дачку Эмілію, прымушаючы яе ўцякаць з хаты. Дзяўчынка, разумная і бойкая, бацькі вельмі баялася. Начавала часта не дома, а ў суседзяў, якія з жалю давалі ёй паесці. Босая, паўраспанутая, галодная, яна цэлымі днямі не бывала дома, жывучы з беспрытульнымі. Такіх дзяцей мясцовыя аддзелы народнай адукацыі забіралі ў дзіцячыя ўстановы [13, ф. 320, воп. 1, спр. 303, л. 29, 112, 239].

З 1923 па 1931 г. па краіне прайшоў так званы «дзіцячы паход на дарослых» пад лозунгамі: «Патрабуем цвярозых бацькоў!», «Бацька! Прынясі ўсю зарплату дахаты!». Жанчыны разам з дзецьмі сталі ўдзельніцамі арганізаваных партыйнымі органамі шматлюдных антыалкагольных дэманстрацый [30, с. 72]. Аднак антыалкагольныя кампаніі практычна нічога не далі.

Павялічвала беспрытульнасць і злачыннасць жорсткасць, якая была ў сямейным выхаванні. Асобныя выпадкі проста ўражваюць. Чатырохгадовага Емяльяна Х., які жыў з маці «ў чужых

людей», «білі і есці не давалі» [31, с. 76]. І такія выпадкі не былі адзінкавымі. Даволі часта збівалі і здэкаваліся над дзецьмі айчымы. Так, ва Ушацкім раёне айчым І. сістэматычна збіваў дзяцей жонкі 9, 7 і 5 гадоў. Маці ніяк не рэагавала на гэта. Па словах аднавяскоўцаў, дзеці бадзяліся босыя, голыя на морозе і пухлі ад голаду, начавалі ў чужых хлявах, улетку – у полі, карміліся з карыта тым, што не з’ядалі суседскія свінні, ці выкінутым кавалкам хлеба. Такая карціна жыцця малалетніх дзяцей прыводзіла ў жах усю ваколіцу, але і выйсця ніхто не бачыў [13, ф. 320, воп. 1, спр. 303, л. 466, 669]. У прыведзеным вышэй прыкладзе назіраецца абыякавасць дарослых да ўмоў жыцця дзяцей, а можа, нават і бяздушнасць.

Нярэдка нядобрае становішча ў сям’і (асабліва ў чужой) рабілася прычынай уцёкаў дзяцей, яны выпадкова траплялі ў кампанію непаўналетніх правапарушальнікаў і здзяйснялі злачынствы.

Наступствы ўсяго гэтага разумела і ўлада. У пастанове ЦВК і СНК БССР «Аб дзіцячай беспрытульнасці» ад 11.11.1929 г. адзначалася, што вулічная дзіцячая беспрытульнасць значна паменшылася. Аднак аграрная перанаселенасць вёскі, няўстойлівыя сямейныя ўзаемаадносіны, цяжкое матэрыяльнае становішча некаторых груп беднаты горада і мястэчка, слабая праца транспартных службаў у барацьбе з дзіцячай беспрытульнасцю і дрэнны стан дзіцячых устаноў з’яўляліся прычынамі значнага прытоку беспрытульных дзяцей у горад [32, с. 3].

Усе пералічаныя вышэй псіхалага-педагагічныя прычыны дзіцячай беспрытульнасці і злачыннасці не былі выключнай з’явай 1920-х гг., аднак у той час яны адыгралі адну з вырашальных роляў у пагаршэнні ўмоў жыцця дзіцячага насельніцтва.

Заклучэнне. Такім чынам, непасрэднымі прычынамі пераходу ў стан беспрытульнасці з’яўляліся смерць бацькоў, дрэннае матэрыяльнае становішча, голад, холад, страта ці распад сям’і, збіццё, сваркі з роднымі. Акрамя таго, непаўналетні вымушаны быў шукаць заробак, але знайсці прымяненне сваёй працы часта не мог. Часам дзіця баялася вярнуцца дахаты пасля здзейсненага ўчынку, яго маглі выгнаць ці кінуць. Часта дзяцей цягнула на вуліцу, бо дома ім было сумна.

У 1929 г. большасць складалі беспрытульныя ва ўзросце ад 4 да 12 гадоў. Многія беспрытульныя дзеці канца 1920-х гг. з’явіліся ўжо ў гады савецкай улады. Дадзены факт сведчыць пра тое, у якім складаным сацыяльна-эканамічным становішчы апынулася краіна пасля актыўных ваенных дзеянняў і голаду. Дзяржава не магла ў кароткі тэрмін вырашыць шматлікія праблемы, якія стаялі перад грамадствам, у тым ліку выкараніць дзіцячую злачыннасць і беспрытульнасць.

Дзіцячая беспрытульнасць і злачыннасць падсілкоўваліся вельмі нізкім узроўнем жыцця насельніцтва, дрэнна пастаўленай выхаваўчай працай у дзіцячых дамах, алкагалізмам бацькоў. У другой палове 1920-х гг. прыток беспрытульных захаваўся. Асноўнымі прычынамі беспрытульнасці з’яўляліся эканамічныя і сацыяльныя ўмовы. Найбольш значныя з іх – аграрная перанаселенасць, беспрацоўе, гаспадарча-побытавыя ўзаемаадносіны. Асобна варта адзначыць алкагалізм бацькоў як прычыну беспрытульнасці дзяцей. Галодныя, яны вымушаны былі бадзяцца, толькі б не вяртацца ў родную хату, у якой панаваў п’яны чад. Вырваныя з сям’і, пазбаўленыя звычайных чалавечых адносін, яны здзяйснялі крадзяжы, каб не памерці ад голаду. Непасрэднымі прычынамі беспрытульнасці з’яўляліся цяжкое матэрыяльнае становішча сям’і, беднасць, жорсткае стаўленне да дзяцей, эксплуатацыя, распад сям’і і г. д. Калі ў першай палове 1920-х гг. дзеці выяўлялі жаданне пайсці ў дзіцячыя ўстановы, то ў другой палове (асабліва ў канцы 1920-х гг.) сітуацыя змянілася – з дзіцячых дамоў збягалі. Віной таму былі дрэнныя ўмовы жыцця і няўмела пастаўленая выхаваўчая праца. Тым не менш, да канца 1920-х гг. масавую дзіцячую беспрытульнасць у краіне ўлада і грамадства змаглі паменшыць.

Літаратура

1. Рудкин, В. Г. Борьба с детской беспризорностью в БССР (1921–1931 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. Г. Рудкин. – Минск, 1981. – 198 л.
2. Григорьев, А. Д. Социальная работа на Беларуси: история, опыт, проблемы / А. Д. Григорьев. – Минск: Дизайн ПРО, 2000. – 240 с.

3. Вениосов, А. В. Организация и деятельность исправительно-трудовых учреждений в Беларуси (1917–1924 гг.): учеб. пособие / А. В. Вениосов. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 1998. – 31 с.
4. Блонский, Л. В. Детская беспризорность в СССР периода НЭПа: опыт ликвидации (на материалах Нижнего Поволжья): дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л. В. Блонский. – Саратов, 2004. – 217 л.
5. Рожков, А. Ю. Борьба с беспризорностью в первое советское десятилетие / А. Ю. Рожков // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 134–139.
6. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2006. – Т. 5: Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. – 2006.
7. Развитие экономики Белоруссии в 1921–1927 гг. / под ред. Ф. С. Мартинкевича, В. И. Дрица. – Минск: Наука и техника, 1973.
8. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ). – Фонд 1. – Воп. 1. – Спр. 11.
9. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Фонд 4 п. – Воп. 1. – Спр. 103.
10. Самцэвіч, В. Як жывуць і працуюць вучні нашай гарадзкой школы / В. Самцэвіч // Асвета. – 1927. – № 4. – С. 91, 92.
11. Шалканоўцаў, П. Дзіцячыя арганізацыі ў вясковай школе / П. Шалканоўцаў // Асвета. – 1928. – № 3. – С. 53–56.
12. Василевский, Л. М. Беспризорность и дети улицы / Л. М. Василевский. – Харьков: Пролетарий, 1925. – 99 с.
13. Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ). – Фонд 3. – Воп. 1. – Спр. 339 б.
14. Завалеев, Н. Е. Рабочий класс Белоруссии в борьбе за социализм / Н. К. Завалеев. – Минск: Наука и техника, 1967.
15. Отчет о деятельности Наркомтруда БССР за период дек. 1925–окт. 1927: к 6-му Всебелорусскому съезду профсоюзов. – Минск, 1927. – 25 с.
16. XII-му з'езду КП(б)Б. Матэрыялы да справаздачы Цэнтральнага Камітэта КП(б)Б. – Мінск, 1929. – 99 с.
17. Барацьба з дзіцячай бяспрытульнасцю ў БССР: зборнік / Цэнтр. дзіцячая каміс. пры Цэнтр. выкан. кам. БССР. – Мінск, 1929. – 52 с.
18. Сорокин, П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 4. – С. 181–203.
19. Иванов, Ю. М. Положение рабочих России в 20-х – начале 30-х годов / Ю. М. Иванов // Вопросы истории. – 1998. – № 5. – С. 28–43.
20. Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці. – Фонд 6577. – Воп. 1. – Спр. 137.
21. X-й съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии, 3–10 января 1927 г.: стеногр. отчет. – Минск: Белорус. гос. изд-во, 1927. – 448 с.
22. Народное просвещение в Гомельской губернии / Гомел. губ. отд. нар. образования. – Гомель, 1924. – Вып. 3. – 88 с.
23. XII-му з'езду КП(б)Б. Матэрыялы да справаздачы Цэнтральнага Камітэта КП(б)Б. – Мінск, 1929. – 99 с.
24. Баліцкі, А. Народная асвета БССР / А. Баліцкі // Асвета. – 1926. – № 7. – С. 5–19.
25. Брыгневич, Г. Тэзісы дакладу Аднарасьветы Бабруйскай акругі / Г. Брыгневич // Асвета. – 1925. – № 5. – С. 96–115.
26. Семашко, Н. А. Десять лет борьбы за детство / Н. А. Семашко. – М.: Власть Советов, 1931. – 30 с.
27. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці. – Фонд 10051. – Воп. 1. – Спр. 796.
28. Сорокин, П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 5. – С. 161–191.
29. Павлова, Т. А. Алкоголь и русская революция / Т. А. Павлова // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 170–173.
30. Григорьев, А. Д. Борьба с преступностью несовершеннолетних и другими проявлениями социальной патологии в первые годы советской власти на Беларуси / А. Д. Григорьев // Информ. науч.-метод. бюл. Ком. по исполн. наказаний МВД Респ. Беларусь. – 2000. – № 9. – С. 70–76.
31. Слуцкая, М. М. Малалетнія праванарушыцелі і аналіз іх трыманьня / М. М. Слуцкая // Камуніст. выхаванне. – 1930. – № 11. – С. 71–83.
32. О детской беспризорности: постановление ЦИК и СНК БССР, 11 нояб. 1929 г. // Собр. законов и распоряжений Рабоче-крестьян. правительства БССР. – 1929. – № 41. – Ст. 241.

A. P. SALAUYANAU

SOCIAL AND ECONOMICAL ASPECTS ALONG WITH PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF CHILDREN'S CRIMINALITY AND HOMELESS IN BSSR IN 1920th YEARS

Summary

Investigations of children's criminality and homeless reasons in the peace-time of 1920 years have become the main purpose of the article. The difficult financial position of BSSR population has been considered as the first of them. Such important reasons as an alcoholism, family crisis, decline of spiritually-religious values, the cruelty cultivated in family education have been specified, too. In studies of this problem the specific attention has been given to features of Belarus.

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

УДК 398.4

І. А. ШВЕД

УСТАЛЯВАННЕ СЕМАНТЫЧНЫХ СУВЯЗЕЙ ПРЫРОДНА-ЛАНДШАФТНЫХ СІМВАЛАЎ БЕЛАРУСКАГА ТРАДЫЦЫЙНАГА ФАЛЬКЛОРУ

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

(Паступіў у рэдакцыю 18.09.2007)

У сучасных гуманітарных навук назіраецца рост увагі да архаічных перыядаў гісторыі семіятычнага мадэліравання свету, да кодаў, сімвалаў, у тым ліку да сімвалічнай рэальнасці традыцыйнай культуры, фальклору. Канстантныя наборы фальклорных сімвалаў, якія сучасным мысленнем успрымаюцца як тропы, а пры глыбокім прачытанні іх семантычная праекцыя мае акрэслены міфалагічны змест (на тое, што забытыя «ўстанаўленні» жывуць у фальклоры згорнутымі ў выглядзе знакаў, указвалі У. Проп, А. Юдзін, В. Яроміна і інш.), утвараюць складаныя семіятычныя сістэмы. Адна з іх – прыродна-ландшафтны код (прыродна-ландшафтны код – так намі ўмоўна азначаецца сродак традыцыйнага мадэліравання свету на аснове яго пазнання, ацэнкі і апісання праз прыродна-ландшафтныя сімвалы, якія ўтвараюць акрэсленую сістэму адносін). Яны абумоўліваюць пераемнасць, цэласнасць фальклору, культурнай традыцыі ўвогуле, вызначаюць нацыянальныя і арэальныя межы культуры, спецыфіку яе светапогляднай мадэлі, забяспечваюць у ёй наяўнасць агульнай «мовы» (у яе семіятычным асэнсаванні) і ўстойлівых каналаў зносін, вызначаюць магчымасці разумення і пазнання чалавекам свету, іншых людзей і сябе. І гэтым уплываюць на стан сучаснай цывілізацыі, ментальнасці. Вывучэнне механізмаў узнікнення і функцыянавання народнай культуры, аб'ектыўнае тлумачэнне яе феноменаў (у прыватнасці, сімвалічнага ўніверсуму як «"мовы", на якой гаворыць ідэалогія» [16, с. 123]) і аналіз асноўных семантычных універсальных «інвентара культуры», які прадугледжвае цэласную рэканструкцыю канцэптаў народнай культуры, з'яўляюцца важкім укладам даследчыкаў у агульную справу захавання і развіцця народнай культуры, фальклору.

Уяўленні пра структуру міфалагічнай прасторы (якая можа асэнсоўвацца як неаднародная, іерархічная, цэнтрабежная і цэнтраімклівая), прынцыпы семантызацыі прасторавых зон і кірункаў свету маюць выключна важнае значэнне ў стварэнні карціны свету (КС), мадэлі свету (МС) той ці іншай культуры. Карціна свету трактуецца намі як агульны фонд ведаў, вынік першаснай апрацоўкі інфармацыі ў сістэме «чалавек – свет», дынамічная сістэма панарамнага апісання (а не аналізу) свету з «уклучаным» суб'ектам. Карціна свету характарызуецца рознай ступенню ўсвядомленасці яе фрагментаў, рознай ступенню іх адэкватнасці быццю і знаходзіць сваёсэнсавое канструюванне згодна з пэўнай логікай светаразумення ў мадэлі свету. Мадэль свету – усеагульная шматузроўневая сістэма стэрэатыпаў, сімвалаў, кодаў, ідэнтыфікацый розных фрагментаў карціны свету (аб'ектаў, з'яў, падзей і ўласцівых ім прасторава-часавых і якасна-колькасных вымярэнняў); рэпрэзентацыя, прынцып, структура карціны свету, усеагульная арганізацыя яе «карціннасці» (у якой элементы не зафіксаваны, а сувязі слаба вызначаны). Кожны сімвал (элемент кода) ёсць адмысловы вобраз. Фальклорны вобраз – вынік і ідэальная форма пачуццёва-канкрэтнага, цэласнага, эмацыянальнага адлюстравання прадметаў і з'яў, трансфармаванага адпаведна законам пэўных жанравых сістэм фальклору. Сімвал – сінтэтычны

вобраз, які ў працэсе інтэлектуальна-мастацкага асваення рэчаіснасці, «апрадмечвання каштоўнасці» акумуліруе глыбінныя сэнсы народнай духоўнай культуры, мадэліруючы вызначаныя феномены ў пачуццёва-канкрэтнай форме, выклікае ўстойлівыя асацыяцыі на падставе традыцыйных сэнсавых атаясамліванняў. Сістэмнае даследаванне свету прыродна-ландшафтных аб'ектаў як цэльнага фрагмента беларускай культурнай традыцыі, прыродна-ландшафтнага кода як цэльнага феномена традыцыйнага фальклору прадугледжвае, сярод іншага, вызначэнне механізмаў усталявання семантычных сувязей прыродна-ландшафтных сімвалаў у адпаведнасці з міфапаэтычнай логікай светаразумення, аб'ектываванага ў КС, МС.

Вобразы, сімвалы, у тым ліку прыродна-ландшафтныя сімвалы народнай культуры, траплялі ў поле зроку многіх даследчыкаў (Т. Агапкіна, Я. Адамовскі, Ю. Антанян, Г. Барташэвіч, Е. Бартміньскі, Т. Валодзіна, Р. Генон, А. Грэймас, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, У. Іваноў, К. Кабашнікаў, І. Казакова, К. Леві-Строс, У. Лобач, Ю. Лотман, А. Ненадавец, С. Санько, У. Тапароў, Т. Шамякіна, Т. Цыўян, А. Чарота, М. Эліадэ і шэраг іншых), якія выказвалі розныя, часам узаемавыключальныя меркаванні наконт генезісу (паходжання, станаўлення і развіцця) і семантыкі названых феноменаў. Не ставячы задачу больш дэталёвага аналізу дадзенай праблемы, адзначым, што разнастайнасць разумення сімвалаў аб'ектывавалася ў шырокім дыяпазоне адметных (як адносна крытэрыяў змадэліраванай прадметнасці, так і з пункта погляду выкарыстанай метадалогіі) культуралагічных прац. Пра тое, што феномены сімвала і кода цяпер знаходзяцца ў фокусе ўвагі фалькларыстаў, этналінгвістаў, мастацтвазнаўцаў, семіётыкаў, культуролагаў, філосафаў, сведчаць не толькі аналітычныя працы, прысвечаныя гэтым феноменам, але і папулярныя выданні, да прыкладу, «Энцыклапедыя сімвалаў, знакаў, эмблем» (М., 1999), «Энцыклапедыя сімвалаў» В. Бауэра (М., 1995), «Энцыклапедыя сімвалаў» Дж. Купера (М., 1995), «Словник символів» А. Патапенкі (К., 1997) і інш.

З канца 1970-х гадоў з'явіліся даследаванні супрацоўнікаў Інстытута славяназнаўства і балканістыкі РАН (г. Масква), звязаныя з рэканструкцыяй духоўнай культуры старажытных славян. У аспекце тэматыкі нашай працы неабходна асабліва адзначыць фундаментальныя з пункта гледжання тэорыі і метадалогіі, а таксама багатыя на фактычны матэрыял працы прадстаўнікоў школы акадэміка М. Талстога: Т. Агапкінай, В. Бяловай, Л. Вінаградавай, А. Леўкіеўскай, У. Пятрухіна, А. Тапаркова, С. Талстой і інш. Асабліва каштоўнасць прац маскоўскіх этналінгвістаў у тым, што яны паказваюць, што ў традыцыйнай славянскай культуры прыродна-ландшафтныя вобразы могуць быць апісаны пры дапамозе даволі стандартнай схемы – уяўленні пра паходжанне той ці іншай міфалагізаванай рэаліі, яе сувязь з рознымі сферамі светабудовы і іх прадстаўнікамі, а таксама з іншымі сакральнымі рэаліямі (напрыклад, [13]). Падобныя схемы, як уяўляецца, задаюць асноўную каардынату этналінгвістычнага даследавання прыродна-ландшафтных вобразаў, сімвалаў.

Значным крокам на шляху вывучэння праблем семіятызацыі свету, кодаў міфапаэтычнага мыслення з'яўляюцца вынікі рэканструкцыі традыцыйнага вобраза свету і чалавека, прадстаўлення ў першым томе «Słownika stereotypów i symboli ludowych. Kosmos» пад рэдакцыяй Е. Бартміньскага. Прадмет гэтага слоўніка, у адрозненне ад маскоўскага, строга абмежаваны польскай традыцыяй. Галоўнай (але не адзінай) крыніцай сведчанняў пра культуру прызнаецца натуральная мова ў яе народна-размоўнай, дыялектнай форме, якой адпавядае моўная КС. Асноўнымі адзінкамі, выяўленымі ў слоўніку, які змяшчае апісанні тыповага і прататыповага ў народнай культуры, становяцца не словы і не рэальныя аб'екты, што ім адпавядаюць, а семантычныя карэляты, якія стаяць паміж словамі і аб'ектамі, – «грамадскія ўяўленні прадметаў» [26, cz. 1, s. 14]. У першым томе гэтага слоўніка апісаны асноўныя часткі светабудовы: зямля, вада і падзем'е. Адносна зямлі, напрыклад, вылучаюцца такія аспекты, як назвы, катэгарызацыя, віды, калекцыі, апазіцыі, паходжанне, якасці і колеры, уласцівасці, будова, колькасць, паводзіны, аб'ект шанавання і культу, адрасат, сувязь чалавека з зямлёй, магічныя практыкі, лакалізацыя зямлі, месца на зямлі, месца ў зямлі, дарога з зямлі на неба (рай) і ў апраметную, дарога з неба і апраметнай на зямлю і г. д. Асабліва каштоўнай для вызначэння прынцыпаў і механізмаў усталявання семантычных сувязей прыродна-ландшафтных сімвалаў і асабліваасцей міфапаэтычнай выявы прыродна-ландшафтных рэалій, у вобразах якіх прадстаўлена акрэсленая інтэрпрэтацыя

рэчаіснасці, успрынятая носьбітамі культуры і спецыфічна імі класіфікаваная, з'яўляецца распрацаваная Е. Бартміньскім «канцэпцыя кагнітыўнай дэфініцыі». Слоўнікавая дэфініцыя новага тыпу, якая і атрымала назву «кагнітыўнай», павінна прадстаўляць зафіксаваныя мовай спосабы «наіўнага» пазнання чалавекам навакольнага свету [25].

Большасць артыкулаў слоўніка «Беларуская міфалогія» пададзена ў сяміялагічным ключы і мае непасрэднае дачыненне да рэканструкцыі разнастайных кодаў міфапаэтычнага мыслення. У выданні даследчыкі выкарысталі двухсотгадовы вопыт апісання і вывучэння беларускай народнай культуры, запачаткаваны М. Анімеле, А. Багдановічам, У. Дабравольскім, З. Даленгам-Хадакоўскім, П. Дземідовічам, А. Кіркорам, Ю. Крачкоўскім, С. Максімавым, М. Нікіфароўскім, М. Нікольскім, Е. Раманавым, А. Семянтоўскім, І. Сербавым, А. Сержпудоўскім, А. Славуцінскім, К. Тышкевічам, М. Федароўскім, М. Чарноўскай, П. Шпілеўскім, П. Шэйнам і інш. [1, с. 5]. Асэнсаванне традыцыйнага космасу беларусаў уключала даследаванне прыродна-ландшафтных вобразаў (Л. Дучыц, У. Лобач, С. Санько «Балота»; Л. Дучыц «Возера»; Л. Дучыц, У. Лобач «Гара», С. Санько «Лес» і пад.). Шэраг артыкулаў прысвечаны канкрэтным прыродным аб'ектам («Вялля», «Дзвіна», «Дняпро» (А. Прохараў)) і культавым локусам («Дзявочая гара» (Э. Зайкоўскі), «Гара Рагвалоды і Рагнеды» (Л. Дучыц) і пад.). У пазначаных артыкулах, напісаных рознымі даследчыкамі, якія выразна вылучаюцца сваімі навуковымі інтэнцыямі (параўн. гістарычна-тапанімічныя экскурсы Л. Дучыц, гістарычна-легендарную лінію А. Прохарава і параўнальна-лінгвістычную скіраванасць артыкулаў С. Санько), на жаль, не выяўляецца жорсткая схема апісання тых ці іншых прыродна-ландшафтных вобразаў і не прасочаны іх семантычныя сувязі. Не ставіў гэтай задачы і аўтар прапанаванай работы ў сваіх артыкулах «Мора», «Рака», надрукаваных у энцыклапедыі «Беларускі фальклор» (Т. 2: Л–Я, Мн., 2006).

Узорам устанаўлення гістарычных узаемасувязей слоўніка народа і нацыянальнай культуры з'яўляюцца даследаванні курскіх лінгвафалькларыстаў, якія працуюць пад кіраўніцтвам А. Храленкі і сваёй «звышзадачай» бачаць «выяўленне праз мову фальклору сутнасці этнічнай культуры» [22, с. 447]. Вынікамі шэрагу лінгвафалькларыстычных прац стала пабудова мадэлі тэзаўруснага апісання мовы народнай паэзіі і вывучэнне «фрагментаў каштоўнаснай карціны свету», прадстаўленых у розных фальклорных жанрах – як, да прыкладу, гэта зрабіла С. Нікіціна на матэрыяле духоўных вершаў [19]. Але, як слухна адзначае гэтая даследчыца, «фальклорная сімваліка далёка не даследавана, тут патрабуюцца этымалагічныя росшукі і работы па рэканструкцыі агульнаславянскіх уяўленняў» [19, с. 69]. Задача вызначэння прынцыпаў і механізмаў усталявання семантычных сувязей прыродна-ландшафтных сімвалаў беларускага традыцыйнага фальклору як айчыннымі, так і замежнымі народазнаўцамі не ставілася і не вырашалася. Гэта з'яўляецца мэтай нашай працы.

На аснове абагульнення вынікаў даследаванняў міфалогіі і светапогляду традыцыйных культур, а таксама выкарыстання новых філасофскіх, сацыяльна-псіхалагічных тэорый вучонымі выяўлены асаблівасці міфапаэтычнага мыслення, якое вызначаецца прыроджанымі і нязменнымі сімвалічнымі формамі (Э. Касірэр). У рэчышчы нашага даследавання каштоўным аказалася вылучэнне такіх, як сінкрэтызм, успрыманне карцін, народжаных творчым уяўленнем чалавека, у якасці «бясспрэчных фактаў быцця» (А. Лосеў), неразмежаванне аб'ектыўнага і суб'ектыўнага, успрыманне прычынна-выніковых сувязей як сувязей па аналогіі і асацыяцыі, выпрацоўка прынцыпаў містычнага судачынення («партыцыпацыі»), а таксама неаднароднасці прасторы і часу (Э. Дзюркгейм, Л. Леві-Бруль, В. Фрэйдэнберг, М. Эліадэ, Я. Галасаўкер, Т. Шамякіна і інш.). Міфалагічны свет складзены з аб'ектаў непадзельных на прыметы (кожная рэч разглядаецца як інтэгральнае цэлае), аднарангавых; «парадаксальным чынам міфалагічны свет аднарангавы ў сэнсе лагічнай іерархіі, але затое ў вышэйшай ступені іерархічны ў семантычна-каштоўнасным плане» [21, с. 435]. К. Леві-Строс звярнуў увагу на такія важныя заканамернасці міфапаэтычнага мыслення, як дэдуцыраванне (эмпірычная і «трансцэндэнтальная дэдукцыя», якая ўзнікае праз пасрэдніцтва міфалагічнага поля), а таксама выкарыстанне аналогій, і ўказаў на лішак абазначальнікаў у адносінах да таго, што абазначаецца. Апошняе прыводзіць да размеркавання міфалагічных уяўленняў па разнастайных узроўнях і кодах, якія ўтвараюць своеасаблівую «рашотку» [12, с. 13, 17]. Названыя характарыстыкі сталі сутнаснымі параметрамі

мадэліравання традыцыйнай КС у фальклоры праз пасрэдніцтва пэўных кодаў і ўсталявання семантычных сувязей розных сімвалаў.

Асноўныя механізмы народнай класіфікацыі элементаў КС, у тым ліку прыродна-ландшафтных рэалій, а таксама механізмы ўсталявання суадносін паміж сімваламі як унутры прыродна-ландшафтнага кода, так і на ўзроўні розных кодаў – гэта аперацыйныя працэдуры адшукання рэальных ці ўстанаўлення ўяўных падабенстваў на аснове мыслення па аналогіі. Успрыманне асацыятыўных сувязей як эквівалентных і адпаведна нераздыяленне сумежнасці і прычынна-выніковых сувязей, часткі і цэлага, прадмета і знака, рэчы і слова, істоты і яе імя, рэчы і яе атрыбутаў і да т. п. «даюць ужо на архаічнай ступені аснову параўнанняў, паралелізмаў, метафар, сінонімаў, характэрных для фальклору» [18, с. 50]. Пры гэтым характар парадыгмальных адносін аб'ядноўвае вобразы, сімвалы ў структуры пэўнага тыпу, што мае важнае значэнне пры рэканструкцыі семантычных архетыпаў. Тут магчыма гаварыць пра асацыятыўныя семантычныя рады, пучкі ці палі. «Што датычыць сімвала, – рэзюмуе ў адной з апошніх прац К. Леві-Строс, – то ён утварае такую існасць, якая, знаходзячыся ў пэўным канцэптuallyным парадку, уступае з кантэкстам у такія ж сінтагматычныя сувязі, у якія, знаходзячыся ў іншым канцэптuallyным парадку, сімвалізуемая рэч уступае з іншым кантэкстам. Такім чынам, сімвалічнае мысленне ўсталёўвае парадыгматычныя адносіны паміж гамалагічнымі тэрмінамі, пры тым, што кожны з іх падпарадкаваны канкрэтным сінтагматычным адносінам» [12, с. 297–298].

Фальклорная сінтагматыка і парадыгматыка вызначаецца сваёй адметнасцю. Адносна вольны характар карэляцыі фрагментаў КС са сродкамі іх кадзіравання і адпаведная суаднесенасць аднаго сэнсу з цэлай групай сімвалаў прыводзіць да ўсталявання паміж гэтымі сімваламі парадыгматычных адносін, заснаваных, у першую чаргу, на агульнасці семіятычнай функцыі, якую яны выконваюць, на рэалізацыі аднаго міфапэтычнага значэння, той самай семіятычнай апазіцыі. (Згадаем лексіка-семантычныя парадыгмы, парадыгматычныя сінонімы (А. Храленка), ізафункцыянальныя словы, асацыятыўныя комплексы (С. Нікіціна)). Семантыка элементаў парадыгмы мае высокі ўзровень абагульненасці, што звязана з іх сэнсавай эквівалентнасцю, больш ці менш пастаяннай узаемазамыняльнасцю і сінанімічнасцю ў фальклорных тэкстах. Абумоўленая неабходнасцю выяўлення традыцыйных культурных сэнсаў парадыгматычная спалучанасць сімвалаў, іх узаемапрыцягненне матывуюць сінтагматычную рэалізацыю парадыгмы (ці некалькіх яе кампанентаў) у пэўным тэксце. Гэтая з'ява выклікае ўзнікненне фальклорных квазіалагізмаў.

Сімваліка таго ці іншага прыродна-ландшафтнага вобраза, такім чынам, тыпалагічна збліжае яго з групай іншых вобразаў, якія характарызуюцца супастаўляльным наборам міфапэтычных значэнняў. *Паміж сімваламі, якія рэалізуюць той самы традыцыйны культурны сэнс і ўзаемазамыняюцца ў фальклорных кантэкстах, усталёўваюцца адносіны эквівалентнасці.* Так, паводле Т. Шамякінай, «Пранікненне ў іншае вымярэнне звязана з пераадоленнем значных перашкод («прайсці скрозь агонь, вадзі і медныя трубы»). Цёмная прастора калодзежа, пячоры, лабірынта, дупла ці нават чэрава змея раптам рассоўваецца, і чалавек аказваецца ў іншым свеце» [24, с. 24]. Пералічаныя сімвалы функцыянуюць у міфа-фальклорных тэкстах як эквівалентныя.

Супастаўленне, параўнанне прыродна-ландшафтных вобразаў між сабой, а таксама з іншымі вобразамі з рознай перспектывы культурных поглядаў могуць мець вынікам усталяванне кантрасных адносін паміж гэтымі вобразамі, утварэнне сеткі-сістэмы семіятычных апазіцый (параўнаем вылучэнне даследчыкамі двух асноўных незалежных відаў ілюзій успрымання – прыпадабенне (асіміляцыю) і кантраст [6, с. 164]). Укладанне семіятычных апазіцый звязана, як вядома, з аперацыяй міфалагізавання, і самі апазіцыі з'яўляюцца практычна поўнасцю ацэначнымі, што пацвярджаюць даследаванні, звязаныя з інтэрпрэтацыяй назіральных праяўленняў карцін свету ў тэрмінах бінарных апазіцый, з вычлененнем і апісаннем саміх бінарных апазіцый, якія характарызуюць структуру фізічнага, псіхічнага і сацыяльнага светаў [24, с. 71; 7, с. 35–97; 9, с. 206–233; 15 і інш.]. Паэтычная ж рэпрэзентацыя нарматыўнай ацэнкі, якая прадстаўляе той ці іншы прыродна-ландшафтны аб'ект як ідэальна адпавядаючы сваёй сутнасці, выяўляецца ў форме пастаянных эпітэтаў. Мора, як правіла, заўсёды сіняе (нават калі яно сітуацыйна можа быць амаль зялёным ці чорным і пад.), камень – цвёрды, гара – высокая

і да т. п. У сувязі з патрабаваннямі культурнай мадэлі, арыентаванай на ідэальную норму, паста-
нны эпітэт звычайна не мае апазіта.

Набор бінарных семіятычных апазіцый, якія, з аднаго боку, маюць анталогічную сутнасць, а з другога – выкарыстоўваюцца даследчыкамі як сродак апісання МС, уключае каля 30–40 пар (ці нават больш) супрацьлеглых прымет. Яны, як неаднаразова ўказвалася, суадносяцца з рознымі полюсамі значэнняў і адпаведна якасна ацэньваюцца. Так, Е. Меляцінскі адзначыў сувязь паміж псіхабіялагічнымі, прыродна-касмічнымі і сацыяльна-культурнымі параметрамі бінарных апазіцый [17, с. 230]. К. Леві-Строс у якасці зыходных сродкаў для рэканструкцыі характарыстык думкі назваў апазіцыі, складзеныя з палярных сенсорных уласцівасцей: «сырое/варанае», «свежае/нясвежае», «мокрае/сухое (якое гарыць)» і пад. [11; 12]. Ён жа паказаў, якім чынам эмпірычныя катэгорыі, якія можна дакладна вызначыць толькі этнаграфічным назіраннем, прыняўшы пункт гледжання асобнай культуры, могуць тым не менш служыць канцэптуальнымі інструментамі для выпрацоўкі абстрактных паняццяў і звязвання іх у сказы [11, с. 11]. У аснове антаніміі звычайна ляжаць процілеглыя відавныя паняцці пры агульным родавым. Кола такіх супрацьпастаўленняў звязана, у першую чаргу, з прасторавымі арыентацыямі – «верх/ніз», «неба/зямля», «зямля/падзем’е», «правы/левы», «блізкі/далёкі», «унутраны/знешні», «канцэнтрычнае/эксцэнтрычнае», «простае/крывое», «усход/захад», «поўдзень/поўнач», а таксама са структурай часу – «дзень/ноч», «святло/цёмра», «лета/зіма», «вясна/восень»; з колеравай гамай – «белы/чорны», «чырвоны/чорны», «белы/чырвоны»; з апазіцыямі: «культура/прырода» – «свойскі/дзікі», «дом/лес», «сухі/мокры»; з сацыяльнымі катэгорыямі – «мужчынскі/жаночы», «старэйшы/малодшы», «свой/чужы» і пад. [23, с. 109–165].

Хоць прыведзеныя апазіты ў пэўных кантэкстах могуць мяняцца месцамі ў сэнсавым полі, на каштоўнаснай шкале і не ўсе супрацьпастаўленні з’яўляюцца паслядоўнымі, сіметрычнымі, элементы той ці іншай апазіцыі суіснуюць як аспекты аднаго цэлага, творча ўзаемадзейнічаюць, падтрымліваюць, узмацняюць адзін аднаго. Выява апазіцыйнай пары нярэдка ўтварае тэму цэлага тэксту. Устанаўленне парных апазіцый, якія па-рознаму спалучаюцца не толькі ў межах кодаў, але і ўнутры структуры асобных прыродна-ландшафтных вобразаў, дае магчымасць прааналізаваць сімволіку гэтых вобразаў ва ўсёй разнастайнасці яе аспектаў.

На архаічным упарадкаванні фрагментаў светабудовы згодна з прынцыпам сумежнасці (які можна назваць сінтагматычным, у адрозненне ад парадыгматычнага прынцыпу падабенства) пабудаваны старажытны семантычны стэрэатып іх выявы не ў адзінкавых вобразах, а ў аб’яднаннях розных вобразаў. Гэта мае сваім вынікам традыцыю ўказання на атачэнне таго ці іншага прыродна-ландшафтнага аб’екта. *Такія элементы, якія ўтвараюць устойлівы рад, выступаюць у адным месцы/часе, з пэўнага пункту гледжання могуць мець блізкія характарыстыкі, падобную эмацыянальную накіраванасць і выконваць агульныя функцыі, складаюць асацыятыўны комплекс* (як сінанімічны можа выкарыстоўвацца тэрмін «комплекс»). Паводле С. Нікіцінай, «у тэзаўрусную функцыю «асацыятыўны комплекс» уваходзяць словы, якія абазначаюць разам з загалоўным словам устойлівы рад з’яў – асоб, прадметаў, дзеянняў, адзінак часу, частак прасторы, якія ўтвараюць адзінае цэлае» [19, с. 93]. Асацыятыўны комплекс блізкі да таго, што А. Храценка назваў асацыятыўным радам, а Е. Бартмінскі і яго калегі – калекцыяй і комплексам. Укладанне такога асацыятыўнага комплексу на аснове актывізацыі пэўных мысліцельных схем з’яўляецца вынікам цэласнага пазнання свету ў рамках акрэсленай культуры, а таксама звязана з міфалагічным уяўленнем пра тоеснасць характарыстык прадметаў і з’яў, сумешчаных у часе і прасторы, што падводзіць нас да прынцыпу семантычнай тоеснасці пры знешнім адрозненні форм. У сувязі з гэтым характэрна міфалагічнае ўспрыманне рэчы, створанай у пэўным хранатопе, як матэрыяльнага ўвасаблення якасцей гэтага хранатопу.

Сеткі эквіваленцый, апазіцый і асацыятыўных комплексаў не могуць быць абсалютнымі. Так, асэнсаванне гары ў якасці феномена, палярнага дрэву, на аснове апазіцый: «статычны, не схільны да дынамічных зрухаў (у т. л. распаду)/схільны да іх» ці «моцны/слабы» ў той жа час не супярэчыць складанню адпаведных асацыятыўных комплексаў паводле сумежнасці і падабенства, а таксама ўсталяванню рада эквіваленцый (у прыватнасці, на аснове сімвалічнай сувязі гары і дрэва з першатварэннем, цэнтрам хранатопу, медыяцыяй і да т. п.). Такія ж неадназначныя

адносіны пастуліруюцца паміж гарой і далінай, якія часта выступаюць разам – як у песенных тэкстах: «Ай, з гары, з гары, з даліны // Бегла конікаў чатыры» [5, кн. 1, с. 429]; «Ой, як я выйду на гару, // Да й гляну на даліну: // Даліна шырока, каліна высокая, // Аж да долу голле гнецца. // А пад тою каліною // Стаяў хлопец з дзеўчыною. // Дзеўчына стаяла, каліну ламала, // Горкі слёзкі пралівала. // Каб я гэтое гора знала, // Замуж не стала, // Ды й у сваіх таткі і мамкі гуляла» (запіс аўтара; Вічын Лунінецкага р-на). Даволі пашыраным у фальклорных тэкстах з’яўляецца спалучэнне горы-даліны («Ой, вясна мая вясёлая, // Развесяліла ўсе горачкі, // Усе горачкі, усе горачкі-даліначкі...» [20, с. 183]). Горы-даліны (горы і даліны) могуць прадстаўляць увесь бачны свет. У вясельных песнях паміж гор і далін размяшчаюцца станоўча ацэненыя рэаліі: «Між гор, між даліны – тры ручаіны, // Каля ручайкоў малойчык праязджае, // Малойчык праязджае, ручайкі аглядае: // Адзін ручаёк – салодкі мядочак, // Другі ручаёчак – ячменнае піва, // Трэці ручаёчак – крынічна вада» [10, с. 266]. У калядных песнях горы разам з далінамі аруць, каб засеяць: «Да пагарэма // Горы, даліны, // Да павалачэньма // Варанымі коньмі. // Да пасеялі // Гарным насеннем // Жыта, ярыны // І ўсякай пашніны...» [8, с. 207]. Між тым гара і даліна могуць утвараць апазіцыю, якая канкрэтызуе адно з асноўных вымярэнняў прасторы – высокі/нізкі (глыбокі): «Ой, закаціся, сонейка, // Усё з гары ў далінку...» [2, с. 275]. Гара судачыняецца з вертыкальным вымярэннем свету, рухам уверх (што мае станоўчую ацэнку), даліна ж можа карэліраваць з гары-занталлю: «Ой на горы лён цвытэ, // По долины стэлыца, // Паіхаў мылы в чужое сэло, // Можэ, він там жэньцыца. // Запрагай, сынку, коня, коня воронэнького, // Дай поедэмо в чужэе село // Шукаты мылэнького. // Вони доўго йіхалы, // Всі люды дывылыся. // Як зайіхалы на подвірэчко – // У мылого вэсілэчко... // Ой на горы лён цвытэ, // Над нім сыня квітка е. // Нашчо ж мэнэ браў таку молоду, // Як у тэбэ жынка е? // Ой на горы лён цвытэ, // По долины стэлыца, // Той не чоловік, той не людына, // Шчо два разы жэньцыца» (запіс аўтара; Парахонск Пінскага р-на). У адзначаную бінарную схему «гара – даліна» можа ўключацца трэці элемент – дарога: «...Сам Бог ходзя, жыта родзя. // Пры дарозе жыта ўдалося, // А ў даліне ў трубы навілося, // А на гарэ пахілілася» [3, с. 107]. Спусканне з гор у даліну звычайна ацэньваецца негатыўна: «Ой, як сышла ж я і з горачкі ў далінку, // Ой, знашла, знашла свайго бацейкі магілку» [4, с. 118]; «Із горы ў долину галубы летают, // Роскошы не было, // Ўжо й лета мінают» (запіс аўтара; Бакуны-2 Пружанскага р-на). Паводле песні пра каханне, як толькі хлопец заходзіць за гару ў даліну, каханая дзяўчына здраджвае яму: «Ідэ козачэ, ворота мынае, // Стоіть дэўчына, слёзы выцірае. // – Козачэ, козачэ, чо ты мынаеш? // Я твоя кохана, хыба ты нэ знаеш? // – Коб ты була моя, тоб ты мэнэ ждала. // Заіхав за гору – ты з другім гуляла, // Заіхав у долину – дытыну прыдбала» (запіс аўтара; Парахонск Пінскага р-на). Калі горы ўтвараюць асацыятыўны комплекс з нябесным агнём, сонцам, то даліны – з вільгацю, туманам: «А на гары соўнейка, // Ў даліне туман. // А на маім сэрцайку // Журба ды пячаль» [14, с. 276].

З прычыны таго, што для міфапэтычнай КС характэрны каштоўнасны падыход да прасторы, нерасчлянёнасць мэтавых і прасторавых кірункаў, важна разглядаць прыродна-ландшафтныя рэаліі як аб’екты, якія недзе лакалізуюцца і з’яўляюцца лакалізатарамі іншых рэалій. Вартыя ўвагі і матывы сувязі жыццёвых сітуацый персанажаў з прыродна-ландшафтнымі вобразамі ў песенных жанрах, былічках, паданнях, легендах, замовах, казках і г. д. Што да карэктнасці крос-жанравага аналізу прыродна-ландшафтных (і іншых) сімвалаў, то яна забяспечваецца зыходным адзінствам міфапэтычнай МС.

У заключэнне адзначым, што спосаб рэалізацыі тых ці іншых функцый прыродна-ландшафтных сімвалаў у фальклорных творах мае складана-апасродкаваны характар. Гэта звязана з выявай гэтых сімвалаў разам з элементамі іншых кодаў. Асноўнымі механізмамі ўпарадкавання семантычных сувязей прыродна-ландшафтных сімвалаў з’яўляюцца аперацыйныя працэдуры адшукання рэальных ці ўстанаўлення ўяўных падабенстваў мысленнем па аналогіі. Асновай, якая матывуе функцыянальнасць прыродна-ландшафтных сімвалаў, асабліва калі семантызацыя ідзе згодна з міфалагічным прынцыпам, выступаюць, сярод іншага, якасныя параметры, стан, акцыянальныя формы, лакатыўныя характарыстыкі прыродна-ландшафтных аб’ектаў, адметнасці іх кантакту з вылучанымі традыцыяй і адпаведна маркіраванымі прадметамі і персанажамі. Неадназначнасць асацыяцыі прыродна-ландшафтных сімвалаў матывуе разна-

стайнасць іх семантычных сувязей, што ўскладняе магчымасць даследчыцкага вывядзення семантычных інварыянтаў.

Асацыятыўныя комплексы, эквіваленцыі і апазіцыі акрэсліваюцца пэўнымі важнымі для народнай культуры ведамі пра спосаб існавання прыродна-ландшафтных аб'ектаў (уяўленні пра іх месца сярод іншых рэалій і функцыі ў адносінах да іх) і, узятыя ў сваёй канкрэтыцы, выступаюць, з аднаго боку, асновай фарміравання культурнай спалучальнасці прыродна-ландшафтнага сімвала, а з другога – самі абумоўліваюцца яго семантыкай. Яны, з'яўляючыся канструктыўнымі прынцыпамі, маюць вырашальнае значэнне пры фарміраванні і функцыянаванні прыродна-ландшафтнага кода і ўсіх паасобных яго сімвалаў, сутнаснай характарыстыкай функцыянавання якіх выступае «перапляценне», «перацяканне» сэнсаў. І эквівалентныя, і апазіцыйныя адносіны паміж прыродна-ландшафтнымі сімваламі і сімваламі іншых кодаў могуць ахопліваць усю сферу фальклору або мець міжжанравы ці ўнутрыжанравы характар.

Адэкватная інтэрпрэтацыя значэнняў прыродна-ландшафтнага сімвала прадугледжвае выяўленне і інтэрпрэтацыю прыпісанай яму атрыбутыкі і прэдыкатыўнасці. Атрыбуты і прэдыкаты прыродна-ландшафтнага сімвала, у сваю чаргу, з'яўляюцца сістэмай адметных кодаў, кампазіцыйнае аб'яднанне якіх у межах фальклорных твораў пэўных жанраў мае сэнсаўтваральнае значэнне, арганізуе іх макрасемантыку. Даследаванне вылучаных падкатэгорый, механізмаў іх складання ў цэласнасці, устанаўленне асаблівасцей парадыгматычных і сінтагматычных адносін унутры прыродна-ландшафтнага кода і па-за яго межамі ёсць сістэмная рэканструкцыя прыродна-ландшафтнага вобраза, даследаванне яго сімволікі і спецыфікі функцыянавання прыродна-ландшафтнага кода ў фальклору. Устанаўленне ж агульнай канфігурацыі істотных рыс прыродна-ландшафтнага вобраза дазваляе на новым узроўні растлумачыць увесь комплекс значэнняў прыродна-ландшафтных сімвалаў. Акрэсленыя пазіцыі, на наш погляд, з'яўляюцца важнымі для выяўлення глыбіннай семантыкі прыродна-ландшафтных сімвалаў, раскрыцця іх функцый і культурных кантэкстаў ужывання, для сістэмнага даследавання прыродна-ландшафтнага кода, як ён прадстаўлены ў беларускім (шырэй – славянскім) традыцыйным фальклору. Матэрыялы працы могуць быць выкарыстаны фалькларыстамі, этналінгвістамі, этнографамі ў далейшай распрацоўцы тэарэтычных асноў даследавання семіятычнай прасторы славянскай народнай культуры.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч; рэдкал. С. Санько [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
2. Беларускі фальклор: Хрэстаматыя. – 4-е выд., перапраца. / склад. К. П. Кабашнікаў і інш. – Мінск: Выш. шк., 1996. – 856 с.
3. Валачобныя песні / склад. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей, В. І. Ялатаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 560 с.
4. В а р ф а л а м е в а, Т. Б. Песні Беларускага Панямоння / Т. Б. Варфаламеева. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 287 с.
5. Вяселле. Песні: у 6 кн. / склад. Л. А. Малаш, З. Я. Мажэйка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – Кн. 1. – 680 с.
6. Г о л и ц ы н, Г. А. Моделирование процессов формирования картины мира и художественного восприятия / Г. А. Голицын // Цветущая сложность: Разнообразие картин мира и художественных предпочтений субкультур и этносов. – СПб.: Алетей, 2004. – С. 156–175.
7. Г р э й м а с, А. Ю. Пра багоў і людзей. У пошуках этнічнай памяці / А. Ю. Грэймас. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2003. – 404 с.
8. Зімовыя песні: Калядкі і шчадроўкі / уклад. А. І. Гурскага, З. Я. Мажэйкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 736 с.
9. И в а н о в, В. В. Бинарные структуры в семиотических системах / В. В. Иванов // Системные исследования. 1972; редкол.: И. В. Блауберг [и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 206–236.
10. Купальскія і пяtroўскія песні / уклад. А. С. Ліса, С. Т. Асташэвіч, Г. В. Таўлай. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 631 с.
11. Л е в и-С т р о с, К. Мифологии: в 4 т. / К. Леви-Строс. – М.; СПб.: Университетская книга. – Т. 1: Сырое и приготовленное. – 1999. – 406 с.
12. Л е в и-С т р о с, К. Путь масок / К. Леви-Строс; пер. с фр., сост. А. Б. Островского. – М.: Республика, 2000. – 399 с.

13. Левкиевская, Е. Е. Гора / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т.; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1: А–Г. – С. 520–521.
14. Лірычныя песні / уклад. і рэд. Н. С. Гілевіча. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1976. – 464 с.
15. Лотман, Ю. М. Семиотика пространства / Ю. М. Лотман // Избранные статьи: в 3 т. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 1: Статьи. – С. 386–471.
16. Мамардашвили, М. К., Пятигорский, А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Шк. «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
17. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
18. Мелетинский, Е. М., Неклюдов, С. Ю., Новик, С. Е. Статус слова и понятие жанра в фольклоре / Е. М. Мелетинский, С. Ю. Неклюдов, С. Е. Новик // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М.: Наследие, 1994. – С. 39–104.
19. Никитина, С. Е. Устная народная культура и языковое сознание / С. Е. Никитина. – М.: Наука, 1993. – 189 с.
20. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А. С. Ліса, пад рэд. народ. календара У. А. Васілевіча. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 612 с.
21. Успенский, Б. А., Лотман, Ю. М. Миф – имя – культура / Б. А. Успенский, Ю. М. Лотман // Избранные труды: в 3 т. – М.: Языки русской культуры, 1996. – Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры. – С. 433–459.
22. Хроленко, А. Т. Современное состояние и перспективы лингвофольклористики / А. Т. Хроленко // Первый Всероссийский конгресс фольклористов: сб. докладов, Москва, 1–6 февр. 2006 г.: в 3 ч. / ГРЦРФ; отв. ред. А. С. Каргин. – М., 2005. – Т. 1. – С. 442–447.
23. Цивьян, Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
24. Шамякина, Т. І. Беларуская класічная літаратура і міфалогія / Т. І. Шамякіна. – Мінск: БДУ, 2001. – 186 с.
25. Bartmiński, J. Definicja kognitywna jako narzędzie opisy konotacji / J. Bartmiński // Konotacja / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1988. – S. 169–184.
26. Słownik stereotypów i symboli ludowych / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; red. J. Bartmiński. – Lublin, 1996–1999. T. 1: Kosmos. Cz. 1–2.

I. A. SHVED

ESTABLISHMENT OF SEMANTIC CONNECTIONS OF NATURE-LANDSCAPE SYMBOLS IN THE BELARUSIAN TRADITIONAL FOLKLORE

Summary

Principles and mechanisms of the nature-landscapes symbols semantic connections establishment in the Belarusian traditional folklore have been revealed in the article. The main regulating mechanisms for nature-landscapes symbols semantic connections are operation methods to search for real or establish imaginable similarities with help the thinking by analogy. Associative complex, equivalence and opposition speak have been appeared on the one hand as a main base for the cultural correlation forming, but on the other hand they have been caused by nature-landscapes symbol semantic themselves.

УДК 792.2 (476) (091)

К. Р. СМОЛЬСКАЯ

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ДРАМАТУРГІЯ Ў САЦЫЯКУЛЬТУРНЫМ КАНТЭКСЦЕ: АСНОЎНЫЯ КІРУНКІ І ПРАБЛЕМАТЫКА

Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў

(Паступіў у рэдакцыю 19.04.2010)

Перыяд канца XX – пачатку XXI ст. азнаменаваны ўзнікненнем і развіццём з’яў і рэчаў, якія прывялі да змянення свету, а значыць, і душы чалавека. Упершыню так востра сталі адчувацца распад прасторы свету, абсурднасць чалавечага існавання, ілюзорнасць і адноснасць усяго бачнага і адчуваемага. У сусветным грамадстве, якое перажыло мноства войнаў і разбуральных катаклізмаў, наспела неабходнасць у крытыцы дактрын, што прэтэндуюць на ўніверсальнасць. Монацэнтрызм лагічна замяняецца плюралізмам, які не арыентуецца на адзіную ісціну, а стварае поле, якое аб’ядноўвае людзей розных нацыянальнасцей, вераванняў і палітычных перакананняў, фарміруе, адным словам, ідэю прымірэння непрамысловага як умовы гарманічнага развіцця чалавецтва.

Рост разнастайнасці ўсіх форм жыцця, паскарэнне працэсаў развіцця чалавека і яго дзейнасці далі штуршок да стварэння новай культурнай сітуацыі, атрымаўшай назву «постмадэрнізм». На змену «мадэрнісцкаму парыву» прыйшоў нейкі культурны хаос, у якім перамяшаліся разнародныя з’явы. Сціраюцца выразна акрэсленыя межы паміж масавай і элітарнай культурай, фундаментальнай становіцца каштоўнасць індывідуальнага, жыццё прапаноўваецца без катэгарычных імператываў, а ў адпаведнасці з асабістымі імкненнямі чалавека.

Культура постмадэрна ўяўляе сабой мноства плыней, прытым ні адна з іх не займае цэнтральнага становішча, усе раўназначныя і раўнапраўныя. Такія выдатныя прадстаўнікі постструктуралізму, як Ж. Дэрыда, М. Фуко, Ф. Гваттары, У. Эка, Ж. Дэлёз, Р. Барт, заклалі філасофска-эстэтычную канцэпцыю постмадэрнізму. Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў крызісе веры ў такія догмы, як боская першапрычына, гістарычны прагрэс, навуковы дэтэрмінізм, і ў любых канцэпцыях, якія прэтэндуюць на манопалізм у сферы пазнання. Не адхіляючы каштоўнасцей мінулага, постмадэрнізм пазбаўляе іх значэння абсалюта і бяспрэчнасці, змяшчаючы іх у новы кантэкст, дзе яны становяцца раўнапраўнымі, перацякаючы адно ў другое. Сучасная сацыяльна-культурная сітуацыя вызначае і феномен сучаснай свядомасці, дзе пануючымі рысамі з’яўляюцца інфармацыйная перанасычанасць (інтэрнэт тут адыгрывае галоўную ролю), рост індывідуальнай самасвядомасці асобы, глабальная камп’ютарызацыя і г. д.

Чалавек адчуў нестабільнасць і няпэўнасць у будучыні, адбылося нівеліраванне чалавечай асобы. Праблема кардынальнай светапогляднай пераарыентацыі, якая паўстала перад чалавецтвам на злёме дзвюх эпох, з’яўляецца на сённяшні дзень пануючай.

Перамены сацыяльна-псіхалагічнага стану ў грамадскім жыцці, безумоўна, адбіліся як у сусветнай, так і ў беларускай драматургіі. Менавіта праблемы, якія паўсталі перад чалавецтвам у гэты пераломны час, адлюстраваны ў так званай «новай драматургіі».

Сучасная беларуская драматургія – з’ява шматгранная і рознабаковая, у якой можна акрэсліць некалькі тэндэнцыйных кірункаў. П’есы А. Дударова, А. Паповай, Г. Марчука, А. Дзялендзіка, П. Васючэнкі можна аднесці да такой плыні, як рэалізм. Сярод старэйшага пакалення асобна знаходзіцца толькі С. Кавалёў, драматургічныя пошукі якога маюць назву «герменеўтыка».

За апошнія дзесяцігоддзі з'явілася вялікая колькасць новых аўтараў. Пачынальнікамі новай беларускай драматургіі можна смела назваць А. Курэйчыка, А. Шчуцкага і А. Карэліна. Менавіта гэтыя драматургі даказалі, што ў тэатры можа існаваць не толькі гістарычная п'еса, вельмі распаўсюджаная ў 1990-я гг.

Аб так званай хвалі новай беларускай драматургіі сур'ёзна загаварылі пасля перамогі нашых аўтараў на міжнародным драматургічным конкурсе «Еўразія» ў 2004 г. А. Курэйчык заняў трэцяе месца за п'есу «Тры Жызэлі», разам з ім спецпрыз журы атрымаў П. Пракко за п'есу «Серпанцін». У 2006 г. М. Рудкоўскі («Ганна і ананас», «Уварванні»), К. Сцешык («Сцэны з жыцця»), П. Пракко («Кемпінг»), П. Расолька («Пачваркі»), С. Гіргель («Масква радыяльная»), А. Курэйчык («Светлы дом») увайшлі ў Long-спіс пераможцаў гэтага прэстыжнага конкурсу. У 2007 г. пераможцам стала Д. Балыка («Жыццё ўбогае» і «Гарачая кропка»).

У новай драматургіі выразна акрэсліваюцца два кірункі: *неарэалізм і постдрама*. Першы працягвае традыцыі рэалізму, героямі п'ес з'яўляюцца людзі розных прафесій, якія балюча перажываюць крызіс каштоўнасцей і ўзаемаадносін у грамадстве ХХІ ст. Постдрама, альбо так званая «новая драма», адхіляе традыцыю арыстоцэлеўскай драмы і стварае ўласную дыскрэтную структуру.

Неарэалістычная беларуская драма, як і еўрапейская, прадстаўлена вялікай колькасцю аўтараў. Праблемы, закладзеныя ў п'есах, маюць непасрэднае дачыненне да дня сённяшняга: драматургаў цікавіць чалавек *рэальны*, такі, які ён ёсць у штодзённым жыцці, а не такі, якім ён сабе ўяўляецца. Рэальны герой складаецца з мноства супярэчнасцей і таму нязменна знаходзіцца перад выбарам. І ў стане выбару ён адчувае няўпэўненасць і нават страх. Гэта сведчыць аб крызісе сістэмы маральных каштоўнасцей, нявер'і ў тое, што такая сістэма ўвогуле працуе. «*Мы ўсе няправільна жывём. Хрысціянскія ўстановы нічога не варта*», – гаворыць герой п'есы «Саша» П. Пракко. Менавіта гэта прыводзіць герояў да пошуку нейкай новай мадэлі светабачання.

Вострасацыяльная тэма ў драматургіі П. Пракко і П. Расолькі набывае актуальны характар. Паказваючы свет скрозь прызму «маленькага» чалавека, аўтары ствараюць *героя крызіснага светаўспрымання*. Драматургі апускаюць сваіх герояў на дно жыцця, ставяць іх у абсурдна-трагічныя абставіны, надаюць ім процілеглыя рысы характару, каб даследаваць чалавека, які знаходзіцца пад ціскам сучаснай цывілізацыі. У хуткасі падзей героі спрабуюць знайсці нейкі ўнутраны стрыжань, але жыццё ніяк не складваецца ў гарманічную мазаіку. Духоўная пустэча прыводзіць герояў да крайнасцей як у пачуццях, так і ва ўчынках. П'юрыалістычнасць ісціны заканамерна выклікае мноства пытанняў. Адзін з персанажаў «Пачварак» П. Расолькі напружана пытае: «*Хто-небудзь ведае, што такое каханне?*». Героямі «Уварвання» М. Рудкоўскага каханне трактуецца з відавочнай абвостранасцю: «*Я зразумеў, што каханне горкае. Яно, як наркотык, які паступова забівае*». Тое ж самае і ў «Балівудзе» П. Пракко: «*Мой наркотык – яднанне з табою, я панічна баюся цябе страціць*». Для маладых людзей «Дажджу ў снежні» П. Расолькі на першае месца вылучаецца матэрыяльны фактар: з грашыма ты патрэбен, без іх – нічога не варта. Вкладка робіцца важнейай за змястоўнасць. Каханне, якое разумеецца як хваравітая прыхільнасць ці наркатычная залежнасць, набывае спажывецкае адценне. Развучыўшыся кахаць, героі страчваюць унутраны стрыжань, які вызначае чалавечую годнасць. Героям не ўласціва імкненне перарабіць свет: абыхавацца да жыцця становіцца для іх нормай. «*Аказваецца, прызвычаіваешся да ўсяго. Мне так расчаравала каханне, што я абыхавы нават да свайго краю*», – гаворыць герой «Уварвання». «*Я ўжо прызвычалася да чалавечай подласці*», – працягвае думку гераіня «Кемпінга» П. Пракко. Прызвычалася – значыць вызначыла ва ўласнай сістэме каштоўнасцей норму.

Абыякавасць нязменна нараджае агрэсію. Большасць герояў далёка не бяскрыўдныя, а жудасныя ў сваёй жорсткасці ў адносінах да тых, хто побач. Персанажы «Дажджу ў снежні» П. Расолькі страчваюць чалавечнасць і ў выніку ўласнай агрэсіі атрымліваюць толькі тое, што самі парадзілі. Бумерангам вяртаецца прадпрымальнаму будаўніку фальшывых пірамід кампаніі «Universum» Рагозіну яго прага да нажывы. Героя жорстка збіваюць падлеткі, бацькоў якіх ён падмануў, працягваючы тым самым ланцуг жорсткасцей.

Крызіс чалавечых каштоўнасцей нязменна сведчыць аб крызісе чалавечых адносін. Зразумець іншага перашкаджае мноства абставін: знешні выгляд, сацыяльнае становішча, веравызнанне і нават настрой. Праблема камунікацыйнай раз'яднанасці стаіць вельмі востра ў XXI ст. Адзінота, прычыны якой героі спрабуюць знайсці, становіцца знакавай тэмай усёй новай драматургіі. *«Людзі не могуць быць разам, разумееш? Гэта татальная адзінота!»* – канстатуе герой драмы «Мужчына, жанчына, пісталет» К. Сцешыка. Гераіня Ніна ў п'есе «Белы анёл з чорнымі крыламі» Д. Балыка спрабуе знайсці выйсце ў выпадковых сувязях, але і гэта не пазбаўляе яе ад адзіноты. Эгацэнтрызм, імкненне да самабытнасці, спажывецкае стаўленне да іншага, а часам і простае нежаданне затрачваць уласную энергію на кагосьці іншага – прычын насамрэч шмат. *«Самацэнтрычны і эгаістычны, самадавольны і самасябеабяспечаны»*, – менавіта так характарызуе сучаснага героя Д. Балыка ў п'есе «Пупавіна».

«Закрытасць» чалавека – вынік расчаравання знешнімі абставінамі, дзе жадаемае ніяк не супадае з рэчаіснасцю. Зацыкленасць герояў на сваіх запатрабаваннях прыводзіць да знешніх і ўнутраных канфліктаў. Герой «Маленькіх адзіночкіх птушак» К. Сцешыка ў сувязі з уласнай матэрыяльнай абяспечанасцю замыкаецца ў сваім эгацэнтрызме і робіцца ўвасабленнем пачварнага спажыўца. *«Я жыю, як у ракавіцы»*, – гаворыць ён.

П'есы напоўнены эзатэрычнымі разважаннямі, філасофскімі пытаннямі і няспынным пошукам сябе ў хаатычным асяроддзі. Праблема самаідэнтыфікацыі стаіць вельмі востра і праходзіць цераз усе п'есы. Героі «Масквы радыяльнай» С. Гіргеля спрабуюць вызначыць сваё месца ў навакольным свеце, уласную вартасць і прыналежнасць да чаго-небудзь. Ствараючы вобразы Васіля Сухарэўскага і Пятра Кунцэвіча, драматург надае ім нацыянальныя рысы характару.

П'есы «Тра-та-та», «Хто кахае мадам», «Спадар Гіятэн» А. Шурпіна па сваёй стылістыцы набліжаны да тэатра абсурду. Сам аўтар называе гэта «тэатрам блефа». Складаная інтэлектуальнасць, вытанчаная іранічнасць і прадуманы сюжэт п'ес – тое, што адрознівае драматургію А. Шурпіна. Героі «Тра-та-та», муж і жонка Недарэзавы, неўзабаве знаходзяць ва ўласнай ванне труп, спрабуючы пазбавіцца ад яго, перажываюць шмат перапетый. Але нікага трупа дарэчы не існуе, усё аказваецца блефам і адбываецца нібы толькі ў псіхіцы герояў. П'есы «Ганна і ананас», «Апошнія каханне Нарцыса» М. Рудкоўскага маюць непасрэднае дачыненне да так званай постмадэрнісцкай гульні. Дзяўчына Ганна, якая нараджае ананас, свавольны Нарцыс, аслы, якія размаўляюць і часам разумеюць лепш за людзей, – аўтарская метафара навакольнага свету.

Героі новай драматургіі нібы раствараны ў атмасферы незразумення сябе і тых, хто побач, аддзелены татальнай адзінотай, абазначаны пераломным светаадчуваннем. Беларуская драма, нанова адкрываючы чалавека, стварае вобраз героя XXI ст. Вобраз гэты прадыхтаваны болевымі кропкамі часу, абазначаны знакам крызісу. Новая беларуская драматургія спрабуе ўгледзецца ў тое, што адбываецца з чалавекам тут і зараз.

Другі кірунак – «постдрама», які называюць таксама «новай драмай».

Тэрмін «новая драма» ўпершыню з'явіўся на мяжы XIX і XX стст. і быў звязаны з творчасцю Г.Ібсена, А. Чэхава, А. Стрындберга, Г. Гауптмана. Драматургія А. Валодзіна, А. Арбузава, М. Рошчына – гэта ўзлёт савецкага тэатра ў 1950–1970-я гг., саміх жа аўтараў назвалі «новымі драматургамі». Наступнае пакаленне – Л. Петрушэўская, С. Злотнікаў, А. Галін, У. Арро – увайшло ў гісторыю пад назвай «новая хваля».

Заснавальнікамі «новай драмы» XXI ст. па праву лічацца англічане Марк Равенхіл і Сара Кэйн. Іх жахлівыя новадрамныя тэксты былі звернуты да публікі, якую цяжка чым-небудзь уразіць, менавіта таму бязвыхаднасць там сканцэнтравана і павялічана шматразова. Пасля поспеху, які яны мелі ў лонданскім тэатры «Роял Корт», хваля так званай «новай драмы» захапіла і іншыя краіны. Імёны найбольш паспяховых расійскіх новадрамаўцаў – Васіль Сігараў, Іван Вырыпаеў, Міхаіл Угараў, браты Дурненковы, Алена Грэміна, Максім Курачкін, Ксенія Драгунская, Вольга Міхайлава, Алег Багаеў – сталі ўжо своеасаблівым тэатральным брэндам, а іх п'есы шырока ставяцца ў разнастайных тэатрах. Тэатр. doc, Цэнтр драматургіі і рэжысуры, фестывальны рух «Новая драма» штогод адкрываюць новых аўтараў.

Новая драма Польшчы прадстаўлена Кшыштафам Бізё, Паўлам Юрэкам, Янэм Клатэм, Марэкам Медзелеўскім, Міхалам Валчакам, Інграмарам Вілкістам, Пшэмыславам Войчэхам, Марэкам Прухнеўскім і іншымі. Тэатр «Grupa artystyczna» ў Вроцлаве ажыццявіў пастаноўку новай польскай драмы.

У чым жа ўвогуле навізна так званай новай драмы? У чым яе спецыфічная асаблівасць? Аб'ектыўныя крытэрыі можна вызначыць перш за ўсё яе разарванай, дыскрэтнай структурай. Гэта такі своеасаблівы фармат, дзе адсутнічае сістэма завязкі-кульмінацыі-развязкі, а фінал нагадвае вялікае шматкроп'е. Новая драма свабодна карыстаецца слэнгам і ненарматыўнай лексікай, сумяшчае гратэск нараўне з трагедыйнасцю, а камічныя сцэны ў ёй перамяжоўваюцца са сцэнамі жорсткасці. Спіс дзеючых асоб кароткі: пяць-шэсць персанажаў альбо ўвогуле – Ён і Яна. Самі п'есы невялікія па памеры (5–15 старонак), а сюжэт нагадвае хутчэй эпізод з жыцця, чым разгорнутую гісторыю аб нечым глабальным. Дыялогі часта дадзены замест учынкаў, размовы замяняюць неабходнасць што-небудзь рабіць. Постдрама – гэта не столькі эксперымент з мовай ці драматургічнай структурай, колькі імкненне зафіксаваць рэальні часу ў іх першародным абліччы. Новая драма – дзіця нашага хуткага, багатага на падзеі часу. Інфармацыйны калейдаскоп інцыдэнтаў фіксуецца драматургамі не ў выглядзе разгорнутага апавядання, а шляхам «збірання» разнастайных фрагментаў і эпізодаў. Важнымі ў гэтай драматургіі робяцца не сюжэт і развіццё характараў, а разнастайнасць і арыгінальнасць аўтарскага выказвання ў сувязі з актуальнай тэмай.

Эстэтычная канва твораў ствараецца драматургамі пры дапамозе своеасаблівых знакаў. Знакавая сістэма як непасрэдная сувязь з сусветам чытача ці гледача. Героі, носьбіты такіх знакаў, выклікаюць суперажыванне і лёгка распазнаюцца. Іх вобразы зусім не падобныя на айсбергі, дзе глыбінны сэнс схаваны пад вадой. Героі – гэта свайго роду коды, драматургічныя сімвалы, з дапамогай якіх канструюецца тэкст. У іх, дарэчы, няма чагосьці важнага, чагосьці, што б заставалася ў падтэксце іх існавання (драматургі да гэтага і не імкнуцца). Персанажы празрыстыя ў сваёй «закадзіраванасці», і гэтая празрыстасць мяжуе з бескаляровасцю. Схематычнасць ствараемых драматургамі вобразаў і іх сэнсавая павярхоўнасць (маецца на ўвазе: сэнс не схаваны ў падтэксце, а ляжыць непасрэдна на паверхні тэксту) – адна са знакавых рыс новай драмы. Менавіта таму інтэрпрэтацыя п'ес амаль немагчыма і будзе датычыцца хутчэй формы спектакля, а не сэнсу.

«Дакументальнасць» п'ес заснавана на жаданні драматургаў пісаць пра сябе і свае адчуванні ва ўмовах хаатычнай рэчаіснасці. Найбольш важным з'яўляецца не *як*, а *пра што*. Гэтае «пра што» нарадзіла і «вербацім» – дакументальны тэатр. Тэхніка стварэння п'ес заснавана на непасрэдным збіранні з дапамогай дыктафона разнастайных дыялогаў, на аснове якіх робяцца п'еса і спектакль.

Дакладней было б называць новую драму не п'есамі, а тэкстамі. Яно і сапраўды так: аўтары пішуць тэксты для тэатра, адсюль вынікае і тая несцэннічнасць, за якую дакараюць новадрамаўцаў.

Героямі п'ес часта з'яўляюцца маргіналы – крымінальнікі («Яблыкі зямлі» К. Наршы, «Таксыны» К. Бізё), тэрарысты («Тэрарызм» братоў Прэсняковых), бамжы («Песні народаў Масквы» А. Радыёнава і М. Курачкіна), самазабойцы («Псіхоз» С. Кейн), забойцы («Кісларод» І. Вырыпаева, «Люцыя і яе дзеці» М. Прухнеўскага). Адным словам, людзі, у якіх крызіс часу адлюстроўваецца і канцэнтруецца з найбольшай сілай.

Вострая сацыяльная скіраванасць твораў часта замяняе ў іх эстэтычную функцыю, і п'есы нагадваюць крымінальныя хронікі ці зманціраваныя карцінкі аб сучасным жыцці. Тым не менш, іх новая драма, і гэта трэба падкрэсліць, не прэтэндуе на адзіную ісціну, драматургі пішуць аб тым, што бачаць, аб тым, што адчуваюць, і, безумоўна, маюць на гэта права.

Мова драмы часам аб'ядноўвае мастацкія крайнасці: у п'есах П. Пражко і П. Расолькі нецэнзурная лексіка перамяшчаецца з філасофска-паэтычнымі выказваннямі. Ці могуць аўтары абысціся без нецэнзурных слоў – пытанне вострае, але адказ на яго даволі просты. Галоўнае, каб усё было да месца і не рабілася самамэтай.

Гаворачы пра мастацкія вартасці драмы, нельга абмінуць імёны персанажаў. Сваім героям драматургі часта надаюць парадкавыя нумары («Балівуд» П. Пражко) альбо замест імён называ-

юць абстрактнымі характарыстыкамі – Боль, Страх, Апатыя («Вечар» П. Расолькі). Чалавек, не маючы ўласнага імя, страчвае індывідуальнасць, нівеліруецца сярод масы.

Разарваная, фрагментарная структура постдрамы арыентуецца хутчэй на выпадак, невялікае здарэнне з жыцця, чым на драму ў традыцыйным сэнсе гэтага слова. Да такой формы п'есаў тараў, здаецца, прымушае сам час і яго тэмп. Чалавечтва яшчэ ніколі не трапляла ўнутр такога інфармацыйнага калейдаскопа, дзе ўзоры жыцця змяняюцца з хуткасцю святла. Менавіта таму жыццё хочацца адлюстравіць «Сцэнамі з жыцця» (п'еса К. Сцешыка), – эпізодамі, а не разгорнутым апавяданнем. Прынцыповая недасказанасць, адсутнасць выразнага пачатку і тым больш канца, кінутыя на паўшляху фразы і словы сведчаць аб тым, што аўтары, як і героі іх твораў, самі шукаюць так неабходную ісціну і чалавечыя арыенціры.

Аўтары не прэтэндуюць на глабалізм, яны занатоўваюць сучаснае жыццё па частках, крупінках, расказваюць пра сучаснага чалавека, які дзейнічае тут і зараз. Героі новай драмы – людзі з вострым адчуваннем крызісу, якія знаходзяцца ў крызісным стане (паміж жыццём і смерцю, на мяжы істэрыкі і суіцыду).

Адным словам, новая драматургія – гэта мастацтва, у якім вельмі моцна канцэнтруюцца нервы эпохі, рэаліі нашага калейдаскапічнага жыцця, праблемы, што паўсталі перад чалавекам у XXI ст. Існаванне розных тэндэнцый сведчыць аб развіцці беларускай драматургіі і таксама аб тым, што яна ўдзельнічае ў сусветным тэатральным працэсе, праводзіць пошукі ў яго кантэксце.

На працягу ўсёй гісторыі тэатра драматургія была тым элементам, без якога немагчыма развіццё тэатра як віду мастацтва. На сённяшні дзень менавіта яна перш за ўсё вызначае аблічча беларускага тэатра і шляхі яго развіцця. Засвойваць новую драматургію беларускі тэатр пачаў зусім нядаўна, але цікавыя і актуальныя спектаклі ўжо з'явіліся («Сталіца Эраунд» С. Гіргеля, рэж. В. Саратокіна, РТБД і г. д.). Гэта сведчыць аб тым, што сучасная драматургія дае тэатру неабходны імпульс для развіцця. Як неарэалістычная, так і постдраматычная творчасць прапаноўвае новую мову і прымушае тэатр шукаць адпаведны сцэнічны эквівалент.

K. R. SMOL'SKAYA

MODERN BELARUSIAN DRAMA IN THE SOCIO-CULTURAL CONTEXT: MAIN TRENDS AND PROBLEMS

Summary

In the article «Modern Belarusian drama in the socio-cultural context: main trends and problems» the Belarusian drama state, tendencies and problems in the end of XX – beginning of XXI century have been analyzed. Two trends such as neo-realism and post-drama could be singled out the new drama. The first trend to a certain extent continues traditions of realism while the other one creates its own form rather than uses the Aristotle form of drama. Dramatists reflect burning issues of the present which are loneliness, crises of human values, emotional inaccessibility, indifference, etc. Thus authors create heroes of the crisis disposition.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161

Л. В. ЛЯЎШУН

ТЫПЫ МАСТАЦКАЙ РЭФЛЕКСІІ ЯК ПАДСТАВА ДЛЯ ЁНІВЕРСАЛЬНАЙ ТЫПАЛОГІІ КУЛЬТУР

Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 05.02.2010)

Тып, альбо спосаб, мастацкай рэфлексіі з'яўляецца ці не самай вызначальнай характарыстыкай таго ці іншага метаду літаратурнай творчасці і ўвогуле – той ці іншай культуры. Разуменне таго, якім чынам (метадам) пэўная (у тым ліку і літаратурная) культура асэнсоўвае быццё і пераўтварае яго ў мастацкі вобраз, дапамагае рэканструяваць логіку яе развіцця, культуратворчы алгарытм увогуле і тым самым з пэўнай доляй верагоднасці прадказаць перспектыву далейшага існавання дадзенай культуры. Прычым, як мы паспрабуем даказаць, тыпалогія мастацкай рэфлексіі ўніверсальная, г. зн. уласцівая для ўсіх без выключэння культур – нават тых, якія звычайна мысляцца як процілеглыя адна адной (напрыклад, традыцыяналісцкая і посттрадыцыяналісцкая), бо іх мастацкія сістэмы адрозніваюцца не прынцыпамі і не алгарытмамі мастацкага рэфлексавання (як мы прывыклі лічыць), але толькі абсалютнай перавагай таго ці іншага ўніверсальнага тыпу з адпаведным яму разуменнем мастацкай вобразатворчасці. Пры гэтым усе іншыя (таксама ўніверсальныя!) тыпы мастацкай рэфлексіі абавязкова прысутнічаюць побач з прэвалюючым, але з рознай інтэнсіўнасцю праяўленасці. Нават магія дакультурнага перыяду з'яўляецца вынікам аднаго з універсальных тыпаў рэфлексіі: «Калі падвергнуць аналізу нешматлікія прыклады сімпатычнай магіі, – заўважае Дж. Дж. Фрэзер, – ...то...выявіцца, што яны з'яўляюцца няправільнымі прымяненнямі аднаго з двух фундаментальных законаў мыслення, а менавіта асацыяцыі ідэй па падабенстве і асацыяцыі ідэй па сумежнасці ў прасторы і часе. Гамеапатычную, або імітатыўную, магію выклікае да жыцця памылковае асацыяванне ідэй падобных, а магію кантагіёзную – памылковае асацыяванне ідэй сумежных. Самі па сабе гэтыя прынцыпы асацыяцыі бездакорныя і абсалютна неабходныя для функцыянавання чалавечага інтэлекту. Іх правільнае прымяненне дае навуку, няправільнае прымяненне дае незаконнанароджаную сястру навукі – магію... Прызнанне ўласцівай для магіі фальшывасці і няплённасці падштурхнула мыслячую частку чалавецтва заняцца пошукамі больш праўдзівай тэорыі... перайсці ад магіі да рэлігіі» [7, с. 62, 70, 72].

Нават у культурах, што здаюцца гамагеннымі і маналітнымі, нахшталт той, якую А. В. Міхайлаў, а ўслед за ім і С. С. Аверынцаў азначылі як «рэфлектыўна-традыцыяналісцкую», з устойлівым уяўленнем пра яе гамагеннасць, пра адзінства яе «эстэтычнага коду» (Д. С. Ліхачоў) і «стылю мыслення», якія выяўляюцца ў арыентацыі на «гатовыя слова» ў пісьменнасці і панаванні «эстэтыкі тоеснасці» ў гнасеалогіі (Ю. М. Лотман), – нават у такіх культурах суіснуюць розныя тыпы мастацкай рэфлексіі, што карэлюць з пэўным творчым метадам* і з'яўляюцца найбольш дакладным маркерам апошняга.

Разгледзім асноўныя (бо прамежкавыя нават пералічыць немагчыма!) універсальныя разнавіднасці мастацкага рэфлексавання на матэрыяле літаратурнай вобразатворчасці.

* Творчы метад мы вызначаем як спосаб стварэння сэнсу твора (не сюжэту і не зместу!) [3; 4].

Найперш трэба ўлічваць **кірунак мастацкай рэфлексіі**: 1) скіравана яна на з’яву альбо на існасць таго прадмета рэчаіснасці, які па-мастацку асэнсоўваецца творцам; 2) што ў дадзенай культуры лічыцца існасцю рэчаў; 3) і што – рэчаіснасцю. Гаворка, такім чынам, ідзе пра складанае ўзаемадзеянне розных тыпаў анталогіі, аксіялогіі, гносісу (як складнікаў/падстаў рэфлексіі) і ўвогуле – мастацкага мімесісу (як яе выніку). Розная скіраванасць рэфлексіі стварае – у рэчышчы той самай культуры! – розныя мастацкія сістэмы, розныя творчыя метады, розныя традыцыяналізмы: традыцыяналізм сэнсу і традыцыяналізм формы выяўлення. Розныя тыпы мастацкай рэфлексіі ў славеснай творчасці спараджаюць адпаведна розныя спосабы карыстання словам і ўвогуле розныя ўяўленні пра словавыобраз.

1. *Рэфлектаванне** наконт існасці выяўляемага *скіравана на спасціжэнне яго* (аб’екта) анталагічнага сэнсу, г. зн. задзейнічае парадыгматычныя («вертыкальныя») сувязі наумена і феномена, што ўтварае мастацкую вобразнасць асаблівага кшталту. Перафразуючы прап. Максіма Спаведніка, можна сказаць, што ў мастацкай рэфлексіі дадзенага тыпу фарміруецца такі мастацкі вобраз, які валодае, з аднаго боку, «зменлівай дадзенасцю літары», а з другога – «утрымлівае скрыты ў ёй дух, быццё якога нязменлівае і які ўяўляе сапраўдны прадмет сузірання» (Містагогія, VI). Заўважым, «літара» пры гэтым валодае «зменлівай дадзенасцю», а гэта значыць, што выяўленне зведанага (прадмета) не толькі можа, але і павінна быць розным для розных аўдыторый і абставін, што і пацвярджаецца вельмі трапным назіраннем блаж. Аўгусціна: «тое, што спасцігнута розумам у адзінай форме, можа быць выяўлена ў шматлікіх» (Сповідзь. XIII. 24, 36). Аднак пад *рознымі* «дадзенасцямі» розныя карыстальнікі адкрываюць праўдзівы сэнс *аднаго і таго ж* прадмета сузірання! Мастак такога тыпу мастацкай рэфлексіі, як вынікае з вышэйсказанага, абсалютна свабодны ў тым, што тычыцца формы выяўлення, але павінен быць безумоўна верны скрытаму ў выяўляемым духу.

Аднак і «сэнсавая» рэфлексія відавочна неаднародная: адна справа – арыентацыя на, так скажаць, «*дынамічны гатовы сэнс*» выяўляемага, і зусім іншая – на сэнс «*статычна гатовы*».

1.1. Першы адкрываецца не цалкам (гэта ў прынцыпе намагчыма!), але па меры здатнасці суб’екта ўспрыняць яго. А паколькі гэта «мера» ў кожнага свая і, значыць, сэнс (дакладней, паўната яго ўспрымання) ў кожным асобным выпадку свой, то зразумела, што «гатовае слова», якое выкарыстоўваецца пры апісанні «дынамічнага» сэнсу, кожны раз абвясчае менавіта тую «колькасць» і «якасць» сэнсу, якія здольны ўспрыняць чытач**. Між іншым гэтыя «колькасць» і «якасць» ніколі не з’яўляюцца часткай альбо фрагментам цэлага, але заўсёды – самім гэтым цэлым, толькі ўспрынятым кожным «у сваю меру» (пар.: Эф. 4:16).

Інакш кажучы, мастацкая рэфлексія, скіраваная на «дынамічны сэнс» выяўляемага, уцелаўляецца ў *вобразе-сімвале*, дзе сімвал трэба разумець у яго пачатковым значэнні – грэч. *συμβάλλω*, «аб’ядноўваю, трымаю разам». «Адвечная «функцыя» сімвала, – заўважае А. Шмеман, – не ў тым, каб выяўляць (што мяркуе адсутнасць «выяўляемага»), а ў тым, каб *яўляць і далучаць* да яўленага. Пра сімвал можна сказаць, што ён не столькі «падобны» на рэальнасць, якая сімвалізуецца, колькі *далучальны* да яе і таму можа да яе рэальна далучаць... У ім... дзве рэальнасці – эмпірычная, або «бачная», і духоўная, або «нябачная», спалучаны не лагічна («гэта» азначае «гэта»), не аналагічна («гэта» выяўляе «гэта») і не прычынна-вынікова («гэта» ёсць прычына «гэтага»), а *эпіфанічна* (ад грэч. *ἐπιφανεῖα* – «яўляю»). Адна рэальнасць яўляе другую...» (курсіў. – А. Ш.) [8, с. 233–234].

Адпаведна словавыобраз прадстаўлены тут як часовы (і часавы), але зусім не выпадковы матэрыяльны *знак-сімвал* – «непадобнае падабенства» рэчы (тэрмін Арэапагітык), які фіксуе і абвясчае яе **анталагічны прынцып**, а таксама – далучае да яго кожнага рэцыпіента «ў яго меру». Аднак у дадзеным выпадку гаварыць пра рэфлексію як такую (г. зн. пра свядомы і мэтанакіраваны аналіз уласнага пазнавальнага акта) наўрад ці карэктна. Тым і адрозніваецца дадзены спосаб пазнання і мастацкага ўвасаблення, што называнне тут (г. зн. спароджаны аўтарам словавыобраз) ёсць вынік пранікнення ў экзістэнцыяльнае ядро той ці іншай з’явы, што немагчыма зрабіць уласна рэфлектыўным шляхам. Авалодванне анталагічным прынцыпам рэчы адбываецца аку-

* Ад лац. *reflectere* – звяртацца назад, узгадваць, думаць.

** Пра такога роду «гатовае слова» піша ў сваіх даследаваннях, у прыватнасці, А.В. Міхайлаў [1, с. 28].

рат па-за (а часам і насуперак!) рэфлексіі любога роду. Таму славесны мастацкі вобраз, які ўзнікае ў выніку гэтага «арэфлектыўнага» авалодвання трансцэндэнтным логасам дэнатата, адэкватны (але не тоесны!) пазнанню/разуменню, духоўнаму валоданню азначаемым (у адрозненне ад «фізічнага» валодання магіі). Абгрунтаванне такога спосабу мастацкага вобразатварэння знаходзім у Евангеллі: «На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Богам» (Ін. 1:1), дзе Слова з'яўляецца не толькі найменнем Творцы, але таксама і творчым прынцыпам, і ўласна прыладай творчасці. Субстанцыя рэчы мысліцца тут падпарадкаванай Слову, бо слова было «на пачатку». Называнне/выкліканне рэчы Творцам і ёсць уласна яе стварэнне**. Такім чынам, стварэнне мастаком адэкватнага славеснага вобраза рэчы раўназначнае сутворчасці з Творцам (што немагчыма без прыпадабнення Яму – уласна абожання) і ёсць гарантыя правільнага «карыстання» выяўленым прадметам. (Паказальны ў гэтым сэнсе біблейны эпізод змагання Іакава з Анёлам у пустыні за права ведаць Імя (Быц. 32:24–29)). Менавіта так тлумачыў некалі св. Васілій Селеўкійскі працэс называння Адамам жывёл...

Слоўныя мастацкія вобразы, створаныя ў выніку «арэфлектыўнага» пазнання/разумення, з'яўляюцца ўласна *рэалістычнымі*, паколькі паміж сэнсам выяўляемага і словам, якое абвешчае гэты сэнс, няма ніякага зазору – «азначаемае і тое, што азначаецца, звязаны ў ім неадвольна, неканвенцыйна» [6, с. 72]. І таму гэтыя мастацкія вобразы ўводзяць карыстальніка (зноў жа адпаведна з яго мерай!) у *Вышэйшую Рэальнасць выяўленага*, у якой і сам ён бачыць сябе ў праўдзівым (гэтай Рэальнасці!) святле і дзе таму адбываецца яго (карыстальніка) і свету вакол яго ператварэнне па закону дадзенай Рэальнасці. Такім чынам, славесная вобразатворчасць паўстае як уласна светаператварэнне, але не вонкавае і не гвалтоўнае, а знутры, у адпаведнасці з натуральным законам быцця: прадмет мастацкага выяўлення праз адэкватны яму словавобраз прыводзіцца ў адпаведнасць са сваім Логасам (=Словам, якім ён быў утвораны). Менавіта таму адэкватна створанае маленне здольнае ператвараць-абагаўляць малітоўніка; у гэтым жа – выток і падстава табування сакральнай лексікі; адсюль жа і Хрыстова папярэджанне: «Глаголю же вам, яко всяко слово праздное, еже еще рекут человецы, воздадут о нем слово в день судный: от словес бо своих оправдишися, и от словес своих осудишися» (Мц. 12:36–37).

Мастацкія вобразы, створаныя ў выніку такога роду творчай рэфлексіі, даюць, як бачыцца, найбольшы выхаваўчы эфект: па-першае, таму што славесны вобраз і яго дэнатат у дадзеным выпадку падобнаісныя; па-другое, кожны рэцыпіент валодае «сваім», г. зн. адпаведным менавіта яго здольнасцям «падабенствам».

1.2. Іншага кшталту «сэнсавая рэфлексія» таксама арыентавана на «*готовы сэнс*», але ён мысліцца, па выказванні С. С. Аверынцава, «дзесьці па-за межамі светабудовы, у нейкім спасцігальным розумам месцы» [1, с. 11] і ўкладваецца ў «*готовае слова*», як у «футляр». Такім чынам, згаданы тып мастацкай рэфлексіі працуе не проста з «*готовым*», але – *статычна*, раз і назаўсёды «*готовым*», нязменным і спасцігальным толькі ў гэтай сваёй застылай нязменнасці сэнсам. Такое рэфлектаванне таксама атаясамлівае і зрошчвае да непадзельнасці форму і сэнс выяўлення, але цяпер менавіта «*мера*» выбранай мастацкай формы (а не мера карыстальніка) вызначае «*колькасць*» і «*якасць*» – уласна «*меру*» сэнсу, які можа быць абвешчаны ў дадзенай форме. Мастацкая форма тут *паказвае* сэнс, робіцца «*афіцыйным і ўпаўнаважаным*» яго прадстаўніком (пры яго адсутнасці ці пры яго абсалютнай недаступнасці карыстальніку).

Словавобраз паўстае тут адпаведна як *гнасеалагічны прынцып рэчы* – тое, праз што рэч/феномен адкрываецца для пазнання. Інакш кажучы, мастацкае слова выступае тут як нейкая алегорыя рэчы, як яе «*падобнае* падабенства» (калі зноў звярнуцца да іканалагічнай

* Нятоеснасць вынікае з таго, што адзін і той жа анталагічны прынцып можа быць схаваны/адкрыты пад рознымі «непадобнымі падабенствамі»-найменнямі. Напрыклад: Багародзіца, Прыснадзева, Другая Ева, стамна залатая, Зачынены Вінаград, Неапалімая Купіна і г.д.; Месія, Хрыстос, Сын, Добры Пастыр, Логас, Настаўнік, Ісус, Сын Чалавечы, сын цесляра і г.д. Хрысціянская культура прынцыпова скіравана на тое, каб выкладаць «анталагічныя прынцыпы рэчаў» у адпаведнасці са здатнасцямі ўспрымання рэцыпіентаў, паводле апостальскага вучэння: немаўляткам – малако, а дасканалым – дасканалы харчаванне.

** Тэорыя ствараючага, анталагічна асэнсаванага слова падрабязна распрацоўвалася ў даследаваннях П. А. Фларэнскага, С. М. Булгакава, А. Ф. Лосева, А. М. Кмчатнава і інш. Т. А. Касаткіна [2] даказвае, што такое ж стаўленне да слова ўласцівае творчасці Ф. М. Дастаеўскага.

тэрміналогіі Арэапагітык). Уяўляецца, што кожная рэч схавана пад пэўным, невыпадковым і статычна замацаваным за ёю імем. Каб скарыстацца гэтым імем як мастацкім вобразам, трэба зразумець, што яно абазначае. Мастацкая рэфлексія ў такім выпадку скіроўваецца на «дэшыфроўку» альбо актуалізацыю таго агульнага, на падставе чаго былі збліжаны тое, што абазначаецца, і тое, што абазначае. Такім чынам, стварэнне словавобраза прыпадабняецца кваліфікаванню і наступнаму класіфікаванню.

Такога кшталту мастацкая рэфлексія пасіўна (у тым сэнсе, што не садзейнічае светаператварэнню) і дапускае нейкую долю суб'ектывізму. Славесная творчасць у гэтым выпадку робіцца свайго роду «гульнёй у бісер» у тым самым, гесэўскім, сэнсе. Прычым, «гульнёй» ад адваротнага: не інтуітыўнае пранікненне ў экзістэнцыйнае ядро рэчы прыводзіць да патрэбнага словавобраза, а семантычнае, у адпаведнасці з дакладна вызначанымі правіламі гульні, прэпарыраванне слова павінна ў выніку прывесці да разумення таго, што гэтым словам можа быць абазначана. Зразумела, аперацыя гэта не ў стане явіць тое, «што Ісціна думае Сама пра Сябе», але толькі – «што дадзены мастак прымае за ісціну». І гэта ўжо – не рэалізм. Ва ўсякім выпадку, – не «Рэалізм у вышэйшым сэнсе» (Ф. М. Дастаеўскі), бо славесны вобраз, які створаны ў выніку такога роду мастацкай рэфлексіі, фіксуе не рэальнасць Рэчаіснасці, але рэальнасць «карціны свету» мастака. Такі мастацкі вобраз ужо не можа далучыць карыстальніка да Рэчаіснасці (=Існасці рэчаў) выяўленага, дзе толькі і адбываецца ператварэнне, але можа апасродкавана, праз сябе, весці да яе апазнавання і пасвячэння ў яе. І паколькі «веды пра...» предмет не тоесныя жывому яго перажыванню і духоўнаму валоданню ім, такі мастацкі вобраз – не рэалістычны. Ён – *метафарычны і містэрыяльны*, выяўляе тое, чаго на самай справе няма «тут і зараз» (яно знаходзіцца, па выказванні С. С. Аверынцава, «дзеці па-за межамі светабудовы, у нейкім спасцігальным розумам месцы»). На мастацкіх вобразах такога тыпу будуюцца ўсе містэрыі (дзеі-пасвячэнні і дзеі – свяшчэнныя ўспаміны).

Зрэшты, рэфлексія, што скіравана на «статычна гатовы сэнс», бывае і анталагічна праўдзівай (у выпадку шчаслівага супадзення), так што можа служыць свайго роду ступенню да наступнага адмаўлення ад рэфлексіі як сродку пазнання і творчасці. Разам з тым такое рэфлектаванне заканамерна абмяжоўвае творчую свабоду, прыводзіць да сцвярджэння нарматыўнасці і этыкетнасці – да вымушанай абароны ад бязмежжа суб'ектывізму.

Мастацкія вобразы, што створаны ў выніку такога роду рэфлектавання, карысныя для пашырэння і «трэніроўкі» эрудыцыі, развіцця інтэлектуалізму, эстэтычнага густу і г. д. Аднак духоўнага быцця яны не закранаюць – ні асвета (у рэлігійным сэнсе), ні ператварэнне недасягальныя для іх. І нават калі яны ставяць мэты менавіта асветы і ператварэння, то першая абмяжоўваецца паведамленнем нейкага корпусу ведаў, а другое – маралізатарскай тэндэнцыйнасцю.

2. *Рэфлектаванне наконт з'явы* накіравана на даследаванне закону эмпірычнага быцця рэчы, чый мастацкі вобраз неабходна стварыць; яно задзейнічае сінтагматычныя, «гарызантальныя» сувязі паміж рознымі феноменамі дадзенай культуры, а таму, дарэчы, заведама не можа быць адэкватна ўспрынятае ў іншай культуры. Словавобраз, які фарміруецца ў выніку такой рэфлексіі, таксама арыентаваны на «гатавае слова», але якасць яго (слова) «гатоўнасці» зусім іншая.

2.1. У такім «гатовым слове» могуць *атаясамлівацца* ўжо не толькі мастацкая форма і сэнс, але і ўласна – *з'ява і яе сутнасць*, што таксама вядзе да «кансервацыі»/«акамянення» як формы, так і сэнсу, аднак – да значна больш глыбокага, амаль безнадзейнага. Бо калі містэрыяльна-метафарычны (алегарычны) вобраз дае «веды пра...» выяўлены прадмет у меру магчымасцей выбранай творцам мастацкай формы (дзе вобраз/абраз ад абрэзаць=прыбраць лішняе), то тут сама форма выяўлення робіцца *субстанцыйнай*, а значыць – адзіна магчымай. І найменшая змена формы, як упэўнены такога роду мастакі, мае вынікам змяненне сутнасці таго, што паказваецца праз мастацкі вобраз. Адсюль – імкненне як мага лепей зберагчы/«закансерваваць» мастацкую форму. Аднак адсюль жа часта – і ўпэўненасць, што валоданне «іменем»/мастацкай формай рэчы «аўтаматычна» прыводзіць да валодання субстанцыйнай таго, што выяўлена: назваць – значыць пазнаць у сэнсе «завалодаць на правах гаспадара»; знішчыць форму – значыць знішчыць саму субстанцыю, і гэта апошняе ўводзіць ужо ў сферу *магічнага*, спараджае (ці выраджаецца ў?)

непрадуктыўныя, нятворчыя адносіны да словавобраза як да магічнай формулы рэчы. Пры такіх – *субстанцыйных* – адносінах да слова творчасць ператвараецца ў скрупулёзнае і часта ваяўнічае капіраванне-кансервацыю.

Мастацкія вобразы, створаныя ў выніку падобнай рэфлексіі, як падаецца, мала прымальныя ў выхаваўчым працэсе. Адмаўляючы неабходнасць (ці хаця б магчымасць) шматвобразнага выяўлення і паказвання любога сэнсу, яны па вялікім рахунку адмаўляюць саму неабходнасць творчай рэфлексіі, схіляюць да абмежавання дакладнымі правіламі карыстання завучаным «гатовым словам».

2.2. Аднак найбольш распаўсюджаны ў сучаснай культуры той тып мастацкай рэфлексіі, які скіраваны на з'яву, які *абсалютызуе феномен на шкоду яго сутнасці*, калі аб'ектам рэфлексіі робіцца не тое, што трэба па-мастацку выявіць (прадмет выяўлення), а культурна-гістарычная традыцыя яго папярэдніх мастацкіх увасабленняў. У выніку дадзенага тыпу рэфлексіі ствараецца словавобраз, асноўнай функцыяй якога з'яўляецца *інфармацыйна-камунікатыўная*. Словавобраз выкарыстоўваецца як носьбіт нейкай культурна-гістарычнай інфармацыі пра рэч, а не выразнік яе сэнсу; носьбіт *інфармацыі пра традыцыю быцця і вывучэння дадзенай рэчы*, а не яе сутнаскага спасціжэння. Гэта ўжо «не столькі разважанне аб рэальнасці, колькі каментарый да пэўнай культурнай традыцыі» [9, с. 11]. Перафразуючы вельмі трапную характарыстыку, якую даў А. В. Міхайлаў сітуацыі ў сучасным літаратурнаўстве, можна сказаць, што пры такім тыпе мастацкай рэфлексіі карыстальнік мае справу не з уласна словам, але з недастаткова прасветленай і зразумелай для яго традыцыяй карыстання дадзеным словам [5, с. 235]. «Словы, – піша Аляксандр Віктаравіч пра гэты феномен, – дадзены нам як пэўны вынік іх гістарычнага жыцця, іх гістарычнага развіцця і станаўлення, як пэўны вынік, які, перад усім, закрыты ў сабе» [5, с. 212]. Рэч/з'ява, што выяўляецца мастаком, і яе адрэфлектаваны мастацкі вобраз існуюць у лепшым выпадку «паралельна» і аўтаномна, у горшым, па выразе С. С. Аверынцава, – «упоперак» адно да аднаго. Мастацкае выяўленне пры гэтым робіцца чыста ілюстрацыйным, а дакладней – *ілюстрацыйна-алегарычным*. Сапраўдны яго сэнс без спецыяльнага тлумачэння незразумелы, хаця форма можа быць знаёмай і нават традыцыйнай. Зрэшты, сэнс сам па сабе можа і не запатрабавацца карыстальнікам, які здавальняецца захапляльнай «сюжэтнасцю», маляўнічасцю і эмацыянальнай насычанасцю такіх вобразаў.

Падводзячы вынікі, можна сцвярджаць, што ў любой культуры заўсёды суіснуюць розныя тыпы мастацкай рэфлексіі, якія адрозніваюцца па скіраванасці рэфлектавання (на «дынамічны» сэнс рэчы, на яе «статычны» сэнс; на з'яву як непасрэднае увасабленне сутнасці; на з'яву як вынік культурнага жыцця рэчы) і па тых разнавіднасцях мастацкага вобразаўтварэння, які спараджаецца пэўным спосабам рэфлектавання (мы разгледзелі сімвалічны, містэрыяльны, магічны і ілюстрацыйны як асноўныя – зразумела, пры масе пераходных і змешаных, поўнае выяўленне і апісанне якіх немагчыма ў прынцыпе). Кожны з гэтых тыпаў мастацкай рэфлексіі і створанай імі вобразнасці фарміруе ўласны культурны мікракосм са сваімі законамі і прынцыпамі славаеснай творчасці. Часам гэтыя мікракосмы судакранаюцца, часам нават перасякаюцца, часам прынцыпова процістаяць адно аднаму, як «высокая паэзія» і «поп-культура», напрыклад. Зрэшты, процістаянне гэтае не непераадольнае: таму ці іншаму тыпу мастацкага рэфлектавання можна і трэба вучыць, пра што пісаў яшчэ аўтар Арэапагітык. Перавага таго альбо іншага тыпу вызначае «твар культуры». Тыпалогія культур, заснаваная на тыпалогіі мастацкай рэфлексіі, дазваляе звярнуцца да супастаўляльнага вывучэння ўсіх без выключэння гістарычна існаваўшых культур, якія ўяўляюцца несупастаўляльнымі па ўсіх іншых падставах.

Літаратура

1. А в е р и н ц е в, С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма / С. С. Аверинцев // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика; отв. ред. М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1991. – С. 3–9.
2. К а с а т к и н а, Т. А. О творящей природе слова. Онтологичность слова в творчестве Ф. М. Достоевского как основа «реализма в высшем смысле» / Т. А. Касаткина. – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – 480 с.
3. Л е в ш у н, Л. В. Категориальная структура «поэтики истины» средневековой восточнославянской книжности / Л. В. Левшун // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – № 2(24). – С. 5–13.

4. Л е в ш у н, Л. В. Категория метода в восточнославянском литературном творчестве XI–XVII веков: автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.01.08 / Л. В. Левшун. – Минск, 2007. – 46 с.
5. М и х а й л о в, А. В. Несколько тезисов о теории литературы. Стенограмма доклада, сделанного 20 января 1993 г. на заседании Научного совета ОЛЯ РАН «Теория и методология литературоведения и искусствознания» / А. В. Михайлов // Литературоведение как проблема. Труды Научного совета «Наука о литературе в контексте наук о культуре». – М.: Наследие, 2001. – С. 201–279.
6. Р а н ч и н, А. М. О принципах герменевтического изучения древнерусской словесности / А. М. Ранчин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2001. – № 4. – С. 69–81.
7. Ф р э з е р, Дж. Золотая ветвь / Дж. Фрэзер; пер. с англ. М. К. Рыклина. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
8. Ш м е м а н, А. Евхаристия. Таинство царства / А. Шмеман // Литургическое богословие. – СПб.: Библиополис, 2006. – С. 207 – 414.
9. Э к о, У. Искусство и красота в средневековой эстетике (серия «Библиотека средних веков»)/ У. Эко. – СПб.: Алетейя, 2003. – 256 с.

L. V. LEVSHUN

TYPES OF ARTISTIC REFLEXION AS A GROUND FOR THE UNIVERSAL TYPOLOGY OF CULTURES

Summary

The thesis of the various artistic reflection types co-existence independently from the stage or period of the development of culture has been grounded in the article. These types differ from each other by

a) the direction: to the «dynamic» sense of the thing or to the «static» one; to the phenomenon as a thing's essence; to the phenomenon as a result of thing's being in culture;

b) the mode of word-formation: symbolic, mystical, magical, illustrative etc.

Each of them forms its peculiar cultural microcosm and has the unique laws of artistic creation.

УДК 821.161.3.09–3(092)

Н. Л. БАХАНОВІЧ

КАНЦЭПЦЫЯ ТВОРЧАЙ АСОБЫ Ё ЛІРЫЧНАЙ ПРОЗЕ ЗМІТРАКА БЯДУЛІ

Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 26.01.2010)

Беларускую інтэлігенцыю ў пачатку XX ст. складалі пераважна выхадцы з сялянскага асяроддзя, якія асвойвалі розныя віды інтэлектуальнай і творчай дзейнасці. Такому сацыякультурнаму ўздыму папярэднічалі працяглыя працэсы творчага разняволення простага чалавека, паступовага пераходу нацыі на новы ўзровень развіцця, у тым ліку і эстэтычнага. Асэнсаванне адметнасці працякання гэтага складанага гістарычнага перыяду ўяўляецца магчымым шляхам аналізу лірычнай прозы З. Бядулі, якая ў мастацкай канцэпцыі героя зафіксавала момант нараджэння ў чалавеку асобы.

Лірычная проза З. Бядулі, у прыватнасці цыкл «Мініяцюры» (1912) і зборнік «Абразкі» (1913), прадстаўляе новага, у параўнанні з тагачаснай беларускай галерэяй літаратурных вобразаў, героя, які адлюстроўвае істотныя перамены ў светапоглядзе эпохі. Іх вытокі схаваны ў асобнай чалавечай адзінцы, таму што нараджэнне іншага героя стымулявана зменамі ў свядомасці самога аўтара – яго творчым разняволеннем як асобы і як мастака. «Ён меў нязвыклую, ні з кім і ні з чым не параўнаную і яшчэ не да канца ўсвядомленую свабоду – ад літаратурнай моды, ад прызнання, схільнасцей, наогул ад запатрабаванасці ўстойлівай традыцыяй», – адзначыў І. Жук [1, с. 101]. Сувязь таленту З. Бядулі з яго ўласным светаўспрыманнем [2, с. 3] або псіхалагічным складам [3, с. 34] неаднаразова падкрэслівалася даследчыкамі, таксама як і сувязь паміж аўтарам і яго героем [4, с. 35; 5, с. 40]. Блізкасць асобы мастака і рэпрэзентаванай канцэпцыі асобы стварае мастацкую непаўторнасць лірычнай прозы, таму што, паводле Л. Гінзбург, без «сапраўднасці ўнутранага вопыту – мастацтва быць не можа, а ёсць толькі мёртвае слоўнае шалупінне» [6, с. 26]. Між іншым, гэта блізкасць дазваляе праецыраваць вынікі літаратуразнаўчай рэканструкцыі мастацкай канцэпцыі асобы на пазамастацкую рэальнасць – рабіць высновы адносна аблічча чалавека мяжы XIX–XX стст.

Увасабленне новага тыпу героя з уласцівымі яму светаўспрыманнем, светаадчуваннем і светаразуменнем, а таксама спосабамі рэагавання на рэчаіснасць тэхнічна мела на мэце выкарыстанне якасна новых мастацкіх сродкаў. У сувязі з гэтым З. Бядуля асвойваў нязвыклую манеру пісьма – метады імпрэсіянізму і жанры імпрэсіі, іншымі словамі, абразка ці лірычнай мініяцюры. Аўтарскія крэда і тэхніка, а таксама спосаб жыцця створанага ім персанажа ўвасоблены ў творы «Нашто мне...». Аўтар і яго герой не схільны шукаць натхнення, таму што само жыццё бачыцца ім бязмерна поўным хараства, мастацтва і творчасці: «*Нашто мне мазгі круціць, якім арышам мараць свой верш, якім гэблем гладзіць кожнае слова сваёй песні, калі сэрца перапоўнена, калі ў жылах кроў вельмі кіпіць і неяк само гаворыцца, само пяецца?*» («Нашто мне...») [7, т. 2, с. 27]. Эстэтычнае пачуццё, літаратурны твор нараджаюцца з імгнення і імгненна: «*Кожнае слова маё – шчыры ўспамін убогай вёскі. Кожны радок маёй песні – малюнак перажыванняў гаротнага, простага беларуса*» («Нашто мне...»), – вызначае аўтар тэматычны (вёска, беларус) і жанрава-стылявы (ўспамін, малюнак) абсягі ўласнай творчасці [7, т. 2, с. 27]. У гэтай сувязі імпрэсія набывае статус своеасаблівай прадмовы да ўсёй лірычнай прозы пісьменніка. Такі працоўны арсенал бачыцца цалкам сугучным метафізічным пошукам

тагачаснай Еўропы, дзе ўвага да неўсвядомленых пластоў чалавечай псіхікі, абстрактнае крызіснага светаадчування, хаатычнасць і разарванасць свядомасці патрабавалі фрагментарных, кароткіх і разам з тым ёмістых спосабаў і формаў творчасці.

У сваіх тэкстах З. Бядуля, адкрываючы мастака ў звычайным чалавеку, акцэнтуюе ўвагу на крэатыўных здольнасцях чалавечай душы – уменні заўважаць і перажываць праявы эстэтычнага ў паўсядзённасці. Калі на дзяўчыну з кроснамі пралілося святло месяца, свабоднае ўяўленне героя падказала яму вытанчаную асацыяцыю: «*Шырока расплюшчыліся яе бліскучыя дзіўныя вочы, і выглядала яна быццам святы вобраз кемнага маляра...*» («Ля кросен») [7, т. 2, с. 6]. У іншай мініяцюры так і засталася для асобы незразумелай загадка жаночай прыгажосці, памножаная позіркай месяца: «*Я не ведаў, ці мне ў нейкім забыцці, быццам мармуровую багіню, цалаваць, ці ж на гордасці адварнуцца ад яе ды захаваць у сэрцы маладое, шчырае пачуццё...*» («Загадка») [7, т. 2, с. 22]. Бядулевы параўнанні жанчыны са скульптурай выдаюць яго імкненне наблізіць праз творчасць такія асобныя вымярэнні чалавечага існавання, як жыццё (выкананая прыродай прыгажосць) і мастацтва (прыгажосць, выкананая чалавекам). Месцам судакранання гэтых вымярэнняў выступае ўнутраны свет асобы, каталізатарам складаных духоўных працэсаў – разлітае ў навакольным свеце хараство.

Калі падабенства да мастацтва прадстаўляе сабой крытэрыі прыгожага ў жыцці, то крытэрыем мастацкасці мае права называцца падабенства да рэчаіснасці. Вытканы на палатне гераіняй твора «Яе душа» ўзор зачароўвае прафесійнай дасканаласцю, эталонам чаго выступае праўдападобнасць, блізкасць да карцін прыроды: «*маладыя пралескі расцвіталі ў разарваным сэрцы, каторае было абведзена вянком бярозавых лісткоў. Вакол вянка блішчэлі на блакіце шоўку залатыя кроплі слёз... Здавалася, што гэта адсвечваецца ў сажалцы вячэрняе неба, засеянае залатымі зоркамі... Здавалася, што плыве гэты ўзор ды нешта дзіўнае байць аб вёсцы і полі абышвырных*» («Яе душа») [7, т. 2, с. 31]. Сама назва імпрэсіі зафіксавала ўласцівы сімвалістам зварот да феномена чалавечай душы з яе крэатыўным патэнцыялам. Узвядзенню творчых здольнасцей асобы максімальна садзейнічаў і абраны пісьменнікам мастацкі метады, паколькі «прыгажосць у імпрэсіянізме – не адноснае паняцце, а абсалютнае. Яна – усюды, яе нельга наўмысна шукаць або выдумляць, яе неабходна толькі пажадаць убачыць» [8, с. 12]. Так, З. Бядуля сцвярджаў эстэтычную прыроду чалавека ўвогуле – здольнасць бачыць і адчуваць прыгожае і проста патрэбу ў харастве.

У артыкуле «Не хлебам адным» (1913) аўтар цыкла «Мініяцюры» і зборніка «Абразкі» выказвае ўласнае разуменне месца і ролі катэгорыі эстэтычнага ў грамадскім і індывідуальным жыцці: «Хараство – маці жыцця, кіраўніцтва добра і праўды. Хараство – гэта гарманічна скрысталізаваныя жыццёвыя атамы, каторыя, губляючы сваю даўнейшую хаатычнасць, уваходзяць у цыкл кемнасці, штукарства» [7, т. 5, с. 384]. Гэта думка суадносіцца з поглядамі М. Бярдзьева, які, дэкларуючы вялікае творчае напружанне ва ўсіх сферах жыцця, канчатковай мэтай быцця – анталогічна і касмалагічна – лічыў феномен прыгажосці, а не добра: «Прыгажосць – не толькі мэта мастацтва, але і мэта жыцця. І мэта апошняга – не прыгажосць як культурная каштоўнасць, а прыгажосць як сутнаснае, г. зн. ператварэнне хаатычнай пачварнасці свету ў прыгажосць космасу» [9, с. 455]. З такога падабенства поглядаў вынікае, што ідэйна-мастацкія прынцыпы беларускага пісьменніка непасрэдна звязаны з тэндэнцыямі сацыякультурнага жыцця тагачаснай Еўропы.

З. Бядуля прапагандуе актыўную жыццёватворчую пазіцыю як абавязковую ўмову быцця асобы, і крэатыўным патэнцыялам, на яго думку, валодае любая дзейнасць. У мініяцюры «Ля вапеннай гары» герой захапляецца вапелінікамі падчас працы: «*Шпарка рухаюцца іх чорныя, мазолістыя рукі. Не выпростваючы спіны свае на колькі гадзін, яны рыдлёўкамі падкідаюць цяжкое каменне, нібы пярэнькі...*» («Ля вапеннай гары») [7, т. 2, с. 23]. Звычайныя, але моцныя і прыгожыя ў сваёй няпростай дзейнасці, гэтыя людзі валодаюць самымі рознымі талентамі, напрыклад, апавядальніцкім: «*Адзін лахматы сівы вапельнік жудасныя казкі байць перад сном, ажно палохавецца грамада ўся і туліцца бліжэй адзін к аднаму...*» («Ля вапеннай гары») [7, т. 2, с. 23]. У яго дачку і закаханы герой імпрэсіі, не здольны растлумачыць прычыны свайго выбару; апошняга ж заключаецца ў эстэтыцы працы як асноўнай стыхіі жыццёвай творчасці для вясковай

дзяўчыны. Так, пісьменнік не адасабляе эстэтычнае ад практычнага якраз у той час, калі гэта пытанне выклікае літаратурную дыскусію на старонках газеты «Наша Ніва».

В. Ластоўскі ў артыкуле «Сплачвайце доўг» (1913) вуснамі селяніна, ад імя якога выступае, агучвае неабходнасць выхавання ў чалавеку эстэтычных адносін да рэчаіснасці: «Маё штодзённае жыццё шэрае і цяжкае, і я хачу з ваших твораў навучыцца бачыць каля сябе красу, каторую я чую, што яна ёсць, але мая душа не так чутка, каб улавіць яе» [10, с. 274]; «чаму не вучыце нас любіць і разумець гоман бору, плеск вады ў сонцы, задуму змеркаў, яснату ўсходаў, – чаму не распяляеце душ нашых пажарам любові, не сыпеце чырвонцаў у гэты жар?» [10, с. 275]. За дакорам стаіць асэнсаванне маштабнасці і ўплывовасці на асобаснае станаўленне чалавека здольнасці бачыць і адчуваць прыгажосць – тварыць сіламі ўласнай душы. Аднак прэтэнзія была запозненай, паколькі названыя тэндэнцыі ў літаратуры прысутнічалі, пра што сведчаць, напрыклад, развагі лірычнага героя М. Багдановіча ў адным з вершаў цыкла «Думы» (1912):

Калі ў ракавіну цёмную жамчужніцы
Упадзе пясчынка хоць адна, –
Жомчугам патроху робіцца яна!
Калі ў дух мой западзе і заварушыцца
Там кавалак грубага жыцця, –
Ў жомчуг звернецца ён сілай пачуцця! [11, т. 1, с. 124].

3. Бядуля нібы адгукаецца на патрабаванне В. Ластоўскага сплываць доўг роднаму краю – вучыць селяніна бачыць і адчуваць праявы эстэтычнага ў асобных фрагментах жыцця. Аўтар зліваецца з ратаем у шчырым замілаванні велічнай прыгажосцю зямлі падчас штогадовай вясенняй гаспадарчай сустрэчы з ёй: «*Перажагнаўся, яшчэ раз агледзеў новыя ногі і схінуўся над сахой. Як роўныя доўгія струны ляглі адна за другой чорныя барозны... Запахла свежым тлустым чарназёмам... Ралля мяккімі грудкамі сваімі заблішчала сярод крушняў, на абшырнай даліне*» («Ралля») [7, т. 2, с. 10]. Кульмінацыйнай эстэтычнага пачуцця падчас сузірання знітаванага ў вобразе раллі прыгожага і карыснага становіцца пацалунак, падораны захопленым і ўдзячным селянінам аснове асноў сялянскага жыцця.

Паводле В. Ф. Мартынава, «прыгажосць адыгрывае вядучую ролю ў самарэгуляцыі ўнутранага свету асобы, складаючы сутнасць сэнсавай напоўненасці чалавечага быцця. Ачышчаючы ад адмоўных эмоцый, яна пазітыўна ўздзейнічае на фарміраванне аптымістычнага светаўспрымання. Чым мацней развіты эстэтычныя перажыванні, тым больш багатая духоўна асоба і больш шматстайнае, поўнае яе жыццё» [12, с. 5]. Уласціваць тварыць сіламі ўласнай душы псіхалагічна кампенсавала сярэднестатыстычнаму беларусу мяжы XIX – XX стст. немагчымасць судакрануцца з мастацтвам фондаў музеяў, галерэй, выстаў і г. д. Адпаведна наяўнасць эстэтычных здольнасцей – умення заўважаць і перажываць прыгожае не толькі ў мастацтве, але ў першую чаргу ў навакольным свеце і паўсядзённасці – 3. Бядуля выстаўляе ў якасці крытэрыю асобы.

Творчыя адносіны да працы ўласцівы шэрагу герояў лірычнай прозы, сярод якіх вобраз ратая займае асобнае месца: пісьменнік узвялічвае хлебараба праз наданне яму статусу творцы ў шырокім сэнсе – як асноўнага звяна ў адвечным коле быцця. У творы «Ратай» селянін праходзіць наступны ланцуг пераўтварэнняў: ратай – паганяты – пан – зярняты – зямля – ратай. Згодна з традыцыяй прытчы, вышэйшыя сілы адгукаюцца на кожнае жаданне чалавека, які, паспрабаваўшы шэраг жыццёвых роляў, вяртаецца да першапачатковага занятку: «*Што зямля без ратая? Без яго працы яна сама хлеба не дасць. Самае важнае і лепшае – гэта ратай!*» («Ратай. Казка па Мультатулі») [7, т. 2, с. 10]. У імкненні пазнаць свет, знайсці ўласнае месца ў ім, дасягнуць цэласнасці і гармоніі заключаецца творчы спосаб быцця героя як даследчыка рэчаіснасці. Надзеленая надзвычайнай духоўнай актыўнасцю асоба здольна тварыць самім жыццём ва ўсёй шматстайнасці і непаўторнасці яго праяў.

Але новы тып героя прадстаўлены пісьменнікам і ў іншым святле – непрактычнага, няздольнага да ўладкавання ўласнага побыту, незразумелага асяроддзю чалавека. Ён адчувае сваю непадобнасць да іншых людзей: «*Саху я ў рукі не бяру; сякера вышчарбілася, нават і лучыны пашчапаць ахвоты нямашака. Суседзі смяюцца, што мазалёў як бы не было на руках маіх. От пазіраў бы, як сонейка на балоце заходзіць і стагі залоціць... Як канюх плача над*

яварам...» («Ці я вінават?..») [7, т. 2, с. 19]; «*Бярэцца пад дзень. Святлее. Людзі за працу хапаюцца. Толькі я адзін не ведаю, за што ўзяцца*» («У досвітку») [7, т. 2, с. 26]. У імпрэсіях падобнага зместу перапляліся спектры адценняў розных пачуццяў – ад жыццёвай дэзарыентацыі да спробы апраўдання міжволі абранага спосабу быцця: «*Ці я вінават, што неяк люблю пазіраць, як жудасны лес моўчкі калышыцца пад ззяннем зорак паўночных?.. Ці я вінават, што люблю на чаўне па шырокім плёсе плыць...*» («Ці я вінават?..») [7, т. 2, с. 19].

Лірычны герой часта дакладна не ўяўляе сабе шляхоў увасаблення ў жыццё ўласнага творчага патэнцыялу як вялікай псіхафізічнай сілы: «*Здаецца, ахапіў бы ўвесь свет божы і зліўся ў адно з ветрам лёгкім, каб нешта цікавае, патрэбнае казаць убогім вёскам, каторыя, нібы апенькі на пасецы, рассеяны па ўсяму вялікаму абшару беларускіх раўнін і балот...*» («У досвітку») [7, т. 2, с. 26]. Рэпрэзентаваны З. Бядулем тып чалавека, валодаючы наборам неабходных якасцей, здольны быць карысным у іншай сферы дзейнасці – інтэлектуальнай, творчай. Вобраз героя ў мініяцюрах «У досвітку», «Ці я вінават?..» тыпалагічна суадносіцца з вобразам музыкі ў апавяданні «Апокрыф» (1913) М. Багдановіча. У абодвух пісьменнікаў чалавек творчага занятку засмучаны ўласнай няздольнасцю прыносіць матэрыяльна-рэчывую карысць грамадству. Блізкія па духу і ідэйна-мастацкіх перакананнях, М. Багдановіч і З. Бядуля па-рознаму, аднак, падыходзяць да вырашэння канфліктнай сітуацыі. Аўтар «Апокрыфа» дзеля апраўдання мастацтва як асобнага віду дзейнасці і мастака як паўнаwartаснай адзінкі грамадства ўводзіць у твор гістарычна значную фігуру Хрыста. У З. Бядулі гэта задача атрымала іншыя спосабы рэалізацыі, адным з якіх стала ўвага да песні з яе ўменнем чараваць красой, наталяць боль і нават лячыць душу.

Спеў, побач з танцам і граннем, выступае сінкрэтычным сродкам камунікацыі, з дапамогай якога чалавек спрадвеку ўваходзіў у кантакт з іншым. Матыў песні пакладзены ў аснову першага друкаванага твора З. Бядулі «Пяюць начлежнікі», у якім пазначана і ступень набліжанасці лірычнага героя, і ўласна пісьменніка да асяроддзя. Дыстанцыруючы асобу ад грамады (герой слухае песню начлежнікаў здалёк), аўтар адначасова падкрэслівае яе знітанасць з гэтай грамадой (інакш наўрад ці было б магчыма так тонка адчуваць народную творчасць). Нібы працягваючы галоўную думку «Апокрыфа», З. Бядуля сцвярджае песню як сродак дасягнення духоўнай раўнавагі ў самым шырокім сэнсе: «*Якая моцная падмога ідзе ад цябе, шчырая святая песня!.. Нудным і вясёлым часам ты заглядаеш у нашы душы! Ты лечыш наша беспатольнае гора, ты аблягчаеш нашу працу, ты абціраеш кроў і пот, даеш надзею і моц і, маючы шэрае жыццё, цешыш надзеяй на лепшае. Чуе цябе душа наша, і радуецца, і лунае разам з табой да светлага неба...*» («Пяюць начлежнікі») [7, т. 2, с. 5]. Пазбавіўшы спеў начлежнікаў канкрэтнага зместу («слоў не разбярэш – надта закацістая песня»), аўтар дазволіў вобразу вырасці да ўзроўню шматзначнага сімвала – радзімы, хараства, гармоніі, творчасці. Уздзеянне песні ўзмоцнена апісаннем разлітага ў начным наваколлі хараства: «Пяюць начлежнікі» – прыклад гарманічнага суладдзя ў чалавечай душы творчасці боскай (прыгажосці прыроды) з творчасцю чалавечай (мастацтвам спеву).

«Паэтычнае асэнсаванне надзвычайнай абуджальнай ролі, якую павінен выконваць у гістарычна заняпалым грамадстве пясняр, было адной з тэматычных дамінантаў творчасці амаль усіх значных паэтаў пачатку XX ст. ...», – адзначыла І. Багдановіч [13, с. 112]. Заканамерна сама «песня» ўспрымалася літаратарамі ў якасці эфектыўнага сродку кіравання грамадскай свядомасцю. Зацікаўлены новымі культурнымі павевамі, З. Бядуля, не пазбавіўшы песню сугестыўнасці, падышоў да яе як да сродку духоўна-эстэтычнага ўздзеяння. Імпліцытна прысутныя ў лірычнай прозе палітычны, сацыяльны, нацыянальны і іншыя пратэсты ў аснове сваёй эстэтычныя. «Народ – гэта частка вечнасці, і ў ім знаходзяцца карані мастака, з яго, з роднай зямлі цягне мастак найжыццяздольнейшую сваю сілу, – гаварыў С. Пшыбышэўскі. – У народзе жыўца мастак, але не ў яго палітыцы, не ў яго знешніх пераменах, а толькі ў тым, што ёсць у народзе вечнае...» [14, с. 18]. У беларускай гістарычна-культурнай сітуацыі пачатку XX ст. за гэтай літаратурнай тэндэнцыяй праглядаецца асобны кірунак грамадскай дзейнасці і нацыянальнага развіцця. Тэхнічная перабудова айчыннага мастацтва слова аўтарам цыкла «Мініяцюры» і зборніка «Абразкі»

мела на мэце карэкцыю нацыянальнай адраджэнскай праграмы – вылучэнне ў самастойны вектар ідэі выхавання ў чалавеку эстэтычных адносін да рэчаіснасці.

У абарону песні нечакана выліваецца змест абразка «Аб ёй», структурна і сэнсава падзеленага на тры часткі, якім адпавядаюць эпизоды жыцця героя – тры часова адасобленыя вымярэнні чалавечага існавання зліліся ў адно цэлае. У першым эпизодзе лірычны герой сумуе аб каханай, усцешваючы сябе ўспамінам аб мінулым і магчымасцю сустрэцца з ёй блікамі накіраваных на зорку позіркаў. У другім – яго боль выкліканы заўчаснай смерцю жанчыны і, як вынік, трагічным судакрананнем з халодным пяском яе свежай магілы. У трэцім эпизодзе пасля асэнсавання падзей герой сфармуляваў важную для сябе выснову: *«Толькі песні маюць уладарнасць над жыццём... Толькі дзеля казак трэба жыць на свеце...»* («Аб ёй») [7, т. 2, с. 28]. Для З. Бядулі песня як увасабленне характа, мастацтва, творчасці прадстаўляе найвышэйшую жыццёвую каштоўнасць, таму што толькі яна ў зямным жыцці валодае вечнасцю.

Няздольнасць «пець» фактычна раўназначная душэўнаму захворванню, таму часта падаецца ў аналогіі з дэпрэсіўным або перадсмяротным станам: *«Сумна мне было на дзікім балое – і захацелася мне пець вясёлую вольную песню. Але з таго часу, як мілая мая дзяўчына лягла ў халодную магілу, я перастаў пець»* («Шаптаў чарот») [7, т. 2, с. 9]. Аналагічнай адзнакай трагізму пазначаны і вобраз бярозкі, знявечанай пастухом, што бяздумна забіў маладое дрэва з-за прагі выпіць крыві-соку: *«Не пелі больш жаваранкі над ёй, бо драцяныя веткі вельмі калоліся»* («Толькі што бярозка пукацца пачала») [7, т. 2, с. 12]. Сам спеў здольны аказаць больш эфектыўную тэрапію, чым чалавечыя словы, перадусім, таму што яму іманентна ўласціва шчырасць: *«Не зразумеў мяне ратайка. Сцебануў пугай коней і паехаў. Затое зняў ён цяжар з душы маёй сваёй зычнай старасвецкай песняй»* («Здалося мне, што струны нейкія рваліся...») [7, т. 2, с. 9]. Адпаведна песню як сімвал творчасці абірае аўтар у якасці спосабу паразумення з людзьмі, маючы пры гэтым на ўвазе завуальванасць, шматзначнасць уласнай мовы: *«Чалавеча! На манер песні здатнее мне гаварыць з табою»* («Кветка») [7, т. 2, с. 23].

Імкненне да ўзвышэння крэатыўных якасцей чалавечай душы дазваляе гаварыць пра канцэпцыю творчай асобы ў лірычнай прозе З. Бядулі. Абнаўляючы спосаб мастацкага мыслення прапанаванымі мадэрнізмам сродкамі, пісьменнік садзейнічаў эстэтычнаму развіццю беларускай нацыі. З гэтым звязана і прысутнасць у шэрагу імпрэсій вобраза кветкі – «нейкай дзіўнай цапачкі», «дзіцяня блакітнага неба». Герой аднайменнай мініяцюры «Кветка» перапоўнены пачуццём расчаравання ў ратаі, які не здолеў заўважыць народжаную, выхаваную, аблашчаную прыродай расліну і, аслеплены дымам уласнай люлькі, растаптаў яе. Паколькі пісьменнік не адмаўляўся ад сімвалаў [4, с. 43], больш таго, «па сваіх эстэтычных прынцыпах і мастацкіх прыёмах імпрэсіянізм З. Бядулі набліжаецца да сімвалізму» [15, с. 184], у творы відавочная двухпланавасць вобраза. Канкрэтны план знішчэння ратаем кветкі ўзыходзіць да ўмоўнага плана руйнавання чалавекам нізкай эстэтычнай культуры прыгажосці, народжанай яго ўласнай душой. *«Ці здагадаўся ты, што гэта толькі малюнак паўночных думак тваіх?... сон душы тваёй?.. калі твая душа пасля гуку мінуўшага дня запанавала ў хвалях яснага супакою, калі зажадала яна нешта таемнага, незвычайнага, і, быццам кветка, быццам голуб белы, над ёй святочнасць запанавала, ты зямной бруднай карыснасцю сваёй затаптаў, знішчыў тыя кволыя расліны неба, і быццам не радзілася кветка ў душы тваёй...»* («Кветка») [7, т. 2, с. 23–24].

У гэтай імпрэсіі З. Бядуля блізкі сімвалістам і відавочным параўнаннем творчасці чалавечай душы з творчасцю найвышэйшай істоты – самога Бога. Але ў беларускага аўтара яны не канфрантуюць і не супрацьпастаўляюцца, што зноў ілюструе яго сувязь з поглядамі М. Бярдзьева на сімвалізм як мастацтва, у якім «адкрываюцца апошнія межы творчага мастацкага акта, у якім шлях да тэургіі» [9, с. 349]. Рэпрэзентуючы канцэпцыю творчай асобы, пісьменнік садзейнічае выхаванню ў чалавеку асабістай адказнасці за прысутныя ва ўласнай душы парасткі разумнага, добрага, вечнага, перасцерагае ад магчымага рэгрэсу. Такая складаная ўнутраная праца – культываванне эстэтычнага пачуцця, самастварэнне і самавыхаванне асобы – таксама ўяўляе сабой найвялікшую жыццёвую творчасць.

Даследчыкі, звязваючы мастацкі метада аўтара імпрэсій пераважна з мадэрнісцкімі ўплывамі імпрэсіянізму і сімвалізму, тып героя вызначалі часцей за ўсё як рамантычны або

лірыка-рамантычны [4, с. 321; 5, с. 44]. Адна пашырана трактоўка спосабу жыцця героя як адыходу або ўцёкаў [11, т. 2, с. 283; 4, с. 39; 1, с. 103] у выдуманым свет, што не зусім правамерна ў сітуацыі, калі асоба так арыгінальна і непаўторна, так індывідуальна адчувае і спазнае жыццё. Сцвярджэнне індывідуальнага мела сваю прычыну – рамантычны светапогляд, у межах якога фарміравалася творчая свядомасць З. Бядулі, і сваё наступства – арыентацыю на далейшае развіццё рамантычнага метаду. Імпрэсіянізм спатрэбіўся аўтару, «каб прыадкрыць і вылучыць істотнае, па-мастацку важнае, эстэтычна неабходнае, тое, што да гэтага часу было схавана ў душы і светаадчуванні беларускага селяніна» [3, с. 48–49]. Гэтым феноменальным адкрыццём сталі зразуметыя ў шырокім сэнсе крэатыўны патэнцыял і эстэтычныя здольнасці чалавечай душы. Творчы спосаб быцця як ідэйна-мастацкі прынцып рэпрэзентацыі канцэпцыі асобы дазваляе гаварыць хутчэй пра мадэрнісцкага, інакш, не-рамантычнага героя ў лірычнай прозе З. Бядулі.

Увасоблены ў цыкле «Мініяцюры» і зборніку «Абразкі» вобраз героя ўбірае якасныя змены ў грамадстве пачатку ХХ ст., сутнасць якіх заключаецца ў нараджэнні ў чалавеку асобы – праз усведамленне эстэтычнага патэнцыялу рэчаіснасці і ўласных творчых здольнасцей. Рэпрэзентуючы мастацкую канцэпцыю асобы, асаблівы аксіялагічны статус З. Бядуля надае здольнасці чалавека заўважаць і перажываць прыгожае – тварыць у межах паўсядзённасці сіламі ўласнай душы, інакш, свядомасці. Пазіцыя мастака дазваляе весці размову пра асобны вектар нацыянальнай адраджэнскай праграмы – ідэі фарміравання (побач з сацыяльна актыўнай, дзейснай) эстэтычна актыўнай, творчай асобы. Стмуляванае ў значнай ступені распаўсюджаннем мадэрнізму як эстэтычнай сістэмы і сістэмы светапогляду, адасабленне гэтага вектара адбываецца ў рэчышчы еўрапейскіх сацыякультурных тэндэнцый мяжы ХІХ–ХХ стст.

Літаратура

1. Жу к, І. В. «Акорды» Змітрака Бядулі: Сем «нот» верша / І. В. Жук // Русская и белорусская литературы на рубеже XX–XXI веков: Сб. науч. ст. в 2 ч.; редкол.: С. Я. Гончарова-Грабовская (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2007. – Ч.2. – С. 100–107.
2. К а з л о ў с к і, Р. К. Беларуская пражаная мініяцюра ХХ ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.01 / Р. К. Казлоўскі; БДУ. – Мінск, 2002.
3. Н а в у м е н к а, І. Змітрок Бядуля / І. Навуменка. – Мінск, 2004.
4. К а в а л е н к а, В. Пошукі і здзяйсненні. Творчасць Змітрака Бядулі / В. Каваленка. – Мінск, 1963.
5. М е л ь н і к а в а, З. П. «На горне душы...» Творчасць З. Бядулі і беларуская літаратура першай трэці ХХ стагоддзя / З. П. Мельнікава. – Брэст, 2003.
6. Г и н з б у р г, Л. Психологической прозе / Л. Я. Гинзбург. – Л., 1977.
7. Б я д у л я, З. Збор твораў: у 5 т. / З. Бядуля. – Мінск, 1985 – 1989. – Т. 2, 5.
8. С т у д е н к о, Т. С. Эстетика импрессионизма в творчестве Э. Золя / Т. С. Студенко. – Минск, 2004.
9. Б е р д я е в, Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев; сост. Л. В. Полякова. – М., 1989.
10. Л а с т о ў с к і, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі; уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск, 1997.
11. Б а г д а н о в і ч, М. Поўны збор твораў: у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск, 1992. – Т. 1, 2.
12. М а р т ы н о в, В. Ф. Философия красоты / В. Ф. Мартынов. – Минск, 1999.
13. Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя: у 4 т. – Мінск, 1999 – 2003. – Т.1: 1901–1920 / НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы; навук. рэд. І. Я. Навуменка, В. А. Каваленка. – Мінск, 1999.
14. P r z y b y s z e w s k i, S t. Na drogach duszy / St. Przybyszewski. – Krak? w, 1900.
15. М а к с і м о в і ч, В. А. Беларускі мадэрнізм: эстэтычная самаідэнтыфікацыя літаратуры пачатку ХХ стагоддзя / В. А. Максімовіч. – Мінск, 2001.

N. L. BACHANOVICH

CREATIVE PERSONALITY CONCEPTION IN THE LYRIC PROSE OF ZMITRAK BYADULYA

Summary

The hero image in the lyric prose of Z. Byadulya allows to fix the historical moment of the personality birth in human by the way of aesthetic potential of reality and own creative abilities understanding. The existence creative method as an ideological and artistic principle of the personality concept representation facilitated to isolation of the such independent vector in the program of national Renaissance as an idea of aesthetically active (along with socially active) formation personality.

УДК 808. 26 (043)

Т. У. АЛЯКСЕЕВА

ФІЛАСОФІЯ ЖЫЦЦЯ Ў ДРАМАТУРГІІ СЛАВАМІРА МРОЖАКА І АЛЯКСЕЯ ДУДАРАВА

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава

(Паступіў у рэдакцыю 30.03.2010)

Філасофскія катэгорыі «выбар», «сэнс жыцця», «унутраная свабода», «лёс» пастаянна з'яўляліся аб'ектам увагі майстроў прыгожага пісьменства. У драматургіі аўтары таксама часта разважаюць над гэтымі паняццямі, робяць псіхалагічны аналіз чалавечай асобы, раскрываюць маральныя нормы існавання, выяўляюць першаасновы жыцця, яго ўнутраныя супярэчнасці. У гэтай сувязі варта звярнуцца да драматургічнай спадчыны Славаміра Мрожака і Аляксея Дударава, бо ў іх творчасці актуальна гучаць вышэйпералічаныя праблемы.

С. Мрожак – вядомы польскі пісьменнік, нарадзіўся 29 чэрвеня 1930 г. у сяле Бажэнчын Кракаўскага ваяводства. Яго драматычныя творы прынята адносіць да «тэатра абсурду» – кірунку ў заходнееўрапейскай драматургіі, які ўзнік у сярэдзіне XX ст. Гэта пацвярджаецца бяссэнсавым нанізваннем у п'есах аўтара алагічных фактаў, дзеянняў, размоў. Відавочна, што пры дапамозе награвашчвання мастацкіх сродкаў жыццёвыя сітуацыі абстрабуюцца, сатырычна ўзбуйняюцца. Актыўна ў гэтым ключы працавалі А. Камю, С. Бэкет, Э. Іанеска і іншыя мастакі слова.

У драмах С. Мрожака («Забава», «Стрыптыз», «Удовы») пошук вяселля, радасці займае думкі галоўных герояў. Аднак роздумы на конт шчаслівага жыцця заўсёды ідуць побач са смерцю, трагічнымі матывамі. Трактоўка драматургам падзей у творы нясе пагрозу, песімізм. Напрыклад, у п'есе «Стрыптыз» персанажы выпадкова апынуліся ў аднолькавых умовах, сталі заложнікамі абставін незалежна ад сваіх выказванняў. Дзеючыя асобы нават не ведаюць, што з імі адбылося, але адчувальны іх страх перад смерцю.

«Нечто – оно – объект, несмотря на сознательное уменьшение его героями постепенно принимает гиперболизированно кошмарные размеры. Страх и неведение формируют из человека готовую жертву случая или судьбы независимо от его убеждений» [11, с. 34].

У творы дзейнічаюць два персанажы, якія знаходзяцца ў дзіўнай прасторы. Героі вядуць размовы, разважаюць на конт лёсу, імкнуцца перамагчы боязь невядомасці.

Першы: «Что есть свобода? Это возможность совершать выбор. Пока я здесь сижу, зная, что могу выйти через эти двери, я сохраняю свободу. Зато в тот самый момент, когда я встану и выйду, я совершу выбор и, стало быть, ограничу собственные возможности совершать поступки, утрачу свободу. Стану рабом своего выхода» [7, с. 37]. На што другі кажа яму: «Сидя и не выходя, вы тоже совершаете выбор. Выбираете сидение и невыход» [7, с. 37].

Азмрочваюцца абставіны і са з'яўленнем Рукі, якая пастаянна забірае ў іх нешта з аддзення і абутку (мужчынскі касцюм, боты).

С. Мрожак раскрывае абсалютна розныя погляды і ўчынкі герояў, аднак ад гэтага, як сцвярджае аўтар, акаляючае становішча не мяняецца. Адзін з іх актыўна ўмешваецца ў ход падзей, пратэстуе супраць сітуацый, якія адбываюцца ў канкрэтных выпадках, другі ж спакойна «плыве». Пазіцыя апошняга выглядае найбольш спрыяльнай, патрабуе затраты меншай энергіі, бо лёс герояў ужо прадвызначаны, выхад у ўсё роўна няма.

Драматург надае сімвалічны змест драмам (напрыклад, мёртвая птушка, букет хрызантэм у п'есе «Удовы»). Варта адзначыць, што ў гэтым творы адлюстраванне смерці падаецца ў іншым ракурсе. Аўтар дакладна апісвае яе знешні выгляд. Гэта высокая жанчына ў доўгай чорнай сукенцы, у чорных пальчатках, з поўнасю закрытым тварам. Як бачна, дамінуе змрочная каляровая гама, што сведчыць пра пэўную таемнасць і загадкавасць. Дзіўная суседка жывых істот выклікае моцную зайздасць і цікавасць з боку жаночай паловы насельніцтва. Пра гэта можна меркаваць па тым, з якім імпэтам удовы назіраюць за незнаёмкай у кавярні.

Смерці адводзіцца цэнтральнае месца ў п'есе: тая займае заўсёды сярэдні столік, усе называюць яе значнай персонай. Дама абсалютна не размаўляе, аднак у кожнага чалавека прысутнічае жаданне пагаварыць з ёю, нешта высветліць. Мужчыны захапляюцца ёю, бо адчуваюць прыцягальную сілу. Афіцыянт папярэджвае галоўных герояў, каб не сядалі за выбраны імі столік, некалькі разоў перасцерагае, але без поспеху. Персанажы хацелі спадабацца жанчыне, імкнуліся прыцягнуць яе ўвагу, аднак іх напаткаў недарэчны фінал.

У аднаго героя ўзнікае нават жаданне ажаніцца з ёю, пакінуць сваю другую палову: «Женюсь, даю слово! Вы вдова, так что препятствий не будет. Вы какая-то печальная, но я вас развеселю. Жизнь, скажу я вам, хорошая штука!... Вы ещё попляшете на своей свадьбе!...» [8, с. 158]. Аўтар імкнецца спалучыць несумяшчальнае, бо смерць ніколі не выклікала асацыяцый з радасцю, а несла адбітак смутку, містыкі. Фарбы ў творы згушчаюцца пры паведамленні пра банкет. Той факт, што стол накрываюць чорным аксамітам, гаворыць пра бал Смерці.

С. Мрожак паказвае, як Смерць адпраўляе людзей на той свет. Перад іх адыходам у небывыяна танцуе з кожным. Абодва героі паміраюць падчас бойкі, знікае і жанчына ў чорным. У мастацкую тканіну твора ўводзяцца разважанні афіцыянта: «Ушла... Может, больше не вернётся? (Задует одну свечу, потом другую. Наклоняется, чтобы взять серебряное ведёрко с хризантемами.) Не вернётся?.. А всегда возвращалась!» [8, с. 161]. Сапраўды, Дама зноў з'яўляецца, як напамін пра тое, што яна заўжды блізка і ад яе не ўцячы.

Такім чынам, драматург акцэнтуюе ўвагу на тым, што жыццё і смерць заўжды знаходзяцца побач. Абсалютна ніхто не можа прадбачыць, калі надыдзе канчатковы этап існавання. Гульня са Смерцю прыводзіць да непазбежнай гібелі.

П'еса «Забава» складаецца толькі з адной дзеі, аднак мае значны інфармацыйны змест. Драматург не награвашчвае сюжэт вялікай колькасцю персанажаў, не дае ім нават дакладных імёнаў. Галоўныя героі імкнуцца адшукаць радасць, свята, пачынаюць усведамляць, што ў нашым жыцці ўсё ўзаемазвязана адно з адным.

Хлопец С. кажа: «Главное – жизненная правда, она-то и есть радость. А где радость, там и веселье» [9, с. 115]. «всё живёт рядом: свадьба и похороны» [9, с. 115].

Хлопцы знаходзяць атрыбуты і пахавальніцкай працэсіі (маска «смерці», чорны касцюм), і элементы шчаслівага правядзення часу (кантрабас, гармонік, гірлянды). Аўтар пераконвае, што такое адбываецца заўсёды і ўсюды. Фінальныя акорды твора не суцяшальныя. Зноў гучыць пытанне: дзе наша радасць? Дзе наша музыка? Канцоўка п'есы адкрытая. Героі не адшукалі веселосці, не атрымалася ў іх і самастойна зрабіць свята, нават быў момант, калі ўзнікла жаданне скончыць жыццё самагубствам.

Мастацкія адметнасці драмы адпавядаюць зместу твора. Мова «п'есы – адначасова прымітыўная і вытанчаная, рытмічныя секвенцыі – грубыя і разам з тым меладычныя: навідавоку свядомае змяшэнне стыляў і выразных сродкаў, прымітывізм – але не ў прымітыўным сэнсе слова» [6, с. 102]. Мяняецца таксама і сам настрой персанажаў. Калі ў пачатку п'есы назіраецца іх цвёрды рух наперад да пастаўленай мэты, то ў канцы – пасіўнасць, страта веры, расчараванне.

Драматургія С. Мрожака інтэлектуальная, бо прымушае думаць, абстрагавацца ад надзённасці, звяртацца да «вечных» пытанняў. Творы выклікаюць смех, але і пужаюць, у іх сканцэнтраваны песімізм. Яго літаратурная спадчына адносіцца да класічнай літаратуры. П'есы з поспехам ставяцца на падмостках тэатраў Польшчы, Расіі, іншых краін свету.

А. Дудараў нарадзіўся 6 чэрвеня 1950 г. у вёсцы Кляны Дубровенскага раёна Віцебскай вобласці. У яго драмах выяўляецца філасофская мудрасць герояў, іх спрактыкаванасць.

Н. К. Аксёныч слушна заўважае, што «кожная з п'ес Дударова – гэта, па-першае, сцвярджэнне гуманізму, а па-другое, пастаянная барацьба праўды з няпраўдай, добра са злом, што дасягае сацыяльнага і філасофскага абагульнення названых катэгорый суадносна нашаму часу» [1, с. 103]. У п'есе «Вечар» у кожнага з персанажаў свая філасофія жыцця, уласны шлях існавання на Зямлі. Тры старыя вясковыя жыхары дажываюць свой час на гэтым свеце. У «памяці герояў сышліся-змяшаліся эпохі, пакаленні, абліччы. Жыццё мяжуецца з нябытам... Памерці хочацца ў праўдзе» [2, с. 22]. Кожны з іх аналізуе папярэднія этапы асабістага лёсу, асэнсоўваючы, што было зроблена на благога, што добрага. У Мульціка прысутнічае невычарпальны зарад энергіі і бадзёрасці. Герой не можа сядзець на месцы без працы, у яго ўсё спланавана. Яго крэда: «пакуль сілы ёсць хоць каліўца – рабіць трэба, рабіць, рабіць...» [3, с. 81]. Сапраўды, рух працягвае жыццё, спынення нельга на дасягнутым, інакш прыйдзе хутка канец. Персанаж абсалютна не баіцца смерці, з жартам разважае наконт гэтага, адзначае, што яе «не спужаеш і не ўцячэш» [3, с. 63]. Мульцік раскрывае сэнс чалавечага жыцця наступным чынам: «...Зямля халодная, неба халоднае, космас яшчэ халаднейшы... Даў нам Бог жыццё, каб мы ўсё гэтае сагрэлі! Зямлю, і неба, і адзін аднаго...» [3, с. 75].

Гастрыт жа ўсведамляе, што ягонае жыццё прайшло «на пяцьдзесят працэнтаў... Усё напалавіну...» [3, с. 87]. Перад смерцю няма спакою ў душы Мікіты, бо многа дрэннага зрабіў іншым. На яго думку, калі б дадзена было другое жыццё, выкарыстаў бы яго па-іншаму.

Драматург акцэнтуюе ўвагу на тым, што людзі павінны аб'ектыўна ацэньваць свае магчымасці, усведамляць значнасць не толькі матэрыяльных каштоўнасцей, але і духоўных.

У п'есе «Выбар» А. Дударова персанажы пастаўлены ў складаную сітуацыю: загінуць самім, выратаваўшы дзіця, ці застацца жывымі. Шабуня зрабіў выбар за сябе і сваіх сяброў, звярнуў на танку ў бездань. Пасля адкрыта прагучаць абвінавачанні ў яго бок: «Нас трое... Нас звязвала з гэтым светам больш, чым яго, маленькага. У нас тры маці... Колькі слёз пралілося! Больш, больш, чым бы па ім... Ён – адзін!» [3, с. 249]. Колькасным характарам нельга вымяраць прынцып маральнасці і пачуццё абавязку. У экстрэмальных умовах няма часу для роздуму, для ўзважвання канкрэтнай сітуацыі, усё адбываецца хутка, на ўзроўні падсвядомасці.

Сам драматург кажа, што «героі дзейнічаюць інтуітыўна, не па нейкіх правілах, канонах, законах, ці па нейкай праўдзе, ці па логіцы» [10, с. 11]. Менавіта выключная сітуацыя дапамагае ўсебакова раскрыцца чалавеку, зрабіць уласны выбар. Персанажы загінулі, але «калі б яны выбралі другі варыянт, то ўсё роўна згубілі сябе. Бо ў кожным з іх разам са смерцю дзіцяці памёр бы Чалавек» [12, с. 7].

Закранаецца ў творы і пытанне чалавечага сумлення. А. Дударав пераконвае, што ў людзей «акрамя жыцця, ёсць яшчэ нешта вечнае, неўміручае» [3, с. 251]. Гэта пачуццё адказнасці за свае паводзіны, учынкi перад грамадствам.

Для драматурга смерць паўстае пазбаўленнем ад пакут, цяжкасцей і праблем у нашым свеце. Пра гэта сведчаць словы Дробава, які сцвярджае: «Вечнага нічога няма... Ад праўды і хлусні, ад шчырасці і крывадушша, ад слаўтага Сумлення, якое мучыць чалавека ўсё жыццё, ад усяго вызваляе смерць... Перад ёй усе роўныя і ўсе сумленныя» [3, с. 255].

Працэс пераўтварэння чалавека ілюструецца ў п'есе «Парог». Галоўны герой апынуўся на «дне» грамадства, стаў алкаголікам. Драматург даказвае, што людзям магчыма ўсё і можна ўзняцца з амаральнай багны.

Можна пагадзіцца з П. Маляўкам, які піша, што ў гэтай драме, «відаць, найбольш поўна адлюстравалася аўтарская пазіцыя – вера ў вечнасць чалавечых каштоўнасцей: справядлівасць, спагаду, разуменне – адным словам, усё тое, што вызначае чалавека як Чалавека» [5, с. 22]. Буслай не жыве, а існуе ў свеце. Ён не жадае кантактаваць з рэчаіснасцю, праводзіць мяжу паміж сабою і ўсімі астатнімі. Адзінае выйсце і паратунак герой знаходзіць у гарэльні.

Ён разважае так: «Той, хто п'е ці дае піць іншаму, робіць злачынства супраць прыроды...» [3, с. 116], «Калі п'яны, мне ўсіх шкада, я ўсіх люблю... У мяне п'янага – слёзы з вачэй ад замілавання людзьмі, дрэвамі, зямлёй... Усім – усім!» [3, с. 127], «У мяне душа тлушчам заплыла... Во і п'ю з-за гэтага, і п'ю...» [3, с. 128]. Герой разумее сваё становішча, але імкнецца схавацца ад праўды, ад рэальнага жыцця, забыцца пра ўсё.

Пасля размовы з Пакутовічам Буслай пачынае ўсведамляць, што амаль за 40 гадоў «ніводнаму чалавеку добра не зрабіў, нікога не сагрэў, ніводнага разу над чужым горам не паплакаў, дрэўца не пасадзіў. Толькі браў, грэўся сам каля іншых, з чужых дрэў галінкі ламіў...» [3, с. 150].

Гэта спажывецкая тэорыя мае жудасны сэнс. Персанажам робіцца самааналіз уласных учынкаў, здзейсненых на працягу жыцця. Аўтар прытрымліваецца думкі, што людзі пастаянна павінны думаць пра наступствы сваіх слоў, дзеянняў, пра значнасць і важкасць сваёй асобы ў грамадстве.

Галоўны герой не жыве на свеце, а існуе, «смылее, як галавешка» [3, с. 164]. Алкагалізм пазбавіў яго мэты, імкнення падымацца вышэй у сваім развіцці, самаўдасканалення, зрабіў унутрана спустошаным. Персанаж праменьвае бацькоў, уласную сям'ю, жыллё на выпіўку, прымушае родных пакутаваць, уцякае ад абавязкаў і адказнасці перад імі. У сваё апраўданне адзначае: «Каб мець дом, трэба чалавекам быць...Мяне там не чакаюць...Мне не патрэбны ніхто і я нікому...» [3, с. 124].

Буслай імкнецца сам змагацца з хранічным захворваннем, не вытрымлівае, пачынае зноў піць. Ён цягнецца да атруты тады, калі на сэрцы адчувае пустэчу, страх. «Вып'ю, усё робіцца зразумелым, радасным і ўсе праблемы прыемнымі робяцца, прасплюся – усё спачатку», – гаворыць герой [3, с. 125]. На яго погляд, усё «нармальныя чалавечыя пачуцці толькі ў п'яным выглядзе вонкі выраваюцца» [3, с. 128]. Разумею, што за ўсё жыццё нічога карыснага не зрабіў, прывычаўся толькі браць. Ён пратэстуе супраць усяго акаляючага, але яго ўласная душа спіць.

Галоўны герой пераступіў мяжу маральнасці, дабрыні, чысціні. Назад дарогі няма. Усведамленне гэтага раскрывае значнасць і жахлівасць становішча ўсяго чалавецтва, прадказвае трагічныя перспектывы будучага, існаванне духоўна спустошанага, нікчэмнага насельніцтва.

У самым нізе сацыяльнай лесвіцы апынуліся персанажы п'есы «Злом» А. Дударова. Іх жыццёвая пазіцыя простая: нічога не рабіць. Яны, як і Буслай («Парог»), адасобіліся ад усяго грамадства. Праблематыка адзначанага твора пераклікаецца з асноўнай ідэяй трагікамедыі С. Бэкета «У чаканні Годо» і сацыяльна-псіхалагічнай і філасофскай драмы М. Горкага «На дне», у якіх раскрываецца чалавечая бездапаможнасць, немагчымасць змяніць сітуацыю, сам час, падняцца вышэй свайго існавання.

Прыстанішчам для герояў робіцца звычайны сметнік. Жытло іх напаўняюць рэчы, што выйшлі з ужытку. Сімвалічным з'яўляецца старадаўні гадзіннік, які імкнецца адрамантаваць Пастушок, але безвынікова. Гэта верны знак таго, што нармальнае існаванне персанажаў спынена. Прозвішчы і імёны страчаны, замест іх – мянушкі: Хітры, Дацэнт, Піфагор, Афганец і г. д. Гэтыя людзі згубілі працоўнае месца, родных, сяброў, сталі непатрэбнымі грамадству, пэўнымі выгнаннікамі лёсу. Не баяцца яны нават таго, што на сметнік прывозяць небяспечны для здароўя парашок. Ствараецца ўражанне, што насельнікі «дна» змірыліся з абставінамі лёсу, не маюць жадання вырвацца з броду. Напрыклад, Дацэнт не вяртаецца дамоў з жонкай Вітай, калі тая знаходзіць яго. Герой адзначае, што раней еў чужое, крадзенае, жыў у крэдыт. Гучаць яго абвінавачванні ў адрас навакольнага асяроддзя, выступленні супраць хлусні, ліслінасці, што пануюць у грамадстве. Другі герой Леанід збег ад сям'і, «шэрага натоўпу» на сметнік, ад чаго не пакутуе, а толькі задаволены.

Кожны з персанажаў распаўядае сваю жыццёвую трагедыю, успамінае моманты, што не даюць ім спакою па сённяшні дзень. Пастушок згадвае дзяцінства, п'янства бацькі, забойства маці, службу ў арміі, несправядлівае стаўленне да вайскоўцаў. Афганец верны свайму зарoku – нікому не казаць ні слова. Бой каля Джалалабада пастаянна ў яго перад вачыма. Не можа забыць герой і тавараша Кольку, пакуты таго ў палоне, бо, па яго словах, толькі «крывёю свайго сябра купіў сабе жыццё» [4, с. 34]. Піфагор у канцы 30-х гадоў XX ст. «прыводзіў у выкананне прысуд над шпіёнамі, дыверсантамі, змоўшчыкамі...» [4, с. 42], расстрэльваў людзей, часам нявінных, у тым ліку забіў свайго брата. Калі «брыгадзісты» выганяюць насельнікаў з іх другога месца жыхарства, б'юць, тыя не рэагуюць на іх патрабаванне пайсці са сметніка. Хітры і Дацэнт збіраюцца ў далёкую цёплую краіну, але так і не ад'язджаюць, бо выйсця адсюль няма.

Гэтыя людзі стаяць на мяжы жыцця і смерці. Страчаны сэнс існавання, маральныя прынцыпы, далейшыя перспектывы, вера, надзея на лепшае.

Такім чынам, драматургі падаюць розныя варыянты разумення жыццёвай філасофіі персанажамі. С. Мрожек развівае думку, што чалавек не можа змяніць абставіны, умяшацца ў ход падзей, папярэдзіць негатыўныя наступствы, бо лёс яго прадвызначаны. Яго героі імкнуцца дасягнуць шчасця, волі, аднак фінал іх трагічны. А. Дудараў пакідае за дзеючымі асобамі сваіх п'ес права выбару, сцвярджае, што чалавек сам з'яўляецца творцам свайго лёсу, шукае адпаведны шлях існавання ў залежнасці ад абставін. Людзі пастаянна павінны думаць пра наступствы сваіх слоў, дзеянняў, пра значнасць і важкасць сваёй асобы ў грамадстве. Праблема смерці становіцца для іх актуальнай выключна ў крытычных сітуацыях. Менавіта пагроза смерці прымушае задумацца наконт сэнсу і зместу жыцця, бо ў такія моманты чалавек пераглядае свае прынцыпы, якімі кіраваўся раней, асэнсоўвае зробленае для нашчадкаў.

Літаратура

1. Аксёныч, Н. К. На высакародным шляху адраджэння / пра п'есу А. Дударава «Парог» / Н. К. Аксёныч // Беларуская літаратура (рэсп. міжведам. зб.). – Мінск: Універсітэцкае, 1988. – Вып. 16. – С. 102–113.
2. Ганчароў, А. Культ сонца. Шрыхі да творчага партрэта драматурга Аляксея Дударава / А. Ганчароў // Беларусь. – 1986. – № 8. – С. 20–22.
3. Дудараў, А. Дыялог: П'есы / А. Дудараў. – Мінск, 1987. – 272 с.
4. Дудараў, А. Злом / А. Дудараў // Полымя. – 1989. – № 4. – С. 10–51.
5. Маляўка, П. духоўны катарсіс драматычнага героя праз прызму мастацкага светабачання: п'еса «Парог» Аляксея Дударава / П. Маляўка // Роднае слова. – 2006. – № 4. – С. 22–23.
6. Мельцарек, Э. Мир сквозь очки Славомира Мрожека / Э. Мельцарек // Современная драматургия. – 1993. – № 3–4. – С. 102.
7. Мрожек, С. Стриптиз; пер. с польск. Л. Бухова / С. Мрожек // Народное творчество. – 1990. – № 10. – С. 34–41.
8. Мрожек, С. Вдовы; пер. с польск. Л. Бухова / С. Мрожек // Современная драматургия. – 1998. – № 4. – С. 146–161.
9. Мрожек, С. Забава; пер. с польск. Е. Вишневого / С. Мрожек // Современная драматургия. – 1993. – № 3–4. – С. 103–116.
10. Петракова, Л. Выхаванне патрыятызму сродкамі літаратуры і мастацтва (гутарка з беларускім пісьменнікам А. А. Дударавым) / Л. Петракова // Адукацыя і выхаванне. – 2005. – № 4. – С. 8–14.
11. Рошкова, Л. О пьесе «Стриптиз» Славомира Мрожека / Л. Рошкова // Народное творчество. – 1990. – № 10. – С. 34.
12. Уліцёнак, Г. Да чаго імкнецца чалавек / Г. Уліцёнак // Голас Радзімы. – 1984. – 12 красавіка. – № 15. – С. 7.

T. U. ALYAKSEVA

PHILOSOPHY OF THE LIVING IN DRAMA OF SLAVAMIR MROZHAK AND ALYAKSEI DUDARAV

Summary

Such philosophical concepts as «a choice», «meaning of the life», «intrinsic freedom», «fate» have been considered in the article on examples of dramatic works created by Slavomir Mrozek and Alexey Dudarev. Similarities and differences of their positions have been revealed. Playwrights illustrate the idea that life and death are always quite near.

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 808.26-087.9

Ю. В. МАЛІЦКІ

АНАМАСІЯЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ ІХТЫЯЛАГІЧНАЙ ЛЕКСІКІ

Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 16.02.2010)

Дыялектная іхтыялагічная наменклатура (рэгіянальныя назвы рыб) – самая складаная ў плане сістэматызацыі і ўпарадкавання лексічная група ў параўнанні з іншымі падобнымі групамі: назвамі жывёл, птушак, земнаводных, насякомых і г. д. Назвы рыб «найбольш нераўнамерна размяркоўваюцца па моўнай тэрыторыі» [1, с. 3], а іх канкрэтныя значэнні «найменш дакладна засвойваюцца большасцю носьбітаў мовы» [1, с. 3]. Такое становішча абумоўлена строгай лакалізацыяй іхтыялагічных найменняў у залежнасці ад размяшчэння прыродных водных аб'ектаў. Пэўныя іхтыёнімы найбольш актыўна функцыянуюць там, дзе водзяцца адпаведныя віды ці разнавіднасці рыб. У той жа час у мясцовасцях, аддаленых ад вадаёмаў, для асноўнай масы насельніцтва яны ў большасці застаюцца семантычна нявызначанымі. Менавіта з гэтым звязана высокая ступень гіпераніміі ў дыялектных іхтыялагічных найменнях: у розных рэгіёнах рыбы, што належаць да абсалютна розных відаў і падвідаў, могуць называцца аднолькава. Гіперанімічныя назвы могуць узнікаць як абгрунтавана (у выніку пераносу значэння на падставе пэўных агульных уласцівасцей рыб), так і беспадстаўна (напрыклад, па прычыне некампетэнтнасці суб'екта намінацыйнага працэсу). Другі варыянт значна больш распаўсюджаны ў параўнанні з першым.

Асноўная задача анамасіялагічнага аналізу заключаецца ў выяўленні і тыпалагізацыі матывацыйных адносін, пакладзеных у аснову таго ці іншага наймення. Найбольш прыдатным матэрыялам для такіх даследаванняў з'яўляецца нелітаратурная, у першую чаргу дыялектная, лексіка. Яна найбольш поўна захоўвае ў сабе непасрэдныя вынікі назватворчай дзейнасці носьбітаў мовы, зафіксаваныя ў тых ці іншых моўных формах.

Анамасіялагічны напрамак забяспечваецца такімі паняццямі і катэгорыямі, як базавая аб'ектывацыя ўтваральнай асновы, анамасіялагічны кантэкст, анамасіялагічная дамінанта, матывацыйная прыкмета, тып матывацыйных адносін, анамасіялагічны спосаб [2; 3]. У якасці асноўных выступаюць наступныя тэрміны: анамасіялагічная дамінанта, тып матывацыйных адносін, матывацыйная прыкмета. *Анамасіялагічная дамінанта* – гэта комплекс аднародных матывацыйных прыкмет, набор якіх адлюстроўвае пэўную назватворчую накіраванасць. Сукупнасць дамінант, што рэалізуюцца ў межах пэўнага тыпу матывацыйных адносін, фарміруе анамасіялагічны кантэкст. *Тып матывацыйных адносін* адлюстроўвае характар моўнага выражэння анамасіялагічнай дамінанты. Ён з'яўляецца прамежкавай ступенню паміж анамасіялагічнай дамінантай і матывацыйнай прыкметай, з аднаго боку, і фармальна-структурным абліччам намінацыйнай адзінкі – з другога. У якасці *матывацыйнай прыкметы* выступае канкрэтная ўласцівасць аб'екта намінацыі, якая вылучае яго на фоне іншых.

Аб'ём корпуса беларускіх народных найменняў рыб большы за 250 адзінак. Разам з варыянтамі колькасць іхтыёнімаў перавышае 600 лексем*. Імі прадстаўлена 35 відаў рыб.

Назвы рыб, распаўсюджаныя ў беларускіх гаворках, з пункту погляду матываванасці можна падзяліць на дзве вялікія групы: матываваныя і нематываваныя. Да нематываваных мы адносім «чыстыя» запазычанні (тыпу *келб*, *мінога*, *харыус*), а таксама этымалагічна цыманыя ці на дадзены момант нявызначаныя найменні (напрыклад, *карп*). Такія назвы выходзяць за межы аб'екта анамасіялагічнага даследавання, бо не з'яўляюцца прадуктам назватворчай дзейнасці носьбіта беларускай мовы. Прычыны іх запазычання на сённяшні дзень дакладна не акрэслены. Колькасць такіх назваў адносна агульнага корпуса беларускай іхтыялагічнай лексікі невялікая (меней за 10 %). Усе астатнія намінацыі класіфікуюцца адносна анамасіялагічных дамінант, тыпаў матывацыйных адносін і матывацыйных прыкмет.

Як сведчыць матэрыял, беларуская народная іхтыянаменклатура базуецца на сямі анамасіялагічных дамінантах. У аснове ўсіх беларускіх назваў рыб ляжаць наступныя характарыстыкі: 1) характэрная знешняя асаблівасць; 2) характэрная асаблівасць паводзін; 3) характэрная фізіялагічная асаблівасць; 4) час нерасту; 5) пераважнае месца існавання; 6) спосаб здабывання; 7) спосаб спажывання.

Корпус беларускай народнай іхтыялагічнай лексікі даволі раўнамерна размяркоўваецца па ўсіх асноўных тыпах матывацыйных адносін. Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца **аб'ектны тып** (27 % ад агульнай колькасці матываваных намінацый). Анамасіялагічны кантэкст назваў аб'ектнага тыпу складаюць тры дамінанты: 1) характэрная знешняя асаблівасць; 2) пераважнае месца існавання; 3) час нерасту. Кола матывацыйных прыкмет у межах гэтага тыпу акрэслена прадметнымі рэчамі, а таксама абстрактнымі часавымі паняццямі. Напрыклад, *галавач* 'бычок' (матывацыйная прыкмета – «вялікая галава»), *насар* 'ёрш' («выцягнуты нос»), *днянка* 'плотка' («звычайка трымацца бліжэй да дна»), *падкаменшчык* 'бычок' («звычайка трымацца побач з падводнымі камянямі»), *альховік* 'лін' («нераст у час цвіцення альхі»), *вярбовік* 'лешч' («нераст у час цвіцення вярбы»), *марцоўка* 'шчупак' («нераст у марце») і інш.

Другім па рэпрэзентатыўных паказчыках з'яўляецца **атрыбутыўны тып** матывацыйных адносін (22 %). Анамасіялагічныя дамінанты, характэрныя для атрыбутыўнага тыпу, наступныя: 1) характэрная знешняя асаблівасць; 2) характэрная фізіялагічная асаблівасць. Намінацыі гэтага тыпу абумоўлены матывацыйнымі прыкметамі, звязанымі з апісальнымі характарыстыкамі рыб: колеравымі, фізіялагічнымі, памеравымі. Напрыклад, *сінюха* 'плотка' (матывацыйная прыкмета – «сіні колер адліву скуры»), *залатоўка* 'гарчак' («залаты колер»), *даўгар* 'вугор' («вялікая даўжыня»), *кругляк* 'судак' («круглая форма»), *пласкуха* 'плотка' («плоская форма») і інш.

Наконт рэалізацыі матывацыйных прыкмет «вялікая даўжыня» і «вялікі памер» трэба адзначыць наступнае. Колькасная ацэнка адносна памеру з'яўляецца асноўным пазамоўным класіфікацыйным крытэрыем рыб. Найчасцей вынікі такой ацэнкі адлюстроўваюцца ў намінацыях пры дапамозе фармальных моўных сродкаў. Зместавыя паказчыкі намінацый пры гэтым гавораць аб ненармальна вялікім/малым памеры той ці іншай асобіны на фоне прадстаўнікоў свайго віду. Каранёвая марфема ў такіх выпадках не ўтрымлівае непасрэднай спасылкі на памер (*барак/крыжыняк* 'вялікі шчупак'). У межах групы намінацый, утвораных на базе матывацыйных прыкмет «вялікая даўжыня» і «вялікі памер», гаворка ідзе пра ўмоўна ненармальны памер на фоне прадстаўнікоў усіх іхтыявідаў. Корань назвы рыбы пры гэтым непасрэдна адсылае да памеравага паказчыкаў. Іншымі словамі, для таго, каб назваць буйную ці малую, у параўнанні з іншымі асобінамі гэтага ж віду, асобіну, носьбіт беларускай мовы звяртаецца да экспрэсіўных фармальных сродкаў (каранёў, афіксаў). А для таго, каб назваць буйную/малую, у параўнанні з прадстаўнікамі іншых відаў, рыбу, свядомасць беларуса звяртаецца да базавых марфем са значэннем вялікага ці малога памеру.

Істотнай асаблівасцю колеравых характарыстык рыб з'яўляецца іх пэўная акалічнасная абумоўленасць. Базавы для назвы колер часта мае адносіны не да ўсёй рыбы, а толькі да пэўнай

* Аб'ём корпуса беларускіх народных іхтыёнімаў вызначаўся паводле тэматычнага слоўніка «Жывёльны свет» (раздзел «Рыбы») [4]. На дадзены момант гэта найбольш поўны збор дыялектных іхтыялагічных назваў беларускай мовы.

часткі яе цела – спіны, бруха, плаўнікоў і інш. Напрыклад: **бялізна** ‘язь’ (назва паводле белага колеру бруха) [5], **чарнуха** ‘краснапёрка’ (ад **sъrvienъ* ‘чырвоны’ – назва паводле чырвонага колеру плаўнікоў) і г. д. Меней распаўсюджаны выпадкі, калі назавызначальны колер уласцівы рыбе толькі ў пэўных умовах: у час нерасту, у пэўным узросце, на сонечным святле і г. д. Асобна трэба адзначыць «колеравыя» іхтыялагічныя назвы, якія вылучаюць характар афарбоўкі пэўнай рыбы на фоне афарбовак іншых рыб. Так, назвы **сінец/сіньга** ‘сінец’, паводле энцыклапедычнага дапаможніка «Рыбы» абумоўлены не ўласна сінім колерам спіны асобін віду *Abramis ballerus* (L.), а тым фактам, што спіна гэтай рыбы «заўважна больш сіняя, чым ва ўсіх рыб» [5, с. 155].

Намінацыі **дзеяснага тыпу** складаюць 18 % ад агульнай колькасці матываваных назваў. Анамасіялагічны кантэкст назваў дзеяснага тыпу матывацыйных адносін складаюць такія дамінанты, як 1) характэрная асаблівасць паводзін; 2) спосаб здабывання; 3) спосаб спажывання. Асноўнымі матывацыйнымі прыкметамі назваў выступаюць фізічныя дзеянні, якія вызначаюць паводзінавыя характарыстыкі рыб, а таксама спосаб спажывання рыбы. Напрыклад, **калючык** ‘ёрш’ (матывацыйная прыкмета – «здольнасць нанесці ўкол ці ўкус»), **лунар** ‘лешч’ («звычка біць па вадзе плоскім целам (лупіць)»), **вілюн/віюн** ‘уюн’ («звычка віцца, зарываючыся ў пясок»), **ніскун** ‘мінога’ («здольнасць ствараць гукі»), **бліскаўка** ‘верхаводка’ («здольнасць лускі адлюстроўваць святло ў вадзе (блішчаць)»), **сялёдка** ‘чахонь’ («засольванне пры прыгатаванні») і інш.

Крыху болей за 15 % матываваных намінацый складаюць найменні, што ўзніклі ў выніку семантычнай дэрывацыі – **метафарычнага пераносу значэння**. Анамасіялагічны кантэкст назваў гэтага тыпу складаюць дзве дамінанты: 1) характэрная знешняя асаблівасць; 2) характэрная фізіялагічная асаблівасць. Кола матывацыйных прыкмет у межах названых дамінант у найбольш агульным выглядзе акрэслена адметнасцямі будовы цела і характарам яго афарбоўкі. Істотную асаблівасць метафарычнага тыпу матывацыйных адносін у межах корпуса іхтыялагічных назваў фарміруюць асобныя выпадкі асацыятыўных аналогій, што базуюцца на ўласнамоўных, фанетычных, фактарах.

У метафарычным напрамку назватворчай дзейнасці ўвасоблена інтэнцыя моўцы да ўсведамлення аднаго аб’екта ў сувязі з іншым. Узнікненне іхтыялагічных назваў гэтага тыпу вызначаюць асацыятыўныя аналогіі, якія звязваюць знешнія ці функцыянальныя характарыстыкі рыб з іншымі жывымі істотамі ці аб’ектамі рэчаіснасці. Рэалізацыя такой інтэнцыі ў адносінах да іхтыялагічнай лексікі адбываецца праз суаднясенне рыб з чалавекам, жывёламі, а таксама нежывымі прадметамі.

Паколькі суб’ектам маўленчага працэсу выступае чалавек, а чалавечы фактар адыгрывае вядучую ролю ў фарміраванні моўнай карціны свету, то бясспрэчным бачыцца меркаванне аб асаблівым, выключным, месцы вобраза чалавека пры фарміраванні назваў рэалій навакольнага свету шляхам пераносу значэнняў. У сувязі з гэтым вызначальнай, на нашу думку, з’яўляецца тэндэнцыя да размежавання «чалавечых» метафар (перанос на рэальны аб’ект ці з’яву жывой прыроды назвы чалавека) і ўсіх астатніх. Такім чынам, класіфікацыю метафарычных назваў рыб мэтазгодна ажыццяўляць на падставе апазіцыі «чалавек – не-чалавек». У адпаведнасці з імі метафары падзяляюцца на два тыпы: пераносы значэння на суб’ектнай і аб’ектнай базах. Да першай належаць пераносы значэння, што суадносяць рыб з чалавекам, да другой – з жывёламі і нежывымі прадметамі. Большасць іхтыялагічных найменняў гэтага тыпу прадстаўляюць сабой другі выпадак і звязаны з неадушаўлёнымі аб’ектамі: **кубар** ‘плотка (дробная)’ (паводле мясцовай назвы *глінянага збана* – падабенства па форме); радзей – з назвамі жывёл: **конь** ‘жэрах’, **кароўка/караваха** ‘плотка (буйная)’ (экспрэсіўныя назвы паводле вялікага памеру). Група метафарычных найменняў, заснаваных на суб’ектнай базе, звязана ў асноўным з назвамі прафесій, сацыяльных роляў: **матросік** ‘акунь’ (паводле папярочных палос на целе, якія нагадваюць *матроскую цяльняшку*), **царык** ‘ёрш’ (паводле падабенства калючак да *кароны*) і інш.

Як сведчыць матэрыял, «чалавечыя» метафарычныя найменні ў большай ступені падлягаюць пераасэнсаванню ў словаўтваральным плане, у параўнанні з «прадметнымі» найменнямі. Апошнія, аднак, значна пераважаюць колькасна. На падставе гэтага можна канстатаваць, што пры ўключэнні «чалавечых» іхтыёнімаў-метафар у штотдзённую маўленчую практыку свядомасць

носьбіта мовы па пэўных прычынах рухаецца ў напрамку мадыфікацыі адпаведнымі сродкамі ўжо існуючай формы. У адносінах да «прадметных» назваў моўная свядомасць дзейнічае ў адваротным напрамку: стварае прынцыпова новую форму. Па нашым меркаванні, гэта звязана з асаблівым характарам усведамлення вобраза чалавека, што можна растлумачыць аднясеннем яго да іншага ўзроўню асэнсавання – каштоўнасна-прагматычнага. Інакш кажучы, «чалавечыя» метафары моўца адносіць да свайго свету і, адпаведна, стаўленне да іх карэнным чынам адрозніваецца ад стаўлення да іншых аб'ектаў.

Крыху менш за 10 % іхтыялагічных найменняў прадстаўлена назвамі, што сумяшчаюць у сабе адзнакі двух тыпаў, напрыклад **аб'ектнага і прэдыкатыўнага**: *пескавод* 'пячкур' (водзіцца ў вадаёмах з пячаным дном); **атрыбутыўнага і прэдыкатыўнага**: *верхаплаўка* 'верхаходка'. Радзей сустракаюцца выпадкі метафарычна абумоўленых назваў складанага тыпу: *краснапёрка* (паводле чырвонага колеру плаўнікоў рыбы і атаясамлівання іх з пер'ем птушкі).

Вельмі цікавы ў адносінах матывацыі выпадак прадстаўляе невялікая колькасць складаных найменняў, якія можна назваць **кантамінацыйнымі**. Напрыклад, адно з іх – *чыранос* 'ёрш-насар' – узнікла ў выніку спалучэння рускага дыялектнага іхтыёніма *чыр* 'ласось' [6] і назоўніка *нос* 'выступ паміж вачамі і ротам чалавека або мордзе жывёлы (рыбы – *заўвага аўт.*), які з'яўляецца пачаткам дыхальных шляхоў...' [7, с. 415]. Такім чынам, у беларускіх гаворках яно літаральна абазначае рыбу з выцягнутым, як у ласося, носам.

Істотная асаблівасць кантамінацыйных назваў заключаецца ў тым, што сувязь паміж асновамі базіруецца, як правіла, на зместавых асацыяцыях або на выключна фармальных ста-сунках. Апошні выпадак найбольш ярка ілюструе назва *жараспер* 'жэрах'. Найбольш верагоднай версіяй яе ўзнікнення аўтары «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» лічаць аб'яднанне ў адным слове ўсечаных варыянтаў беларускага і польскага іхтыёнімаў *жэрах* і *rozpior* (назва аднаго з падвідаў *ляшча*) [8]. Прычынай такога аб'яднання, на нашу думку, можа быць або непрацяглае канкурэнтнае суіснаванне (пры працяглым суіснаванні, хутчэй за ўсё, перамагла б адна з назваў) абодвух назваў на пэўнай тэрыторыі, або рэалізаваная ў такой форме прагматычная інтэнцыя моўцы, абумоўленая жаданнем вылучыць рэалію на фоне іншых ці выказаць свае адносіны да яе.

Як адзначалася вышэй, іхтыёнімы найбольш актыўна функцыянуюць там, дзе водзяцца адпаведныя віды рыб. Але гэта не значыць, што насельніцтва пэўных тэрыторый знаёмае толькі з назвамі «мясцовых» іхтыявідаў. Вядомымі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі з'яўляюцца так званыя агульнапашыраныя назвы і адпаведныя рэаліі. Групу агульнапашыраных іхтыёнімаў складаюць назвы відаў рыб значных памераў, якія маюць пэўную спажывецкую цікавасць: *акунь*, *вугор*, *ёрш*, *лін*, *плотка*, *шчупак* (*шчука*) і інш. Яны з'яўляюцца семантычна вызначанымі ва ўсіх рэгіёнах, маючы, аднак, тэрыторыі пераважнага функцыянавання. Напрыклад, для наймення *шчупак* – гэта паўночна-заходняя дыялектная зона, для наймення *шчука* – усходняя дыялектная зона. Да вузкарэгіянальных іхтыёнімаў часцей належаць назвы відаў рыб, «якія маюць розную іншую практычную або нават толькі пазнавальную цікавасць і таму з'яўляюцца вядомымі абмежавана (напрыклад, толькі для рыбаловаў, аматараў прыроды і інш.)» [9, с. 96].

Найважнейшай лінгвагеаграфічнай асаблівасцю іхтыёнімаў выступае змешаны характар іх размеркавання па моўнай тэрыторыі. Назвы рыб (за выключэннем агульнапашыраных) строга лакалізаваны ў сувязі з натуральнай распаўсюджанасцю пэўнага віду, аднак у межах гэтай лакалізацыі часцей назіраецца суіснаванне назваў.

Тэрытарыяльнае размеркаванне іхтыёнімаў паводле тыпаў матывацыйных адносін таксама мае змешаны характар. У межах лакалізацыі біялагічных відаў адзначаецца суіснаванне семантычна тоесных назваў, якія валодаюць адрознымі анамасіялагічнымі паказчыкамі. Як правіла, на пэўных тэрыторыях анамасіялагічна супрацьпастаўляюцца адзінкі з большым пашырэннем (агульнапашыраныя, агульназональныя, агульнадыялектныя і г. д.) і мясцовыя (вузкарэгіянальныя). Гэта асабліва заўважна на прыкладзе лакальнага ўзаемадзеяння дыялектных назваў *шчупака*. Так, суседнія Жыткавіцкі, Лельчыцкі і часткова Столінскі раёны знаходзяцца ў межах усходняй дыялектнай зоны і, адпаведна, уваходзяць у сферу пераважнага распаўсюджвання най-

мення *шчука* (паводле этымалогіі назвы, вызначанай Г.А. Ільінскім, – **skev-k, skev-p* ‘рэзаць’ – прэдыкатыўны тып). Аднак у гэтых рэгіёнах адзначана паралельнае выкарыстанне мясцовай назвы метафарычнага тыпу – *кажушка* (*кажушак, кажухна*), якая мае тыя самыя семантычныя межы, што і *шчука*. Такім чынам, у межах прыпяцкага арэала распаўсюджання *шчупака* відавочнае суіснаванне адзінак прэдыкатыўнага і метафарычнага тыпаў матывацыйных адносін. Першы мае агульназанаальнае пашырэнне, другі – вузкарэгіянальнае. На Полаччыне паралельна з агульназанаальным найменнем *шчука* адзначаюцца мясцовыя, семантычна тоесныя, найменні тыпу *марцоўка, апрэлёўка* (аб’ектны тып).

Літаратура

1. Коломиец, В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб / В. Т. Коломиец. – Киев: Наукова думка, 1983. – 159 с.
2. Крывіцкі, А. А. Намінацыйная словатворчасць і базавая аб’ектывацыя словаўтваральнай асновы / А. А. Крывіцкі // Беларуская лінгвістыка. – 2006. – № 57. – С. 22–31.
3. Шаблоўскі, А. І. Лексічная анамасіялогія: прадмет, метады, асноўныя паняцці / А.І. Шаблоўскі // Беларуская лінгвістыка. – 2006. – № 57. – С. 3–11.
4. Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В. Д. Астрэйка і інш.; рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – 239 с.
5. Рыбы: Попул. энцкл. справ. / Под ред. П. И. Жукова. – Минск: БелСЭ, 1989. – 311 с.
6. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 4 (Т – Ящур) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / М. Фасмер. – СПб.: Терра-Азбука, 1996. – 864 с.
7. Глумацальны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Л – П / Рэд. тома П. М. Гапановіч. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцкл., 1979. – 672 с.
8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Г – І. / Р. У. Краўчук [і інш.]; рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 408 с.
9. Народныя назвы відаў рыбы // Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 225 с.

Y. V. MALITSKY

ONOMASIOLOGICAL FEATURES OF BELARUSIAN ICHTHYOLOGICAL VOCABULARY

Summary

The article deals with the specific motivation to the Belarusian folk ichthyological names presented in the different dialects. The types of motivation relations have been differentiated. The most typical features concerned to the sphere of nomination have been emphasized.

УДК 811.161.3'373.46:340

Г. І. КУЛЕШ

**ПЕРШАЯ СПРОБА СТВАРЭННЯ ЮРЫДЫЧНЫХ КЛІШЭ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАМОЎНЫХ ЗАКАНАДАЎЧЫХ ТЭКСТАЎ 20-х гг. XX ст.)**

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

(Паступіў у рэдакцыю 05.05.2010)

Ужыванне гатовых устойлівых выразаў характэрнае для размоўнага, навуковага, публіцыстычнага стыляў. Для афіцыйных зносін наяўнасць маўленчых стандартаў з'яўляецца асноўнай стылеўтваральнай рысай.

Устойлівыя юрыдычныя формулы – абавязковы арыбут заканадаўчай тэхнікі. Юрысты валодаюць шырокім наборам адпаведных трафарэтных выразаў, умеюць дарэчы іх прымяняць. Традыцыя выкарыстання юрыдычных клішэ вядзецца ад старажытнасці. Ужыванне рэгулярна ўзнаўляльных маўленчых формул было абавязковым пры складанні афіцыйных папер, нават больш за тое – у судовай практыцы па характары афармлення ўдавалася адрозніць сапраўдны дакумент ад падрабленага, які «не по'лугъ бегу канцэляре'скаго писанъ» [11, с. 39].

Стандартныя слоўныя наборы звычайна называюць канцылярызмамі, штампамі, клішэ. Пры гэтым у лінгвістычнай літаратуры адсутнічае адзінства ў вызначэнні гэтых паняццяў і іх ацэнцы. Нярэдка яны ўспрымаюцца як тоесныя, незалежна ад сферы выкарыстання гэтых сродкаў маўлення.

Пры фармулёўцы дэфініцыі тэрміна *канцылярызм* выразна выяўляюцца два падыходы.

Адны даследчыкі канцылярызмамі называюць «словы і звароты, спецыфічныя для рознага роду справаводчай перапіскі і дакументацыі», адзначаючы іх заканамернасць і дарэчнасць у адпаведным кантэксце і дапускаючы выкарыстанне такіх слоў і зваротаў па-за афіцыйна-справаводчым стылем толькі з пэўнай матывацыяй – іроніі, пародыі, маўленчай характарыстыкі [13, с. 7; 1, с. 37; 25, с. 19 і інш.].

Другія ж канцылярызмамі лічаць гатовыя, ўзнаўляльныя словы і выразы, ужытыя ў жывым маўленні або ў мастацкай літаратуры без спецыяльнага стылістычнага задання [16, с. 100; 21, с. 28, с. 182; 24, с. 61 і інш.]. Паводле такога меркавання, тэрмін *канцылярызм* дарэчны толькі адносна стандарызаваных паўтаральных устойлівых выразаў, ужытых за межамі афіцыйна-справаводчага функцыянальнага стылю.

Адносна азначэння іншых тэрмінаў, якімі называюцца гатовыя ўзнаўляльныя адзінкі (*штамп, клішэ, стэрэатып* і пад.), і ацэнкі іх выкарыстання можна вылучыць такія падыходы:

1. Тэрміны не дыферэнцыруюцца, ацэнка адмоўная.

Такі падыход адлюстраваны, напрыклад, у «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» В. С. Ахманавай: «Клішэ (штамп) – збіты, шаблонны, стэрэатыпны выраз, які механічна ўзнаўляецца або ў тыповых маўленчых і бытавых кантэкстах, або ў пэўным літаратурным напрамку, дыялекце і да т. п.» [3, с. 197].

2. Тэрміны не дыферэнцыруюцца, ацэнка станоўчая адносна ўжывання ў афіцыйна-справаводчым стылі, адмоўная – адносна іншых сфер іх прымянення: «аб'ектыўна штампы выступаюць у дзвюх розных функцыях. У першай з іх – гэта неабходны элемент маўлення, там, дзе яго галоўнай асаблівасцю з'яўляецца паўтарэнне некаторых слоўных клішэ, якія забяспечваюць дакладнасць і адназначнасць разумення, традыцыйнасць ужывання. Гэта адносіцца, напрыклад, да галіны

афіцыйных зносін – да канцылярскага, дзелавага маўлення, да юрыдычнай сферы... У другой сваёй функцыі або ролі штампы выступаюць як з’ява стылістычнай дэфектнасці. [Штампы]... выходзячы за межы свайго афіцыйнага ўжытку, успрымаюцца як недарэчныя...» [24, с. 60–61].

3. Тэрміны не дыферэнцыруюцца, ацэньваюцца як функцыянальна абумоўлены сродак: «Маўленчыя штампы дзелавага стылю... – вынік заканамернага развіцця, аб’ектыўная маўленчая неабходнасць» [4, с. 33]; «... штампы і стэрэатыпы ў пэўных галінах чалавечай працы і чалавечых адносін не могуць быць нічым замененыя» [8, с. 204]; «Афіцыйны стыль вызначаецца вялікай колькасцю стандартных сродкаў – канцылярскіх штампаў, гэта значыць устойлівых зваротаў, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых сітуацый, абазначэнні пашыраных паняццяў...» [14, с. 12]; «працэс стандартызацыі мовы... выяўляецца ў шырокім выкарыстанні гатовых, трывала замацаваных у мове лексічных адзінак, штампаў» [23, с. 37].

У апошні час усё больш выразна акрэсліваецца тэндэнцыя да ўпарадкавання гэтых тэрмінаў, якая выявілася не толькі ва ўдакладненні сфер прымянення гатовых маўленчых адзінак, але і ў дыферэнцыяцыі саміх назваў гэтых адзінак і ў іх сэнсавым напавенні. За матывавана ўжыванымі ўстойлівымі адзінкамі, якія з’яўляюцца канструктыўнымі тэкставымі элементамі, замацаваліся тэрміны *клішэ*, *моўныя стандарты*: «Ад моўных штампаў варта адрозніваць моўныя стандарты. Моўнымі стандартамі (клішэ) называюцца гатовыя выразы, што ўзнаўляюцца ў маўленні, падобна фразеалагізмам, і выкарыстоўваюцца ў многіх функцыянальных стылях (навуковым, афіцыйна-дзелавым, часткова ў публіцыстычным)» [27, с. 85]. Падобныя азначэнні стандартызаваных моўных адзінак дадзены Н. С. Васільевай [5, с. 159], Н. Н. Івакінай [12, с. 27], Т. В. Мацвеевай [16, с. 400–401] і інш.

Тэрмінам *штамп* усё часцей у лінгвістычнай літаратуры абазначаецца не любы ўстойлівы выраз, а толькі той, які страціў пачатковы сэнсавы змест у выніку частага ўжывання. Штампамі лічаць слоўнае выяўленне беднасці мыслення, няўмення дакладна выказаць свае думкі [13, с. 7–9]. Ужыванне такіх устойлівых маўленчых адзінак атрымлівае негатыўную ацэнку.

Некаторыя даследчыкі звяртаюць увагу на хісткасць і няпэўнасць межаў паміж паняццямі *штамп* і *клішэ*. Часам нават адны і тыя ж (або вельмі блізкія па структуры) рэгулярна ўжывальныя ўстойлівыя формулы адны даследчыкі адносяць да штампаў, называючы іх «казённымі зваротамі» [20, с. 15–16], а другія – да стандартызаваных адзінак, якія выконваюць пэўныя камунікатыўныя функцыі ў тэксце [19, с. 72, 73].

Для ўдакладнення паняццёвых межаў гэтых тэрмінаў можна на падставе разнастайных азначэнняў, якія прыводзяцца ў лінгвістычнай літаратуры, супаставіць характарыстыкі клішэ і штампа па такіх параметрах, як дакладнасць, функцыянальнасць, стылістычная маркіраванасць, роля ў маўленні, ацэнка адрасата. Адрозненні паміж гэтымі маўленчымі з’явамі паспрабуем прадставіць у табліцы.

Супастаўленне характарыстык клішэ і штампа

Асноўныя параметры	Клішэ	Штамп
Дакладнасць	Лаканічнае, дакладнае, адназначнае выказванне думкі	Шматслоўнае, недакладнае выказванне думкі
Функцыянальнасць	Наяўнасць функцыянальнасці (неабходны канструктыўны элемент)	Страта камунікатыўных функцый
Роля ў маўленні	Эканомнае выяўленне думкі, паскарэнне інфармацыйнага абмену	Зацягненне сэнсу выказвання; засмечванне маўлення
Стылістычная маркіраванасць	Стылістычна нейтральны маўленчы сродак	Стылістычна афарбаваны маўленчы сродак
Адносіны адрасата	Не выклікае негатыўных адносін адрасата	Выклікае негатыўныя адносіны
Прычыны ўзнікнення	Высокая частотнасць адна тыпных маўленчых сітуацый	Нізкая маўленчая культура

Штампаванае маўленне часцей за ўсё сустракаецца ў сродках масавай інфармацыі. Штампы пранікаюць і ў афіцыйна-справаводчую сферу. Аднак тут гэта з'ява больш рэдкая. Яны могуць з'явіцца, напрыклад, у прафесійным маўленні юрыстаў як вынік ужывання збытковых элементаў. Даследчыца Н. Н.Івакіна юрыдычнымі штампамі лічыць словазлучэнні накшталт *уголовное дело по обвинению*, дзе слова *по обвинению* лішняе, бо ёсць слова *уголовное* [12, с. 28].

Агульнымі рысамі як для клішэ, так і для штампаў з'яўляюцца іх паўтаральнасць і ўзнаўляльнасць, аднак гэтыя рысы маюць рознае выяўленне.

У адносінах да афіцыйна-справаводчага стылю справядлівым уяўляецца выказванне, што «клішэ – гэта памочнік таго, хто складае і чытае дакумент; штамп жа – шкоднік для таго, хто піша і гаворыць» [12, с. 27].

Як сінанімічныя да тэрміна *клішэ* ў літаратуры ўжываюцца і назвы *дзелавыя стандарты* [4], *моўныя стандарты* [27; 28], *стандартызаваныя адзінкі* [19], *стандартныя маўленчыя звароты* [25].

У некаторых даследаваннях устойлівыя звароты афіцыйна-справаводчага стылю называюць *фразеалагізмамі* на падставе агульнай уласцівасці фразеалагізмаў абазначаць штосьці цэласнае па сэнсе. Пры гэтым робіцца агаворка пра адсутнасць вобразнасці, экспрэсіўнасці такіх адзінак у параўнанні з фразеалагізмамі мастацкай літаратуры і публіцыстыкі [22, с. 59–60].

На наш погляд, адносна ўстойлівых узнаўляльных адзінак у мове заканадаўства мэтазгодна выкарыстоўваць тэрмін *юрыдычныя клішэ*. Як сінанімічныя да гэтага тэрміна ўспрымаюцца намі назвы *стандартызаваныя маўленчыя адзінкі (звароты, сродкі), устойлівыя юрыдычныя формулы*.

На фоне даволі шматлікіх даследаванняў па спецыфічных асаблівасцях мовы заканадаўства [6; 7; 26; 20 і інш.] юрыдычныя клішэ як лінгвістычны феномен – малавывучаная з'ява. Акрамя таго, што няма адзінства поглядаў у вызначэнні паняцця, недастаткова распрацавана тэрміналогія, адсутнічае і навукова абгрунтаваная метадыка даследавання. У беларускім мовазнаўстве клішэ афіцыйна-справаводчага стылю разглядаюцца пераважна ў агульным плане ў навучальных дапаможніках па стылістыцы.

Выявіць у заканадаўчых тэкстах клішыраваныя, або стандартызаваныя, адзінкі дапамагаюць такія іх асноўныя катэгарыяльныя прыкметы, як узнаўляльнасць і ўстойлівасць. Пад узнаўляльнасцю разумеем рэгулярнае (частотнае) выкарыстанне ў маўленні ў выглядзе гатовых моўных адзінак. Устойлівасць праяўляецца ў адназначнай адпаведнасці маўленчай адзінкі і абазначанай ёй рэаліі [10, с. 115–116].

Удакладніць паняццёвую сферу тэрміна *маўленчыя клішэ* можна і параўнаўшы класіфікацыі гэтых стандартызаваных моўных сродкаў. У лінгвістычнай літаратуры існуюць розныя класіфікацыйныя падыходы. Пры групаванні паводле сферы ўжывання выдзяляюцца клішэ, замацаваныя за пэўным стылем або жанрам: газетныя, навуковыя, размоўныя, афіцыйна-справаводчыя [16, с. 400–401]. Клішэ пэўнага стылю ў сваю чаргу класіфікуюць паводле іх функцыі ў тэксце, лексіка-граматычнай суаднесенасці, тэматычнай прыналежнасці.

Разгорнутая функцыянальная класіфікацыя стандартызаваных моўных сродкаў навуковых тэкстаў прыводзіцца Н. Н. Пярчаткінай, якая аб'ядноўвае клішэ ў чатыры асноўныя групы: клішэ з функцыяй намінацыі, канкрэтызацыі, сувязі і ацэнкі. Да клішэ з функцыяй намінацыі даследчыца залічвае адзінкі тэрміналагічнага характару як аднаслоўныя, так і складаныя (*компьютер, энергия взаимодействия частиц*). Кожную з астатніх трох груп стандартызаваных адзінак нетэрміналагічнага характару Н. Н. Пярчаткіна ў сваю чаргу дзеліць на падгрупы ў залежнасці ад другарадных функцый, або субфункцый. Напрыклад, сярод клішэ з функцыяй канкрэтызацыі вылучае пятнаццаць падгруп: 1) тлумачэнне (*в смысле, в том числе*); 2) азначэнне (*так называемый, указанный*); 3) час (*в настоящий момент*) і г. д. [19, с. 70–73]. На нашу думку, не ўсе прыведзеныя прыклады можна залічваць да стандартызаваных адзінак. Не зразумела, у чым выявілася стандартызаванасць, напрыклад, намінацыі *комп'ютар*. У цэлым жа класіфікацыя адметная поглядам на тэрміны як на стандартызаваныя моўныя адзінкі.

В. М. Багуслаўскі выдзяляе пяць асноўных разнавіднасцей тыповых узнаўляльных адзінак афіцыйнага стылю: 1) словы, якія абазначаюць чалавека або ўстанову паводле ролі ці функцыі,

якую яны выконваюць у афіцыйных зносінах (*работодатель, разработчик*); 2) словы, ужываныя ў спецыфічным значэнні (*дело* – ‘падборка дакументаў’); 3) словы, што з’яўляюцца «строевымі» для дзелавага маўлення (*с целью, в связи*); 4) тыповыя звароты дзелавага маўлення (*показатель качества*); 5) тыповыя формулы (*имея в виду*). Даследчык робіць агаворку, што прыведзеная ім класіфікацыя не з’яўляецца вычарпальнай [4, с. 35].

Н. Н. Івакіна ў склад клішэ ў юрыдычным маўленні ўключае: устойлівыя прэдыкатыўныя адзінкі (*расследованием установлено*), сінтаксічныя дзеяслоўна-іменныя канструкцыі (*признать потерпевшим*), лексічныя стандарты. У складзе лексічных стандартаў выдзяляюцца складаныя тэрміны (*уголовное дело*) і фіксаваныя іменныя канструкцыі (*в присутствии, с участием*). Даследчыца групуе клішэ і паводле іх камунікатыўных функцый у тэксе працэсуальнага акта, вылучаючы адзінкі, якія: называюць асоб, што склалі дакумент і ўдзельнічалі ў працэсуальных дзеяннях (*народный суд в составе*); указваюць прычыны працэсуальных дзеянняў (*в соответствии с требованиями статьи*); называюць працэсуальныя дзеянні (*провел обыск*); матывуюць складанне пэўнага акта (*руководствуясь статьей*) і інш. [12, с. 27–28].

Н. В. Алонцава, аналізуючы мову дыпламатычных тэкстаў, вылучае тры групы станадартызаваных адзінак, называючы іх лексіка-граматычнымі разрадамі (ЛГР): іменныя, вербальныя і фразавыя. У склад іменных уключаюцца словазлучэнні: а) «назоўнік+назоўнік» (*ликвидация дискриминации*); б) «назоўнік+прыназоўнік+назоўнік» (*акт о присоединении*); в) «прыметнік+назоўнік» (*основные свободы*). У вербальныя ЛГР, паводле гэтай класіфікацыі, уваходзяць словазлучэнні з дзеясловам у якасці апорнага кампанента (*делать оговорки*) [2, с. 11–12]. Мяркуючы па прыкладах, у фразавыя ЛГР даследчыца ўключыла як словазлучэнні (*согласились о нижеследующем*), так і прэдыкатыўныя адзінкі (*настоящая Конвенция вступает в силу*), не падзяляючы іх на асобныя падгрупы. Напэўна, словазлучэнні накшталт *согласились о нижеследующем* можна было б аднесці да вербальных ЛГР, а станадартызаваныя лінгвістычныя сродкі на ўзроўні сказа вылучыць у асобны разрад.

Як вынікае з разгледжаных вышэй класіфікацый, адны даследчыкі моўнымі стандартамі лічаць толькі звышслоўныя адзінкі, называючы іх *готовыми выразами* [28, с. 58]; *готовыми ўстойлівымі зваротамі* [12, с. 27]; *готовыми выразами, што ўзнаўляюцца ў маўленні, падобна фразеалагізмам* [27, с. 85]; *ўстойлівымі зваротамі, якія часта ўзнаўляюцца ў пэўных тыповых умовах* [16, с. 103].

Іншыя – уключаюць у іх склад і асобныя лексемы [4; 19; 2]. Н. Н. Пярчаткіна, напрыклад, залічвае да стандартызаваных адзінак тэрміналагічнага характару навуковага стылю такія, як *речь, язык, система, опыт, количество, температура, вещество* [19].

На нашу думку, да стандартызаваных тэрміналагічных адзінак варта адносіць толькі ўстойлівыя складаныя тэрміны тыпу *кримінальная адказнасць, іскавая заява, судовая спрэчка*. Стандартызаванасць такіх тэрмінаў якраз і абумоўлена тым, што назоўнікі ў гэтых спалучэннях набываюць монасемічнасць, дзякуючы менавіта іх спалучэнню толькі з пэўнымі адпаведнымі ўдакладняльнымі прыметнікамі. Такія тэрміны становяцца непадзельнымі, устойлівымі. А гэта ў сваю чаргу абумоўлівае іх выкарыстанне не ў любой маўленчай сітуацыі, як можна было б ужываць без азначэнняў словы *адказнасць, заява, спрэчка*, а толькі ў тыповай, стандартнай маўленчай сітуацыі.

Выпрацоўка спецыфічных для заканадаўства лінгвістычных сродкаў сучаснай беларускай мовы, у тым ліку і ўстойлівых канструкцый, пачалася ў 20-я гг. XX ст. Мэта нашага даследавання – прасачыць асаблівасці стварэння і ўжывання гэтых сродкаў. Устойлівыя юрыдычныя формулы мы выяўлялі ў зборы законаў БССР за 1921–1924 гг., аб’яднаных у выданні пад назвай «Чынныя законы БССР за 1921–1924 гг., апроч выданных у 1924 г. палажэнняў аб цэнтральных і мясцовых органах» (1927), «Кодэксе законаў аб шлюбе, сям’і і апецы БССР» (1927), Канстытуцыі БССР (1927) і афіцыйным перыядычным выданні «Сабраньне законаў і загадаў Рабоча-Сялянскага Ураду Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі» за 1925 г. Выбар заканадаўчых дакументаў не быў выпадковым: нас цікавілі выдадзеныя паралельна на беларускай і рускай мовах, паколькі параўнанне аднатыпных двухмоўных тэкстаў у значнай меры дапамагае ацаніць лінгвістычную вартасць іх асобных элементаў.

Улічваючы вопыт даследчыкаў у сістэматызацыі стандартызаваных моўных сродкаў розных стыляў, а таксама спецыфіку даследаванага намі лінгвістычнага матэрыялу, лічым мэтазгодным згрупаваць выяўленыя юрыдычныя клішэ наступным чынам.

1. Устойлівыя прэдыкатыўныя адзінкі: *асоба... мае права прасіць* (КЗаШ, арт. 32)*, *зацікаўленая старана мае права патрабаваць* (КЗаШ, арт. 34), *пастанова суда належыць выпаўненню* (СЗіЗ, № 29, с. 3), *правы і абавязкі грунтуюцца* (на) (КЗаШ, арт. 37), *правы і абавязкі... рэгулююцца* (КЗаШ, арт. 21), *пытаньне вырашаецца* (у агульнаіскавым парадку) (КЗаШ, арт. 58), *справа паднята* (КЗаШ, арт. 14), *судзьдзя робіць пастанову* (СЗіЗ, № 29, с. 9) і інш.

2. Устойлівыя словазлучэнні:

1) дзеяслоўна-іменныя:

а) беспрыназоўнікавыя: *абавязвацца парукаю* (КЗаШ, арт. 127), *абскардзіць пастанову* (КЗаШ, арт. 110), *апратэстоўваць угоды* (КЗаШ, арт. 125), *браць шлюб* (КЗаШ, арт. 4), *даводзіць права* (ЧЗ, с. 3), *дастаць дазвол* (КЗаШ, арт. 124), *дасягнуць шлюбнага веку* (КЗаШ, арт. 12а), *зацвердзіць палажэньне* (СЗіЗ, № 29, с. 9), *ужыць амністыю* (ЧЗ, с. 9) і інш.;

б) прыназоўнікавыя: *вызваліць ад адбывання кары* (ЧЗ, с. 17), *назіраць за выпаўненнем* (СЗіЗ, № 31, с. 21), *знаходзіцца пад ведамам* (ЧЗ, с. 16), *належаць да кампетэнцыі* (К-27, арт. 45), *падаць на зацверджаньне* (ЧЗ, с. 4), *прызнаць за абавязак* (К-27, арт. 13), *уваходзіць у* (дагаворна-маёмасныя) адносіны (КЗаШ, арт. 24), *увесці ў сілу* (КЗаШ, арт. 1) і інш.

2) іменныя:

а) беспрыназоўнікавыя: *адбываньне кары* (ЧЗ, с. 9), *браньне шлюбу* (КЗаШ, арт. 30), *вырашэньне спрэчкі* (КЗаШ, арт. 36), *дача водпуску* (СЗіЗ, № 29, с. 2), *заверка зьдзелак* (СЗіЗ-25, № 31, с. 15), *неправадзейнасьць шлюбу* (КЗаШ, арт. 12), *падняцьце спраў* (КЗаШ, арт. 94), *права ўласнасьці* (ЧЗ, с. 12), *скасаваньне шлюбу* (КЗаШ, арт. 29), *тэрмін кары* (ЧЗ, с. 9), *устаанаўленьне бацькоўства* (КЗаШ, арт. 46), *учыненьне расьледаванняў* (СЗіЗ-25, № 31, с. 15) і інш.;

б) прыназоўнікавыя: *выдаткі на ўтрыманьне* (КЗаШ, арт. 116), *заява аб бацькоўстве* (КЗаШ, арт. 47), *згоды паміж супругамі* (КЗаШ, арт. 24), *перашкода да шлюбу* (КЗаШ, арт. 7), *права на* (вольны) *выхад* (К-27, арт. 4), *права на падняцьце спраў* (КЗаШ, арт. 59), *права на ўтрыманьне* (КЗаШ, арт. 25), *сплата за шкоду* (КЗаШ, арт. 135), *угоды па адчужэньні маёмасьці* (КЗаШ, арт. 125) і інш.

3) атрыбутыўна-іменныя: *абавязковая пастанова* (СЗіЗ, № 31, с. 6), *асобны закон* (КЗаШ, арт. 49), *асобны погляд* (КЗаШ, арт. 13), *асабовыя інтарэсы* (КЗаШ, арт. 52), *асабовая перапіска* (КЗаШ, арт. 23), *выбіральная камісія* (СЗіЗ, № 31, с. 11), *дзеяздольная асоба* (КЗаШ, арт. 107), *дысцыплінарныя ўзысканьні* (СЗіЗ, № 31, с. 14), *законная сіла* (КЗаШ, арт. 16), *народны суд* (КЗаШ, арт. 15), *неадкладнае выпаўненьне* (СЗіЗ, № 29, с. 4), *праўныя гарантыі* (ЧЗ, с. 12), *службовая асоба* (КЗаШ, арт. 1), *супружныя адносіны* (КЗаШ, арт. 23), *трэцяя асоба* (КЗаШ, арт. 24), *шлюбны век* (КЗаШ, арт. 4), *юрыдычная асоба* (СЗіЗ, № 31, с. 15), *юрыдычнае значэньне* (КЗаШ, арт. 23) і інш.

Значная частка такіх устойлівых спалучэньняў з прычыны монасемічнасці і наяўнасці дэфініцыі мае тэрміналагічны характар.

3. Устойлівыя канструкцыі з адыменнымі прыназоўнікамі: *за выключэньнем* (КЗаШ, арт. 93), *на асновах* (супольнае ўласнасці) (КЗаШ, арт. 21), *на грунце* (пастановы) (СЗіЗ, № 29, с. 2), *на падставе* (палажэньня) (К-27, арт. 4), *на разьвіцьцё* (пастановы) (ЧЗ, с. 7), *у аднаведнасьці з* (К-27, арт. 15), *на патрабаваньні* (К-27, арт. 36), *у адносінах да* (КЗаШ, арт. 24), *у выпадку* (патрэбы) (КЗаШ, арт. 134), *у парадку* (выдачы загаду) (КЗаШ, арт. 34) і інш.

Пэралічаныя юрыдычныя формулы былі, па сутнасці, першай спробай іх утварэння ў заканадаўчых тэкстах новага перыяду. Выдадзены ў 1926 г. перакладны руска-беларускі слоўнік «Тэрміны права» правазнаўчую фразеалогію не ўключаў, што ў свой час спецыялісты-правазнаўцы характарызувалі як недахоп выпуску [18, с. 194]. Спецыфічныя для мовы закона ўстойлівыя выразы паступова выпрацоўваліся ў працэсе стварэння беларускіх заканадаўчых дакументаў. Галоўная роля ў апрацоўцы беларускага тэксту законаў, паводле слоў беларускага

* З прычыны рэгулярнай паўтаральнасці адзначаем месца толькі першай фіксацыі клішэ, для выданняў, дзе сабраны разнастайныя дакументы, – нумар старонкі, для Кодэкса законаў аб шлюбе і Канстытуцыі – нумар артыкула. Тут і ў далейшым у ілюстрацыйным матэрыяле захаваны правапіс і стыль арыгінала.

юрыста М. Гуткоўскага, належала Камісіі заканадаўчых праектаў пры Савеце народных камісараў. «Гэта камісія не толькі займаецца перакладамі на беларускую мову законаў, прынятых на расійскай мове, не толькі рэдагаваннем паданых на разгляд беларускіх перакладаў, але і самастойна пачынае складаць праекты законаў адразу на беларускай мове»* [9, с. 88].

Параўнанне паралельных беларуска- і рускамоўнага заканадаўчых тэкстаў паказвае, што складальнікі беларускага варыянта не імкнуліся да банальнага калькавання рускага арыгінала (што напэўна спрасціла б працу), а стараліся даступна для разумення радавога карыстальніка, разам з тым дакладна, недвухсэнсоўна і лаканічна перадаць змест дакумента.

Адным са спосабаў больш проста перадаць змест заканадаўчых дакументаў па-беларуску з'яўлялася сегментацыя выказвання:

При Под'отделе Государственного Обеспечения под председательством Заведывающего Отделом Социального Обеспечения или Заведывающего П/отделом Государственного Обеспечения действует Междуведомственная Комиссия по назначению пенсий и пособий из представителей от военного ведомства, Окружного Финансового Отдела, Окружного Бюро Профсоюзов и Комитета Взаимопомощи (СЗиР, № 30, с. 15).

Пры пад'адзеле дзяржаўнай забяспекі дзейнічае міжўстанова камісія па вызначэнні пэнсій і дапамог. Камісія гэта складаецца з прадстаўнікоў ад вайсковага ведамства, акружнага грашовага аддзелу, акружнага бюро профэсыянальных саюзаў і Комітэту ўзаемнай дапамогі. Старшынёю камісіі з'яўляецца загадчык пад'адзелу дзяржаўнай забяспекі (СЗіЗ, № 30, с. 15).

Тут адной прэдыкатыўнай адзінцы рускага варыянта (комиссия действует) адпавядаюць тры ў беларускім (камісія дзейнічае, камісія складаецца, загадчык з'яўляецца старшынёю). Паўтарэнне асобных элементаў выказвання не павялічыла памер артыкула, а толькі ўдакладніла яго змест. Сутнасць артыкула сфармулявана з лагічнай паслядоўнасцю, што можна лічыць прыкладам імкнення да дасканаласці выкладу.

Аднак не заўсёды такі спосаб быў апраўданы, пра што сведчыць наступны прыклад:

Заявление о расторжении брака делается в органах ЗАГС в письменной или устной форме по месту жительства одного из супругов (СЗиР, № 29, с. 7).

Заявы аб скасаванні шлюбаў падаюцца ў органы запісу актаў грамадзянскага становішча па месцы пражывання аднаго з супругаў. Заявы аб гэтым можна падаваць у пісьмовай або славеснай форме (СЗіЗ, № 29, с. 7).

У гэтым артыкуле выдзеленая безасабовая канструкцыя з'яўляецца залішняй. Яна не мае сэнсавай нагрузкі, яе ўключэнне вядзе да страты лаканічнасці.

Як адзначаецца шмат у якіх публікацыях, у 20-я гг. XX ст. перад заканатворцамі ставілася задача выкладаць законы зразумелай для працоўных мас мовай. З гэтай мэтай нават прымаліся спецыяльныя ўрадавыя пастановы. Так што спрашчэнне выкладання законаў у беларускамоўным варыянце цалкам адпавядала патрабаванням часу. Аднак часцей за ўсё такія трансфармацыі адбываліся не на ўзроўні тэкставых фрагментаў (артыкула або пункта артыкула ў дакуменце), а на ўзроўні словазлучэнняў.

Напрыклад, артыкул 3 Пастановы Прэзідыума ЦВК БССР за 17 ліпеня 1922 г. сфармуляваны так:

Не обращенные к исполнению приговоры судебных учреждений и постановления административных органов, по коим наказание было определено – лишение свободы или принудительные работы до одного года в исполнение не приводит (ДЗ, с. 18).

Ня выконваць тыя прысуды судовых устаноў і пастановы адміністрацыйных органаў, па якіх былі вызначаны кары пазбаўленне волі або прымусовыя работы да аднаго году, і якія не пачалі яшчэ выконвацца (ЧЗ, с. 18).

* У гэты час у Заходняй Беларусі выдаваліся па-беларуску юрыдычныя дакументы ў перакладзе з польскай мовы, напрыклад, Канстытуцыя Польскай Рэспублікі 17 сакавіка 1921 г. і Закон аб польскім грамадзянстве 20 студзеня 1920 г. [15].

Звернем увагу на аднолькава выдзеленыя канструкцыі. Да спецыяльнага ўстойлівага выразу *не обращенные к исполнению приговоры* падабраны агульнаразумелы адпаведнік *прысуды, ... якія не пачалі яшчэ выконвацца*. Робіць лягчэйшым разуменне артыкула і больш выразна акрэслівае яго сутнасць перанясенне з канца ў пачатак сэнсавызначальнай фармулёўкі з адначасовым яе спрашчэннем: *в исполнение не приводит – ня выконваць*. Аднак немагчыма не заўважыць, што такое спрашчэнне мела вынікам «разбурэнне» ўстойлівых фармулёвак, ужываных у рускім тэксце. Радзей за ўсё трансфармаваліся прэдыкатыўныя канструкцыі і атрыбутыўна-іменныя словазлучэнні. Найбольш часта «разбураліся» канструкцыі з адыменнымі прыназоўнікамі. Напрыклад, паэлементнае супадзенне ў беларускім і рускім тэкстах адзначана для 59 канструкцый з 83 выяўленых у тэксце Кодэкса законаў аб шлюбe, сям’і і апецы БССР (1927): *при рассмотрении вопросов – пры разглядзе пытанняў* (арт. 53), *при зломном уклонении – пры зломным ухіленні* (арт. 71), *в случае необходимости – у выпадку патрэбы* (арт. 134), *на основании решения – на падставе пастановы* (арт. 44) і інш. Для 24 канструкцый з адыменнымі прыназоўнікамі, або амаль для 30 %, у беларускім тэксце выкарыстаны адпаведнікі іншай структуры.

Часцей за ўсё рускія ўстойлівыя канструкцыі з адыменнымі прыназоўнікамі замяняліся ў беларускім тэксце на даданыя акалічнасныя сказы:

даданыя мэты: *в ознаменование дня – каб адзначыць дзень* (ЧЗ, с. 9); *в целях установления – каб устанавіць* (ЧЗ, с. 12); *под страхом утраты – каб ня страціць* (ЧЗ, с. 22);

даданыя умовы: *в случае несогласия коллегии – калі калегія ня згодна* (К-27, арт. 49); *в случае необходимости – калі гэта патрэбна* (КЗаШ, арт. 103), *в случае надобности – калі патрэбна* (КЗаШ, арт. 137); *при наличии юридического владельца – калі ёсць юрыдычны уладар* (ЧЗ, с. 3), *при неисполнении обязательств – калі абавязкі не выконваюцца* (КЗаШ, арт. 34); *при отсутствии соглашения – калі няма згоды* (КЗаШ, арт. 30); *при наличии особого мнения – калі ёсць асобны погляд* (КЗаШ, дад. 2, арт. 12);

даданыя часу: *по истечении срока – калі міне тэрмін* (СЗіЗ, № 29, с. 3).

Даданымі сказамі замяняліся і некаторыя ўстойлівыя словазлучэнні. Даданы азначальны – замест атрыбутыўна-іменных словазлучэнняў: *подотчетных учреждений – устаноў, якія даюць справаздачы, неподотчетных учреждений – устаноў, якія справаздач не даюць* (СЗіЗ, № 31, с. 15).

Дзеяслоўна-іменныя клішэ замянялі на даданы дапаўняльны сказ:

наблюдает за сохранением заработка – назірае за тым, каб захоўваўся заробтак (СЗіЗ, № 31, с. 21).

Аднак часцей, чым сказ, да словазлучэння падбіраўся ў беларускім тэксце аднаслоўны адпаведнік.

Да дзеяслоўна-іменнага – дзеяслоў: *ведет борьбу – змагаецца* (СЗіЗ, № 31, с. 30), *иметь целью – імкнуцца* (СЗіЗ, № 31, с. 27), *оказывает содействие – дапамагае* (СЗіЗ, № 31, с. 20; КЗаШ, арт. 96), *подвергнуть аресту – арыштаваць* (СЗіЗ, № 31, с. 25), *подвергнуть немедленному аресту – неадкладна заарыштаваць* (СЗіЗ, № 31, с. 25), *не приводит в исполнение – не выконваць* (ЧЗ, с. 18), *проводит/ведет учет – падлічае* (СЗіЗ, № 31, с. 18), *производит выборку – выбіраць* (ЧЗ, с. 11).

Да іменнага – назоўнік: *лишение свободы – знявольненне* (СЗіЗ, № 29, с. 2), *оказание содействия – дапамога* (СЗіЗ, № 31, с. 16), *приведение в исполнение – выпאўненне* (СЗіЗ, № 31, с. 16) / *выкананне* (ЧЗ, с. 9, с. 18), *осуществление избирательного права – удзельнічанне ў выбарах* (СЗіЗ, № 31, с. 21), *производство наблюдения – нагляданне* (КЗаШ, дад. 2, арт. 8), *производство публикации – публікацыя* (КЗаШ, арт. 21).

Ці страчвалі беларускамоўныя заканадаўчыя тэксты каларыт стандартызацыі з-за «разбурэння» часткі клішыраваных выразаў пры іх перакладзе з рускай мовы? Гэтага не адбывалася, паколькі традыцыйныя маўленчыя сродкі, трапляючы у заканадаўчы кантэкст, атрымлівалі неабходную стылёвую маркіраванасць. Створаныя на беларускамоўнай глебе канструкцыі, называючы тыповыя паўтаральныя сітуацыі, узнаўляліся як гатовыя маўленчыя адзінкі. Гэта значыць, што такія канструкцыі адпавядалі патрабаванням да стандартызаваных маўленчых сродкаў. Яны толькі набывалі новую форму, захоўваючы змест.

Іншая справа, што ў заканадаўчых тэкстах 20-х гг. XX ст. даволі пашыранай з'явай была варыянтнасць юрыдычных фармулёвак.

Напрыклад, дзеяслоўна-іменнаму словазлучэнню *караецца штрафом* адпавядалі *караецца штрафам* і *накладаецца штраф*:

<i>Хуліганства караецца штрафом</i> (СЗіР, № 29, с. 17).	<i>Хуліганства караецца штрафам</i> (СЗіЗ, № 29, с. 17).
<i>Хранение неклеимых изделий из благородных металлов карается штрафом</i> (СЗіР, № 29, с. 18).	<i>За хаванне неклеімаваных вырабаў з каштоўных мэталюў накладаецца штраф</i> (СЗіЗ, № 29, с. 18).
<i>Нарушение правил карается штрафом</i> (СЗіР, № 29, с. 15).	<i>За невыпаўненне правіл накладаецца штраф</i> (СЗіЗ, № 29, с. 15).

Некалькі варыянтаў адзначана і для слова *ведение* ў выразе *находиться в ведении/подлежать ведению/оставаться в ведении*:

<i>Лесные участки находятся в исключительном ведении</i> (ДЗ, с. 21).	<i>Лясныя ўчасткі знаходзяцца ў выключным веданні</i> (ЧЗ, с. 21).
<i>Луговые угодия находятся в ведении</i> (ДЗ, с. 21).	<i>Лугавыя ўгодзьдзі знаходзяцца пад ведамам</i> (ЧЗ, с. 21).
<i>Мельницы остаются в ведении</i> (ДЗ, с. 21).	<i>Млыны застаюцца пад загадам</i> (ЧЗ, с. 1).
<i>Ведению Всебелорусского Съезда Советов подлежат</i> (К-27, ст. 25).	<i>Да кампетэнцыі Ўсебеларускага Зьезду Саветаў належаць</i> (К-27, арт. 25).

Розныя беларускія адпаведнікі мела і атрыбутыўна-іменнае словазлучэнне *судебная защита*:

<i>Договоры пользуются судебной защитой</i> (ДЗ, с. 13).	<i>Дагаворы абараняюцца судом</i> (ЧЗ, с. 13).
<i>Право на судебную защиту</i> (ДЗ, с. 14).	<i>Права на судовую абарону</i> (ЧЗ, с. 14).

Яшчэ некалькі прыкладаў варыянтнасці юрыдычных клішэ ў беларускіх заканадаўчых тэкстах:

Рус. *вправе требовать* – бел. *мае права дамагацца / мае права патрабаваць*:

<i>заинтересованная сторона вправе требовать</i> (СЗіР, 29, с. 9);	<i>зацікаўленая старана мае права дамагацца</i> (СЗіЗ, № 29, с. 9);
<i>заинтересованная сторона вправе требовать</i> (КЗоБ, ст. 34).	<i>зацікаўленая старана мае права патрабаваць</i> (КЗаШ, арт. 34).

Рус. *в общеисковом порядке* – бел. *праз суд / у агульным іскавым парадку / у агульнаіскавым парадку*:

<i>Все вопросы разрешаются в общеисковом порядке</i> (КЗоБ, ст. 35).	<i>Усе пытанні вырашаюцца праз суд</i> (КЗаШ, арт. 35).
<i>Вопрос разрешается в общеисковом порядке</i> (СЗіР, 29, с. 9).	<i>Пытаньне вырашаецца ў агульным іскавым парадку</i> (СЗіЗ, № 29, с. 9).
<i>Все споры разрешаются в обще-исковом порядке</i> (КЗоБ, ст. 69).	<i>Усе спрэчкі вырашаюцца ў агульнаіскавым парадку</i> (КЗаШ, арт. 69).

Асабліва вызначаліся варыянтнасцю канструкцыі з адыменнымі прыназоўнікамі:

В случае надобности (КЗоБ, ст. 137) – *калі патрэбна* (КЗаШ, арт. 137); *в случае необходимости* (КЗоБ, ст. 134) – *у выпадку патрэбы* (КЗаШ, арт. 134).

За исключением президиумов городских советов (КЗоБ, ст. 93а) – *за выключэннем прэзідыумаў гарадзкіх саветаў* (КЗаШ, арт. 93а); *за исключением случаев* (КЗоБ, ст. 106а) – *апроч выпадкаў* (КЗаШ, арт. 106а) і інш.

Дакладнасць мовы заканадаўчых дакументаў патрабуе, «каб адна і тая ж думка заўсёды выказвалася пры дапамозе адных і тых жа радоў слоў, размешчаных адным і тым жа спосабам»

[20, с. 14]. Натуральна, што варыянтнасць фармулёвак супярэчыць стандартызацыі маўлення, яго ўніфікаванасці. А лінгвістычныя заганы ў мове закона могуць прывесці да памылак пры яго прымяненні.

Такім чынам, юрыдычныя клішэ з'яўляюцца функцыянальна абумоўленымі кампанентамі заканадаўчых тэкстаў. Яны спрыяюць адназначнай фармулёўцы палажэнняў закона, спрашчаюць іх успрыманне. Беларускія юрыдычныя клішэ пачалі выпрацоўвацца ў 20-я гады XX ст. пераважна праз пераклад з рускай мовы. Пры гэтым стваральнікі беларускіх заканадаўчых тэкстаў імкнуліся знаходзіць найбольш адэкватныя ўласнамоўныя сродкі выяўлення, зразумелыя не толькі спецыялістам, але і радавым карыстальнікам. Разнастайныя трансфармацыі, якія зведвалі ў працэсе перакладу арыгінальныя юрыдычныя формулы, не пазбаўлялі іх беларускія адпаведнікі каларыту стандартызаванасці. Разам з тым істотным недахопам пачатковага этапу стварэння юрыдычных клішэ з'яўлялася іх варыянтнасць.

Скарачэнні

К-27 (К-27) – Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі. – Мінск: ЦВК БССР, 1927 – 58 с.

КЗаШ (КЗоБ) – Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР у рэдакцыі, прынятай IV сесіяй ЦВК БССР VII склікання. – Мінск: Выд. выдавец. п/аддз. заканад. праектаў і кадыф. НКЮ, 1927. – 67 с.

СЗіЗ (СЗіР) – Сабранне законаў і загадаў Рабоча-Сялянскага Ураду БССР. – Мінск, 1925. – № 29. – 19 с.; № 30. – 16 с.; № 31. – 52 с.

ЧЗ (ДЗ) – Зборнік чынных законаў БССР за 1921–1924 гады. – Мінск: Выд. Нар. камісарыату юстыцыі БССР, 1927 – 302 с.

Літаратура

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапам. / У. В. Анічэнка [і інш.]; пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 254 с.

2. А л о н ц е в а, Н. В. Лексико-грамматические особенности дипломатических текстов официально-делового стиля / Н. В. Алонцева // Вестник МГЛУ. Сер. 1, Филология. – 2003. – № 11. – С. 7–15.

3. А х м а н о в а, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 3-е изд. – М.: КомКнига, 2005. – 576 с.

4. Б о г у с л а в с к и й, В. М. В защиту делового штампа / В. М. Богуславский // Русская речь. – 1968. – № 6. – С. 33–38.

5. В а с и л ь е в а, Н. С. К вопросу о языковых клише / Н. С. Васильева // Язык и общество. Социолингвистические проблемы лексикологии: Межвуз. научн. сб. – Вып. 6. – Саратов: Изд.-во Саратов. ун-та, 1982. – С. 159–162.

6. В е ш т а р т, Г. Ф. Дзееспрыметнік у мове законаў / Г. Ф. Вештарт // Беларус. лінгвістыка. – 1988. – Вып. 34. – С. 65–68.

7. В е ш т а р т, Г. Ф. Лексіка-семантычныя асаблівасці мовы законаў: (на матэрыяле назваў асобы) / Г. Ф. Вештарт // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1988. – № 2. – С. 94–101.

8. Г о л о в и н, Б. Н. Основы культуры речи: Учеб. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.» / Б. Н. Головин. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1988. – 320 с.

9. Г у т к о ў с к і, М. Беларуская праўная тэрміналогія / М. Гуткоўскі // Працы Беларус. дзярж. ун-та. – 1927. – № 14–15. – С. 81–91.

10. Д е л ь с к а я, Т. Ф. Речевой стереотип как функциональная единица / Т. Ф. Дельская // Значение и смысл слова: художественная речь, публицистика / под ред. Д. Э. Розенталя. – М.: Изд.-во МГУ, 1987. – С. 109–117.

11. Ж у р а ў с к і, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – Т.1. – 372 с.

12. И в а к и н а, Н. Н. Клише и штампы в речи юриста / Н. Н. Ивакина // Советская юстиция. – 1990. – № 2. – С. 27–28.

13. И с с е р л и н, Е. М. Официально-деловой стиль: Учеб. пособие по курсу «Стили рус. яз.» / Е. М. Иссерлин. – М.: Просвещение, 1970. – 41 с.

14. К а ў р у с, А. А. Афіцыйна-дзелавы (афіцыйна-справавы) стыль / А. А. Каўрус // Беларуская мова: Энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 61.

15. К у л е ш, Г. І. Беларускамоўны тэкст Канстытуцыі Польскай Рэспублікі 17 сакавіка 1921 года як крыніца гісторыі афіцыйна-дзелавога стылю / Г. І. Кулеш // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2006. – № 2. – С. 83–89.

16. Матвеева, Т. В. Учебный словарь: Русский язык, культура речи, стилистика, риторика / Т. В. Матвеева. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.

17. Н а р к е в і ч, А. Новаўтварэнні і моўныя штампы / А. Наркевіч // Полымя. – 1990. – № 10. – С. 238–247.

18. Окі́ншэвіч, Л. Да пытання пра беларускую юрыдычную тэрміналогію / Л. Окі́ншэвіч // Полымя. – 1928. – № 4. – С. 187–195.
19. П е р ч а т к и н а, Н. Н. Функции стандартизированных единиц в семантической организации текста / Н. Н. Перчаткина // Типология текста в функционально-стилистическом аспекте: межвуз. сб. науч. тр. / Перм. гос. ун-т; [Редкол.: О. И. Богословская и др.]. – Пермь: ПГУ, 1990. С. 65–74.
20. П и г о л к и н, А. С. Основные особенности языка законодательства как особого стиля литературной речи / А. С. Пиголкин // Уч. зап. Всесоюз. научн.-исслед. ин-та сов. законодат. – 1972. – Вып. 26. – С. 3–20.
21. П л е щ е н к о, Т. П. Стилистика и культура речи: учеб. пособие / Т. П. Плещенко, Н. В. Федотова, Р. Г. Четет. – Минск: «ТетраСистемс», 2001. – 240 с.
22. Р а х м а н и н, Л. В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов: учеб. пособие / Л. В. Рахманин. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1988. – 239 с.
23. С а л а в я н ч ы к, Т. Пра мову службовых дакументаў / Т. Салавянчык // Роднае слова. – 2002. – № 5. – С. 37–39.
24. С к в о р ц о в, Л. И. О канцеляризмах и штампах / Л. И. Скворцов // Русская речь. – 1982. – № 1. – С. 54–63.
25. С т о л я р о в а, Е. А. Стилистика русского языка (конспект лекций) / Е. А. Столярова. – М.: Приор-издат, 2004. – 160 с.
26. У ш а к о в, А. А. Очерки советской законодательной стилистики: учеб. пособие / А. А. Ушаков. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1967. – 206 с.
27. Ц і к о ц к і, М. Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М. Я. Цікоцкі – 2-е выд. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
28. Ю р э в і ч, А. К. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапаможнік / А. К. Юрэвіч. – Мінск: Выш. школа, 1983. – 191 с.

A. I. KULESH

EXPERIENCE OF CREATION OF THE LEGAL CLICHÉ (ON MATERIALS OF THE BELARUSIAN LEGISLATIVE TEXTS IN 20th YEARS OF THE XX CENTURY)

Summary

Legal clishe are functionally stipulated components of legislative texts. Their application makes the statement laconic, exact and monosemantic. The 20th years of the XX century were the initial period in creating the linguistic means of pedantic styles in the Belarusian language. The linguistic means of an official style have been created to a large degree on examples from the Russian language. But these patterns have been not translated from word to word; in most cases they have been interpreted to make for an ordinary user an easier understanding of the law written in Belarusian language. However the creators of Belarussian legislative texts couldn't avoid variations in legal clishe. The absence of uniformity in linguistic means of expression contradicted to the demand of exactness for similar situations; it might cause misunderstanding of legal principles and made the practical usage of law more complicated.

ВУЧОНЫЯ БЕЛАРУСІ

ВІКТАР ІВАНАВІЧ СЕМЯНКОЎ

(Да 85-годдзя з дня нараджэння)

26 снежня 2010 года – юбілей шырока вядомага як у Беларусі, так і за яе межамі члена-карэспандэнта Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктара юрыдычных навук, прафесара, заслужанага дзеяча навукі Рэспублікі Беларусь Віктара Іванавіча Семянкова.

Біяграфія В. І. Семянкова ўмяшчае ў сябе багаты і цікавы вопыт паспяховай навуковай, навукова-арганізатарскай, грамадскай і педагогічнай працы.

Віктар Іванавіч з’яўляецца выпускніком Мінскага юрыдычнага інстытута, які скончыў з адзнакай у 1954 годзе. А да таго – нялёгкая сялянская праца з ранняга дзяцінства і служба ў Савецкай Арміі з сакавіка 1944 года. Нядоўгае авалоданне салдацкай навукай і першы бой салдата-артылерыста ў раёне Сандамірскага плацдарма. У якасці камандзіра супрацьтанкавай гарматы прымаў удзел у Вісла-Одэрскай аперацыі, у складзе 1-га Украінскага фронту штурмаваў горад-крэпасць Вроцлаў. Воінская служба В. І. Семянкова працягвалася да сакавіка 1950 года і была адзначана ордэнам Айчыннай вайны II ступені, медалямі «За адвагу», «За перамогу над Германіяй у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 гг.».

Атрымаўшы юрыдычную адукацыю, Віктар Іванавіч чатыры гады працаваў народным суддзёй Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці.

У 1958 годзе паспяхова здае экзамены і залічаецца ў аспірантуру пры аддзеле прававых навук Акадэміі навук БССР па спецыяльнасці «савецкае працоўнае права». З гэтага часу жыццё В. І. Семянкова многія дзесяцігоддзі звязана з акадэмічнай навукай. У 1962 годзе паспяхова абаронена ў Інстытуце дзяржавы і права АН СССР кандыдацкая дысертацыя на тэму «Прававыя формы дзяржаўнага нагляду і грамадскага кантролю за выкананнем заканадаўства па ахове працы». Праца на пасадзе малодшага, затым старшага навуковага супрацоўніка. У 1972 годзе ён абіраецца загадчыкам сектара гаспадарчага і працоўнага права. Пасля абароны ў 1974 годзе доктарскай дысертацыі В. І. Семянкову прысвойваецца вучонае званне прафесара, у 1980 годзе ён выбіраецца членам-карэспандэнтам АН БССР, у 1983 – прызначаецца намеснікам дырэктара Інстытута філасофіі і права па навуковай рабоце, працягваючы паспяхова кіраваць зараз ужо аддзелам гаспадарчага і працоўнага права.

Кіраўніцтва гэтым аддзелам Віктар Іванавіч ажыццяўляе і пасля стварэння ў 1999 годзе Інстытута дзяржавы і права НАН Беларусі. Працаўнікамі аддзела пад яго кіраўніцтвам падрыхтавана і апублікавана больш за 40 манаграфій, вялікая колькасць даведачнай літаратуры, навуковых артыкулаў.

Спектр навуковых інтарэсаў самога В. І. Семянкова не абмяжоўваецца пытаннямі працоўнага права, аднак найбольш значнымі яго працамі з’яўляюцца публікацыі менавіта ў гэтай галіне

юрыспрудэнцыі. Навуковыя асновы аховы працы ў СССР, якія ім распрацаваны, паспяхова развіваюцца прававедамі нашай краіны. Доктарскую дысертцыю В. І. Семянкова «Прававыя праблемы аховы працы ў СССР» з поўнай падставой можна назваць першай працай па названых прававых праблемах, якая адрозніваецца, як і наступныя манаграфіі, глыбокім аналізам дзеючага заканадаўства, грунтоўным даследаваннем фактычнага матэрыялу, глыбінёй тэарэтычных абагульненняў.

У даследаваннях В. І. Семянкова атрымалі навуковае абгрунтаванне буйныя тэарэтычныя праблемы працоўнага права (паняцце і сістэма інстытута аховы працы, яго асноўныя прынцыпы, тэарэтычныя асновы нарматворчай дзейнасці ў сферы аховы працы, крытэрыі дыферэнцыяцыі даследуемых грамадскіх адносін), а таксама асобныя пытанні практыкі прававога рэгулявання. Многія палажэнні і высновы гэтых навуковых прац улічаны пры падрыхтоўцы важных заканадаўчых актаў.

В. І. Семянковым апублікаваны брашуры, артыкулы і рэцэнзіі па шэрагу сумежных напрамкаў навуковых даследаванняў – гісторыі развіцця заканадаўства, дысцыпліне працы, сацыяльным забеспячэнні і страхаванні, матэрыяльнай адказнасці па працоўным заканадаўстве, парадку разгляду працоўных спрэчак. Сярод навуковых прац Віктара Іванавіча раздзелы і главы ў калектывных манаграфіях, многія з якіх выйшлі пад яго рэдакцыяй. У цэлым ім апублікавана больш за 300 навуковых прац, у тым ліку 13 манаграфій, 5 падручнікаў. Пад яго рэдакцыяй выдадзены пяць юрыдычных даведнікаў для насельніцтва Рэспублікі Беларусь, трохтомнік «Заканадаўства аб працы», шэраг калектывных навуковых даследаванняў. Віктар Іванавіч з'яўляўся кіраўніком аўтарскага калектыву па падрыхтоўцы да выдання чатырох каментарыяў да Працоўнага кодэкса Рэспублікі Беларусь (2000, 2003, 2005, 2008 гг.), прымаў удзел у распрацоўцы іншых прававых актаў.

Шмат робіць В. І. Семянкоў для падрыхтоўкі і павышэння кваліфікацыі навуковых кадраў. Прымае актыўны ўдзел у падрыхтоўцы і абароне шэрагу кандыдацкіх і доктарскіх дысертаций. Ён па-ранейшаму ўзначальвае Савет па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертаций па спецыяльнасцях 12.00.05 (працоўнае права; права сацыяльнага забеспячэння) і 12.00.06 (сельскагаспадарчае права; прыродарэсурснае права; экалагічнае права), які працуе зараз у сувязі з рэарганізацыяй Інстытута дзяржавы і права НАН Беларусі пры Нацыянальным цэнтры заканадаўства і прававых даследаванняў. За час працы Савета абаронены і зацверджаны ВАК 3 доктарскія, 51 кандыдацкая дысертцыі.

Вучні і паслядоўнікі Віктара Іванавіча працуюць сёння ва ўсіх вышэйшых юрыдычных навучальных установах, а таксама ў многіх дзяржаўных органах нашай краіны.

В. І. Семянкоў прымае актыўны ўдзел у заканадаворчай дзейнасці. Ён з'яўляўся членам рабочай групы па распрацоўцы праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 года, прымаў удзел у падрыхтоўцы праектаў многіх дзеючых законаў, працаваў і працуе ў шэрагу навуковых і экспертных саветаў. У 1996–1997 гг. Віктар Іванавіч ўзначальваў галоўнае ўпраўленне па рабоце з органамі заканадаўчай і судовай улады Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, быў пастаянным прадстаўніком Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у Вярхоўным Савеце. Пры гэтым ён не перапыняў навуковай дзейнасці, а затым зноў поўнасю прысвяціў сябе ёй.

В. І. Семянкоў карыстаецца заслужаным аўтарытэтам не толькі як вядомы вучоны, які ўнёс істотны ўклад у развіццё нацыянальнай прававой навукі і падрыхтоўку кадраў вышэйшай навуковай кваліфікацыі. Сваю шматбаковую навуковую дзейнасць ён паспяхова спалучае з вялікай грамадскай працай. На працягу 5 гадоў Віктар Іванавіч ўзначальваў агульнаакадэмічную прафсаюзную арганізацыю, з'яўляўся старшынёй аб'яднанага камітэта прафсаюзаў АН БССР. З 1975 па 1983 год ён працаваў сакратаром парткама АН БССР, які дзейнічаў на правах раённага камітэта КПБ, выбіраўся членам Мінскага абкама КПБ, Мінскага гаркама КПБ, членам бюро Першамайскага райкама КПБ, дэпутатам Мінскага гарадскога Савета народных дэпутатаў, ўзначальваў пастаянную камісію гарсавета па сацыялістычнай законнасці і ахове грамадскага парадку. На ўсіх грамадскіх пасадах Віктар Іванавіч праяўляў якасці таленавітага кіраўніка, для якога на першым плане быў клопат аб людзях, задавальненні іх штодзённых патрэб, забеспячэнні іх прававой абароны.

Плённая навуковая і грамадская дзейнасць В. І. Семянкова атрымала заслужанае прызнанне і адзначана высокімі ўрадавымі ўзнагародамі. За заслугі ў развіцці юрыдычнай навукі ён узнагароджаны ордэнамі Працоўнага Чырвонага Сцяга і «Знак Пашаны», Ленінскім юбілейным медалём, двюма Ганаровымі граматамі Вярхоўнага Савета БССР, Ганаровай граматай Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Ганаровай граматай Генеральнага пракурора Рэспублікі Беларусь Р. А. Васілевіча, ганаровымі граматамі дзяржаўных і грамадскіх арганізацый.

За вялікі ўклад у развіццё беларускай навукі, падрыхтоўку навуковых кадраў указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у 1996 годзе В. І. Семянкову прысвоена ганаровае званне заслужанага дзеяча навукі Рэспублікі Беларусь. Кембрыджскі міжнародны біяграфічны цэнтр (Вялікабрытанія) прысвоіў В. І. Семянкову ганаровае званне Чалавек года (2000/2001). Яно замацавана адпаведным пасведчаннем і прысвойваецца вядомым асобам, чые дасягненні і заслугі носяць выключны характар. Штогод у адборачных камітэтах гэтага цэнтра разглядаюцца дзясяткі тысяч біяграфій, аднак толькі невялікая колькасць іх удастойваецца прысваення такога ганаровага звання.

У цяперашні час Віктар Іванавіч, вучоны-юрыст, шчыра аддадзены сваёй справе, працягвае працаваць на пасадзе галоўнага навуковага супрацоўніка Інстытута прававых даследаванняў Нацыянальнага цэнтра заканадаўства і прававых даследаванняў Рэспублікі Беларусь пры Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Прынцыповы і ў той жа час уважлівы да людзей, спагадлівы чалавек, Віктар Іванавіч Семянкоў карыстаецца аўтарытэтам і вялікай павагай тых, хто з ім працуе, хто ў яго вучыцца і хто проста ведае яго. Навуковая і юрыдычная грамадскасць, калегі і вучні сардэчна віншуюць Віктара Іванавіча з юбілеем і жадаюць яму моцнага здароўя, доўгіх гадоў жыцця, ажыццяўлення творчых ідэй і планаў, якім і сёння прасякнуты наш дарагі юбіляр.

*М. П. Касцюк,
Р. А. Васілевіч,
У. П. Ізотка*

ЯЎГЕН МІХАЙЛАВІЧ БАБОСАЎ

(Да 80-годдзя з дня нараджэння)

Спаўняецца 80 гадоў знакамітаму беларускаму навукоўцу, акадэміку Нацыянальнай акадэміі навук, доктару філасофскіх навук, прафесару Яўгену Міхайлавічу Бабосаву.

Я. М. Бабосаў з’яўляецца адным з вядучых навукоўцаў-грамадазнаўцаў Беларусі і краін СНД, выдатным спецыялістам у галіне сацыялогіі і філасофіі, заснавальнікам сацыялагічнай школы ў Беларусі. Распрацаваныя ім канцэптуальныя падыходы да даследавання сацыяльнай структуры сучаснага грамадства, трансфармацыйных працэсаў у сацыюме і іх уплыву на развіццё асобы, асаблівасцей узаемадзеяння навукова-тэхнічнага і сацыяльнага прагрэсу з’яўляюцца выключна каштоўнымі для развіцця сучасных даследаванняў у галіне сацыялогіі. Шырока вядомымі ў нашай краіне і па-за яе межамі сталі яго працы, у якіх даследуюцца філасофска-метадалагічныя праблемы навуковага пазнання, гнэсалагічныя механізмы навуковых рэвалюцый, а таксама работы, прысвечаныя аналізу сучасных філасофскіх, тэалагічных і сацыяльна-палітычных канцэпцый.

Я. М. Бабосаў нарадзіўся ў сям’і служачага ў г. Разані. Яго бацька быў спецыялістам сельскай гаспадаркі, а маці працавала на фабрыцы. Незадоўга да вайны бацька быў пераведзены на працу ў г. Мінск. Дзесяцігадовым хлопчыкам Я. М. Бабосаў адчуў на сабе ўсе жакі акупаванага фашыстамі Мінску, тым часам яго бацька добраахвотна пайшоў на фронт, дзе змагаўся да канца вайны і нават распісаўся на калоне Рэйхстага ў Берліне. Пасля вайны, скончыўшы школу з залатым медалём у 1950 г., Яўген Міхайлавіч паступіў на філасофскі факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і скончыў яго з адзнакай у 1955 г. За поспехі ў навучанні ён атрымліваў спецыяльную стыпендыю, і ўжо ў час навучання яго навукова-даследчая праца, якую ён выканаў на 4-м курсе, атрымала першую прэмію на ўсесаюзным конкурсе студэнцкіх работ. У 1957–1960 гг. Яўген Міхайлавіч Бабосаў выкладае філасофію ў Беларускім дзяржаўным універсітэце і Мінскім медыцынскім інстытуце. У 1961 г. ён абараніў кандыдацкую, а ў 1971 г. – доктарскую дысертацыю па філасофіі. З 1962 па 1977 г. Бабосаў працуе намеснікам загадчыка аддзела навукі і навучальных устаноў ЦК Кампартыі Беларусі і працягвае актыўна займацца навуковай дзейнасцю. У гэтыя гады ён выдае такія фундаментальныя працы, як «Тейярдызм – попытка синтеза науки и христианства», «Научно-техническая революция и модернизация католицизма», «Диалектика анализа и синтеза в научном познании» і інш.

Яўген Міхайлавіч Бабосаў узбагаціў філасофскую і сацыялагічную навуку працамі сусветнай значнасці. Ім глыбока даследаваны метадалагічныя праблемы функцыянавання духоўнай культуры ў жыцці сучаснага грамадства, прааналізаваны асаблівасці развіцця яе асноўных кампанентаў (навукі, рэлігіі, этыкі, палітычнай, маральнай і мастацкай культуры). Як асоба яскравая і таленавітая ён валодае незвычайнай навуковай інтуіцыяй, з глыбокай цікавасцю і вельмі паспяхова асвойвае новыя і новыя пласты філасофскіх і сацыялагічных ведаў. Калі на вялізнай постсавецкай прасторы і далёка за яе межамі дыскутаваліся фактары, умовы і вынікі катастрофічнага развалу Савецкага Саюза, якія для Беларусі былі ўзмоцнены Чарнобыльскай

катастрофай і яе наступствамі, з'явіліся фундаментальныя працы Я. М. Бабосава «Катастрофы: социологический анализ», у 1997 г. «Основы конфликтологии», у 2000 г. – «Конфликтология».

Я. М. Бабосаў з'яўляецца аўтарам больш за 50 манаграфій па розных напрамках сацыялогіі і філасофіі. Сярод іх такія фундаментальныя працы, як «Истина и богословие» (1989), «Социальная экология и экстремальные ситуации» (1993), вышэйназваныя «Катастрофы: социологический анализ», «Основы конфликтологии», «Социология управления», «Социально-стратификационная панорама современной Беларуси», «Структурная трансформация образа жизни населения Беларуси в конце XX–XXI в.». У апошнія гады ён выдаў шэраг падручнікаў, якія можна лічыць аднымі з лепшых у краінах СНД. Гэта «Социология. Ч. 1. Общая социологическая теория», «Общая социология», «Прикладная социология», «Экономическая социология», «Основы идеологии белорусского государства», «Социология управления», «Конфликтология». Убачылі свет за гэты ж час такія кнігі вучонага, як «Социальное эхо Чернобыльской катастрофы: 20 лет спустя», 2 тамы выбраных твораў Я. М. Бабосава: т. 1 «Философия науки и культуры», т. 2 «Социология личности, социальной стратификации и управления»; «Социология: энциклопедический словарь» і іншыя, якія былі высока ацэнены калегамі – сацыёлагамі Расіі і іншых краін СНД. Вядомы навукоўца з'яўляецца аўтарам больш за 800 навуковых прац. Аб чым бы ні пісаў акадэмік Я. М. Бабосаў, у яго працах мы знаходзім глыбокія разважанні, сацыялагічныя прагнозы, пошукі і вынаходніцтвы, якія характарызуюць псіхалагічную і сацыяльную структуру асобы, яе светапогляд, этычныя нормы, жыццёвыя каштоўнасці, палітычныя выбары і антыпатыі, усю шматбаковасць яе бясконца зменлівага духоўнага свету.

Яўген Міхайлавіч Бабосаў таксама актыўны ў навуковых камунікацыях: яго навуковыя даклады былі ўключаны ў праграмы сямі Сусветных філасофскіх, сацыялагічных і паліталагічных кангрэсаў. Яго працы выдаваліся на англійскай, французскай, нямецкай, італьянскай, іспанскай, польскай, балгарскай мовах.

Ён падрыхтаваў больш за 80 кандыдатаў і больш за 20 дактароў філасофскіх і сацыялагічных навук. Сярод іх такія вядомыя навукоўцы, як дактары сацыялагічных навук С. А. Шавель, Г. М. Сакалова, член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар сацыялагічных навук А. М. Данілаў, дэпутат беларускага парламента, а зараз дырэктар Інстытута сацыялогіі НАН Беларусі, доктар сацыялагічных навук І. В. Катляроў, дактары сацыялагічных навук В. А. Кліменка, Г. А. Несвятаялаў, В. І. Русецкая, Г. М. Явелькін, дактары філасофскіх навук В. К. Лукашэвіч, Я. Х. Капелян і іншыя. Я. М. Бабосаў таксама шмат выкладае ў вышэйшых навучальных установах рэспублікі, распрацоўваючы і чытаючы курсы лекцый па сацыялогіі, сацыялогіі кіравання, філасофіі культуры, канфлікталогіі, рэлігіязнаўства. Ён з'яўляецца членам рэдакцыйных калегій шэрагу навуковых часопісаў, якія выдаюцца ў Мінску, Маскве, Варшаве, Кракаве, Гродне.

У 2005 г. акадэміку Я. М. Бабосаву была прысуджана прэмія імя Піцірыма Сарокіна, а ў 2007 г. ён быў удастоены ўзнагароды Расійскай акадэміі навук – ордэна імя Міхаіла Ламаносава.

Яшчэ адна адметная рыса таленту Я. М. Бабосава – гэта яго аптымізм, жыццесцвярджальны і мэтанакіраваны светапогляд і светаразуменне, што напоўнены шчырай, добрай і саграючай людскія душы верай у лепшае будучае нашага народа.

Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі, прэміі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі за высокія дасягненні ў навуковай дзейнасці, прэміі Міністэрства адукацыі за лепшы падручнік па грамадскіх навуках, заслужаны дзеяч навукі Рэспублікі Беларусь, акадэмік Я. М. Бабосаў і зараз плённа працуе над праблемамі сацыялогіі, філасофіі, паліталогіі, культуралогіі.

Віншуючы выдатнага навукоўцу з яго 80-годдзем, можна ўпэўнена сцвярджаць, што ён і сёння поўны ідэй, якія ўвасабляюцца ў канцэптуальных філасофскіх і сацыялагічных працах, таму хочацца пажадаць яму далейшага творчага даўгалецця, такога ж аптымізму і здароўя.

*І. В. Катляроў,
В. І. Русецкая*

МІХАСЬ ІОСІФАВІЧ МУШЫНСКІ

(Да 80-годдзя з дня нараджэння)

Член-карэспандэнт, доктар філалагічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Якуба Коласа Міхась Іосіфавіч Мушынскі нарадзіўся 24 студзеня 1931 г. Атрымалася так, што менавіта ў гэтым жа 1931 г. нарадзілася цэлая кагорта будучых выдатных беларускіх літаратуразнаўцаў – дактары навук П. К. Дзюбайла, В. П. Жураўлёў, Г. В. Кісялёў, А. А. Лойка, і ў тым жа 1931 г. у сістэме Акадэміі навук быў заснаваны Інстытут літаратуры, які потым неаднаразова рэарганізуюваўся. Дзівоснае супадзенне дат значна пазней, калі названыя навукоўцы сталі супрацоўнікамі акадэмічнага Інстытута, нязменна выклікала вясялае ўзрушэнне і было падставай для жартаў: сама гісторыя паднесла ўсім ім выдатны падарунак.

М. І. Мушынскі (пасля заканчэння філалагічнага факультэта БДУ і працы ў выдавецтве БДУ) пачынаючы з 1956 г. больш за паўстагоддзе працуе ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. Яго прыкметную і пазнавальную здалёк постаць можна бачыць штодня ў доўгіх калідорах галоўнага корпуса НАН Беларусі, дзе вучоны мае свой кабінет і заседжаецца дапазна, а часта і ў выхадныя дні, нездарма ён мае спецыяльны пропуск на такі выпадак. Літаратурная навука – гэта яго жыццё, і аб яе актуальных праблемах ён можа гаварыць бясконца. Міхася Іосіфавіча ведаюць не толькі гуманітарыі, але і многія акадэмічныя вучоныя, работнікі апарату Прэзідыума як цікавага суразмоўцу, вопытнага даследчыка, дасціпнага інтэлектуала, сапраўднага інтэлігента, вясялага чалавека, які амаль на ўсе выпадкі жыцця мае сваю анекдатычную гісторыю. Пагадзіцеся, што момант кароткай рэкрэацыі патрэбен і сур'ёзным вучоным.

Тым не менш на яго долю выпалі не простыя гады. Вёска Мокрае Быхаўскага раёна на Магілёўшчыне, дзе ён нарадзіўся, у першыя гады вайны з фашызмам апынулася на досыць працяглы час паміж ваюючымі бакамі і пераходзіла з рук у рукі. Учэпістая памяць падлетка назаўсёды захавала ў сабе жажлівыя згадкі пра многія эпізоды, калі людзі не ведалі, што будзе заўтра і што трэба рабіць, каб перакачаць гэтую зацяжную навалу. Тым вастрэй пасля ўсяго перажытага адчувалася Свята Перамогі, вызваленне, і само жыццё здавалася вялікім святам, калі можна рабіць сваю любімую працу, сустракацца з сябрамі і калегамі, радавацца іх поспехам і ў адказ выслухоўваць словы ўдзячнасці за напісанае, апублікаванае, наогул за сяброўскую падтрымку.

Навуковая дзейнасць М. І. Мушынскага пачалася з працы над кандыдацкай дысертацыяй «Творчая гісторыя паэм Якуба Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка», якая была паспяхова абаронена ў 1963 г. і апублікавана асобнай манаграфіяй пад назвай «Ад задумы да здзяйснення: Творчая гісторыя «Новай зямлі» і «Сымона-музыкі» (1965). Творчая гісторыя, творчы працэс, псіхалогія і філасофія пісьменніцкай творчасці ў тыя часы былі прадметам даследавання найбольш захопленых і мужных шукальнікаў таямніц вобразнага мыслення. На шчасце, у архіве літаратурнага Музея імя Якуба Коласа захаваліся рукапісы, шматлікія рэдакцыі і варыянты, якія дазвалялі ўзнавіць працэс стварэння мастацкіх шэдэўраў, і што важна – яны былі даступныя даследчыку. Можна смела сцвярджаць, што пасля гэтай кнігі М. І. Мушынскага вывучэнне творчай гісторыі лепшых твораў беларускіх класікаў натхніла не аднаго вучонага. Да вывучэння жыцця і творчасці родапачынальніка

беларускай літаратуры сам даследчык будзе звяртацца ўсё сваё жыццё, адкрываючы новыя і новыя старонкі яго твораў, паглыбляючыся ў народную сутнасць яго асобы, яго жыццёвую мудрасць, захапляючыся веліччу яго задум.

Беларускае літаратуразнаўства ў 1960-я гг. дасягнула высокага навуковага і тэарэтычнага развіцця і змагло ўвасобіць свае глыбокія веды і вялікі вопыт у стварэнні двухтомнай «Гісторыі беларускай савецкай літаратуры» (1964) і двухтомнай «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (1969). Малады вучоны М. І. Мушынскі прадэманстраваў свае даследчыцкія магчымасці ў аглядных артыкулах, прысвечаных літаратуры пачатку XX ст., і ў творчым партрэце Максіма Гарэцкага, імя і творчасць якога ў той перыяд былі амаль невядомымі. Выпадковасці ў выбары абсягу навуковых зацікаўленняў даследчыка не было ад самага пачатку. З аднаго боку, ён асвойваў і пашыраў поле літаратуры, уключаючы новыя імёны і забытыя творы, вяртаючы іх у свядомасць сучаснага беларуса, а з другога – пранікаў у глыбіні мастацкага майстэрства такіх унікальных пісьменнікаў, як М. Гарэцкі, уводзячы яго разам з такімі вучonymі, як Д. Я. Бугаёў і А. М. Адамовіч у пантэон беларускай класікі. Адзначаная гісторыя, перакладзеная на рускую мову (1977), вывела беларускае літаратуразнаўства на прасторы тагачаснага савецкага літаратуразнаўства, а калектыў аўтараў, у тым ліку і М. І. Мушынскі, быў узнагароджаны званнямі лаўрэатаў Дзяржаўнай прэміі БССР імя Якуба Коласа (1980).

У калектыўных працах «Беларуская савецкая проза: Раман і апавесць» (1971) і «Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы» (1972) раздзелы М. І. Мушынскага «Вытокі», «Раман і апавесць 30-х гадоў» вылучаліся сваёй грунтоўнасцю і імкненнем на агульным фоне літаратуры не згубіць з поля зроку постаці таленавітых пісьменнікаў, многія з якіх былі навуковым адкрыццём і грамадзянскім подзвігам вучонага. Гэта шпаркае і глыбокае засваенне новага матэрыялу, а па сутнасці вяртанне нядаўна забароненых імёнаў у гісторыю, іх палітычная і літаратурная рэабілітацыя, бліскуча выявілася ў манаграфіі М. І. Мушынскага «Беларуская крытыка і літаратуразнаўства: 20–30-я гады» (1975). Даследаванне адкрыла панараму бурнага і шматстайнага літаратурнага жыцця гэтага перыяду, узнавіла ў грамадскай свядомасці дзясяткі імёнаў і постацей выдатных вучоных Я. Карскага, М. Янчука, М. Гарэцкага, І. Замоціна, А. Барысэўскага, А. Вазнясенскага, А. Бабарэкі і інш. Індэкс цытавання гэтай кнігі дасягае дзясяткаў і соцень лічбаў. Шмат матэрыялу, любоўна і дасканала вывучанага вучоным, на жаль, не ўвайшло ў абмежаваны аб'ём выдання, якое даўно ўжо стала рарытэтным. Аўтар неўзабаве абараніў па гэтай манаграфіі дысертацыю і яму была прысуджана вучоная ступень доктара філалагічных навук (1978). Да сказанага варта дадаць, што назва раздзелаў «Крытыка і літаратуразнаўства» ў тамах акадэмічнай гісторыі беларускай літаратуры XX ст. і паўтузіна гісторый, адрасаваных выкладчыкам і студэнтам гуманітарных ВНУ рэспублікі (усяго 19!), адразу выклікае ў памяці імя аўтара М. І. Мушынскага. Гэта і працяг згаданай манаграфіі, па сутнасці 2-томнік, «Беларуская крытыка і літаратуразнаўства: 40-я – першая палавіна 60-х гг.» (1985).

У 1979 г. М. І. Мушынскі стаў загадчыкам сектара (аддзела) выданняў і тэксталогіі і, працягваючы тэксталагічныя традыцыі і напрацоўкі вучоных 1920-х гг., найперш І. Замоціна, літаратуразнаўцаў В. Барысенкі і Ю. Пшыркова, стварыў беларускую тэксталагічную школу. На яго навукова-творчым рахунку падрыхтоўка і выданне Збораў твораў Я. Купалы (7 т.), Я. Коласа (12 і 14 т.), І. Мележа (10 т.), П. Пестрака (5 т.), З. Бядулі (5 т.), М. Лынькова (10 т.), П. Броўкі (8 т.), М. Гарэцкага (4 т., 6 кн.), М. Зарэцкага (4 т.), Поўны збор твораў М. Багдановіча (3 т.), Янкі Купалы (9 т., 10 кн.), набліжаны да Поўнага збору твораў Я. Коласа (20 т.). Акрамя арганізацыйна-метадычнай і навукова-даследчай работы, М. І. Мушынскі непасрэдна ўдзельнічаў у напісанні гісторыка-літаратурных каментарыяў да многіх з названых збораў твораў, жанры зусім новым і, як паказала практыка, надзвычай запатрабаваным. З гэтых каментарыяў выраслі кнігі «Нескароны талент: Праўдзівая гісторыя жыцця і творчасці Міхася Зарэцкага» (1991) і «Падзвіжнік з Малой Багацькаўкі: Жыццё і творчы шлях Максіма Гарэцкага» (2005). Колькасць і якасць гэтых акадэмічных выданняў, у якіх на высокім навукова-тэарэтычным узроўні выкананы ўсе навуковыя патрабаванні сучаснай тэксталогіі, уражвае: створана цэлая бібліятэка беларускай класікі XX ст.

Адначасова з працай над калектыўнымі планавымі заданнямі М. І. Мушынскі натхнёна ствараў кнігі, якія патрабавалі не толькі шырокіх ведаў і навуковай эрудыцыі, але і вялікай працы даследчыцкага сэрца. Менавіта таму яго кніга «Летапіс жыцця і творчасці Якуба Коласа» (1982) – яшчэ адзін новы для беларускай літаратурнай навукі жанр – карыстаецца нязменным поспехам

і чытаецца як мастацкі твор з будучай серыі «Жыццё выдатных людзей». Чытача чакае выхад перавыдання гэтай кнігі, дапоўненай і дапрацаванай яе аўтарам. Захапленне вучонага творчасцю класікаў, якіх М. І. Мушынскі чытае і перачытвае, як ніхто з купала- і коласазнаўцаў з асаблівай любоўю і павышанай увагай да кожнага слова, вылілася ў выданне зборнікаў твораў «Тэксталогія твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа» (2007) і «Мае Каласавіны» (2010), у якіх абагульнены велізарны вопыт вывучэння літаратурнай і грамадска-культурнай дзейнасці гэтых сусветна вядомых пісьменнікаў. У абсяг даследчыцкай увагі ўваходзяць гісторыя напісання, публікацыі, перапрацоўкі многіх мастацкіх тэкстаў, пытанні выбару асноўнага тэксту, формы падачы варыянтаў, прынцыпаў каменціравання, духоўная атмасфера творчай працы класікаў, пісьменніцкая лабараторыя, псіхалогія творчасці, майстэрства. У гэтых кнігах выразна вымалёўваецца стратэгія далейшага навуковага пошуку, вызначаюцца прыярытэты тэрэтычнага даследавання актуальных праблем.

Спецыяльныя пытанні літаратурнай навукі і творчай практыкі М. І. Мушынскі ўсведамляе як задачу выключна вялікага грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага значэння. Ён мае ўсе падставы сцвярджаць, што «працэс фарміравання нацыянальнай свядомасці будзе разгортвацца запаволена да таго часу, пакуль уся праўда пра наша мінулае – далёкае і нядаўняе – не стане агульным здабыткам грамадства». Менавіта таму ён з галавой кінуўся ў літаратурнае жыццё краіны, з'яўляючыся сябрам Саюза пісьменнікаў СССР (1973), працяглы час веў працу секцыі літаратурнай крытыкі і літаратуразнаўства, адгукаўся на кніжныя навінкі рэцэнзіямі і артыкуламі, рабіў усё магчымае, каб вярнуць у кола чытацкай увагі імёны і творы нашых выдатных пісьменнікаў. У выніку з'явіўся зборнік «Каардынаты пошуку» (1988). Сенсацыяй у свой час быў выхад з друку кнігі М. І. Мушынскага «І нічога, апроч праўды: Якой быць «Гісторыі беларускай літаратуры» (1990), у якой фармуляваліся зыходныя – не толькі навукова-тэрэтычныя, але і духоўна-культурныя – прынцыпы пабудовы новай «Гісторыі беларускай літаратуры», прапануецца арыгінальная і заснаваная на фактах літаратурнага жыцця цэлай эпохі канцэпцыя развіцця літаратуры, пасучаснаму працываюцца творы, добра вядомыя некалькім пакаленням чытачоў, і творы, якія ўваходзілі ў поле зроку беларускага чытача. Стварэнне новай «Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя» (у 4 т., 5 кн.) вучоны ўспрыняў як справу свайго жыцця.

Заслугі – навукова-творчыя, арганізацыйна-метадычныя, выхаваўчыя – высока ацэнены ўрадавымі ўзнагародамі, павагай і сімпатыяй калег і сяброў, нязменнай на працягу дзесяцігоддзяў увагай шматлікіх чытачоў, навукоўцаў, выкладчыкаў, настаўнікаў, студэнтаў і аспірантаў. М. І. Мушынскі з'яўляецца навуковым кіраўніком і кансультантам 7 доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый, афіцыйным апанентам 4 доктарскіх і 24 кандыдацкіх дысертацый і безліч разоў неафіцыйным апанентам. Ён нязменны ўдзельнік і асноўны дакладчык такіх навукова-тэрэтычных і навукова-практычных канферэнцый, як «Каласавіны», «Купалаўскія чытанні», «Гарэцкія чытанні», «Узвышаўскія чытанні», «Архіўныя чытанні», «Куляшоўскія чытанні», прысвечаныя выдатным беларускім пісьменнікам і вучоным, грамадска-культурным дзеячам. Толькі за апошнія 10 год, пачатак новага XXI ст., наш сённяшні юбіляр апублікаваў 120 (!) навуковых артыкулаў, і ўсе яны прысвечаны самым гарачым і надзвычай надзённым праблемам сучаснага літаратурнага працэсу.

На працягу ўсяго шматгадовага навуковага і творчага жыцця Міхасю Іосіфавічу Мушынскаму быць на самым стрыжні даследчыцкага пошуку і інавацыйнага развіцця, надзвычай працавітым і плённым у дасягненні пастаўленай мэты, шчодрым на добрае слова пра сваіх шматлікіх калег і сяброў, зычлівым і таварыскім, лёгкай на цёплую ўсмешку і вясёлы жарт дапамагаюць шырокае кола аднадумцаў, творчая атмасфера, яго блізкія і родныя. Для тых, хто не ведае, даводжу да ведама, што Тамара Фёдараўна Мушынская, яго прыгожая, разумная, адважная, нязменная сяброўка жыцця, з'яўляецца аўтарам некалькіх кніг і вучэбных дапаможнікаў, выдатнікам народнай адукацыі, маці дваіх дзяцей. Дачка – таленавітая паэтэса, аўтар кніжак для дзетак-беларусаў, даследчыца беларускага балета Таццяна Мушынская. Унукі – маладыя, але ўжо сталыя і такія ж, як іх дзед, працавітыя даследчыкі беларускай гісторыі і літаратуры Дзяніс і Ягор Марціновічы, імёны якіх часта сустракаюцца на старонках рэспубліканскіх газет і часопісаў.

М. А. Тычына

ГЕОРГІЙ ГЕОРГІЕВІЧ ПАПЛАЎСКІ

(Да 80-годдзя з дня нараджэння)

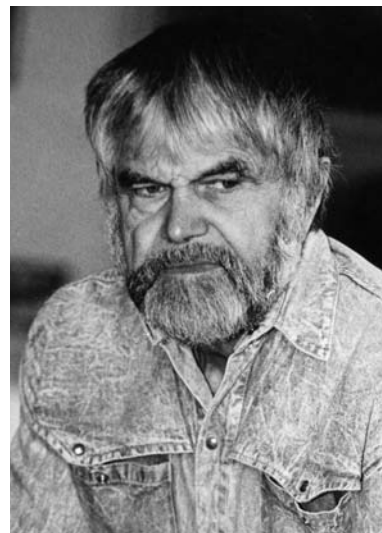
Зямля Беларусі багата на таленты, але зусім не часта нараджаюцца ў нас асобы, якім наканавана так яскрава ўвасобіць у асабістым творчым лёсе свой час, як здолеў гэта зрабіць народны мастак Беларусі, правадзейны член Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Расійскай акадэміі мастацтваў, лаўрэат цэлага шэрагу самых прэстыжных айчынных і міжнародных прэмій і ўзнагарод Георгій Георгіевіч Паплаўскі. Ужо сёння відавочна: без творчасці гэтага мастака немагчыма ўявіць карціну развіцця беларускага выяўленчага мастацтва другой паловы XX стагоддзя.

Свой шлях у мастацтва Г. Г. Паплаўскі пачаў больш пяцідзясяці гадоў назад і за гэты час стварыў вялікую колькасць выдатных твораў: мастак працуе ў станковай і кніжнай графіцы, жывапісу, акварэлі. Яго творы ўпрыгожваюць музейныя і прыватныя калекцыі Беларусі, Расіі, Украіны, Аўстрыі, Швейцарыі, Германіі, ЗША, Індыі і іншых краін свету. Творчая спадчына майстра сапраўды неабсяжная, але галоўнае, што вылучае Г. Г. Паплаўскага, – гэта глыбокая, непарыўная сувязь з важнымі, балючымі праблемамі сваёй краіны і свайго часу. Усё, што ствараў і стварае мастак, заўсёды знаходзілася на вастрыні грамадскай і мастацкай актуальнасці, сапраўды хвалявала людзей, шчыра закранала іх пачуцці.

Г. Г. Паплаўскі ўвайшоў у прафесійнае беларускае мастацтва пасля заканчэння Мінскага мастацкага вучылішча і Беларускага тэатральна-мастацкага інстытута ў кагорце тых, каго зараз з вялікай пашанай мы называем пакаленнем «шасцідзясятнікаў». Менавіта ім, «дзецям хрушчоўскай адлігі» было наканавана значна змяніць беларускае выяўленчае мастацтва, надаць яму новы імпульс для развіцця, узняць новыя тэмы, прапанаваць нечаканыя вобразы, аднавіць пластычную мову. Г. Г. Паплаўскі вельмі хутка стаў адным з лідараў гэтых змен, больш таго – ён захаваў вернасць «суроўаму стылю» свайго юнацтва на працягу ўсяго далейшага жыцця. Нельга не адчуць таго ўнутранага адзінства, якое ўсё жыццё існуе паміж мастаком і яго героямі, Г. Г. Паплаўскі адлюстроўвае людзей прафесій рамантычных і будзённых – шахцёраў, палярнікаў, будаўнікоў і касманаўтаў, простых беларускіх сялян – і ўсе яны людзі моцныя, крыху суровыя, значныя і прыгожыя, знешне і ўнутрана вельмі падобныя на самога мастака.

За апошнія дзесяцігоддзі мастак неаднойчы экспанаваў на выстаўках свае жывапісныя творы, аднак галоўным у яго творчасці ўсё ж засталася графіка. Г. Г. Паплаўскі віртуозна валодае тэхнікамі лінагравюры, літаграфіі, малюнка прямом, акварэлі, якія дазваляюць яму ствараць разнастайныя, але заўсёды эстэтычна значныя мастацкія творы на самых розных тэмах.

Неаднойчы ў сваёй творчасці мастак звяртаўся да тэмы Вялікай Айчыннай вайны. Трагічныя для апаленай ваенным ліхалеццем Беларусі падзеі, для мастака былі заўсёды афарбаваны яшчэ і асабістымі дзіцячымі, а таму такімі эмацыянальнымі ўспамінамі. Дзяцінства ў акупацыі, голад і жах бамбёжак – гэтыя ўражанні не забываліся, не адпускалі, але ў прафесійнай творчасці пераўтварыліся яны не ў дакументальныя графічныя апавяданні, а ва ўражваючыя манументальныя сімвалы, трагічныя знакі, якія, здаецца, назаўсёды ўвайшлі ў генетычную памяць беларусаў. Менавіта так, як канцэнтраванае, нічым не прыкрытае сутыкненне Добра і Зла

і сёння ўспрымаюцца графічныя лісты Г. Г. Паплаўскага з серыі «Памяць» (1968), ілюстрацыі да твораў А. Адамовіча (1975), В. Быкава (1977–1982).

Трывалае месца ў графіцы мастака заўсёды займала тэма сучаснасці. Калі ўся наша краіна (у тыя гады вялікая і шматнацыянальная) перажывала небывалы духоўны ўздых з нагоды пакарэння космасу, Г. Г. Паплаўскі стварае серыі літаграфій «Высокае неба» (1974), «Радзіма касманаўтаў» (1976–1978), якія і ў пластычных адносінах адкрываюць новую старонку ў развіцці айчыннага графічнага мастацтва. Умоўныя, адкрыта паказаныя мантажныя кампазіцыі, якія спалучаюць на адным графічным лісце рознамаштабныя выявы і розначасовыя падзеі, багацце фактур і дасканаласць малюнка уражвалі гледачоў сваімі новымі выразнымі магчымасцямі.

Творчасць мастака заўсёды жылілі новыя ўражанні, таму Г. Г. Паплаўскі вандраваў усё жыццё шмат і з вялікім задавальненнем: ён аб'ехаў Поўнач і Поўдзень, Усход і Заход. Яскрава сведчаць аб гэтым нават і назвы яго графічных серый: «Паўночны Казахстан» (1963–1964), «Белы кантынент» (1970), «Індыйскі дзённік» (1970–1973), «Камандоры» (1973), «Мора Берынга» (1979), «Енісейскі альбом» (1980), «Дзесяць старонак мексіканскага альбома» (1983–1984) і інш. Творы, якія нараджаліся ў выніку такіх паездак, цалкам пазбаўлены павярхоўнай рэпартажнасці – гэта з'ява сапраўднага мастацтва, сур'ёзныя, шчырыя, часам і філасофскія разважанні мастака аб людзях і часе. Асобнае месца ў творчасці Г. Г. Паплаўскага займае Індыя. Закаханы ў гэтую краіну цудаў, мастак з захапленнем пісаў экзатычныя краявіды, нязвыклыя тыпажы. За яго імкненнем адлюстравачь свае ўражанні ад непаўторных рэалій паўсядзённага жыцця індыйскай сталіцы і правінцыі стаіць імкненне дакрануцца да каштоўнасцей вялікай старажытнай культуры. Творы з «Індыйскага дзённіка», ілюстрацыі да зборніка старажытнаіндыйскіх прытчаў «Цурукурал», якія сведчаць аб найвышэйшым узроўні прафесіяналізму мастака, былі ў 1974 годзе адзначаны індыйскім урадам Міжнароднай прэміяй імя Джавахарлала Нэру.

І ўсё ж, далёкія вандроўкі мастака – толькі яскравыя эпізоды яго творчага жыцця, пастаянная, шчырая і глыбокая любоў майстра належыць родным мясцінам: толькі тут, на Беларусі, у любімым Браслаўскім краі працуе ён так павольна і плённа. Не выпадкова, што менавіта на Браслаўшчыне нарадзіліся вядомыя графічныя серыі Г. Г. Паплаўскага: «Браслаўшчына – край азёрны» (1971–1972), «Азёрны край» (1975), «Прагулкі з Ганешам» (1977–1979), «Ільна Браслаўшчыны» (1982), «Браслаўскі альбом» (1997–2001). Творы гэтых цыклаў вылучаюцца гарманічным спалучэннем глыбока асэнсаваных нацыянальных традыцый і вострым сучасным бачаннем мастака. У апошнія гады мастак плённа працуе ў акварэлі: яго вытанчаныя, поўныя паветра і святла лірычныя акварэльныя пейзажы сведчаць аб віртуозным валоданні гэтым складаным матэрыялам, пераконваюць, што Г. Г. Паплаўскаму падуладны не толькі драматычныя тэмы – мастак «суролага стылю» здольны выказаць сваю любоў да навакольнага свету пяшчотна, шчыра і мякка. Серыя акварэляў «Браслаўскі альбом» (разам з графічным цыклам па выніках творчых экспедыцый па Інданэзіі і Кубе) былі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй Рэспублікі Беларусь 2002 года.

Асобная, вельмі значная старонка творчасці Георгія Георгіевіча – яго кніжная графіка. Праз усё жыццё мастак пранёс сваё захапленне мастацтвам кніжнай ілюстрацыі, яму пашанцавала працаваць з выключна цікавым літаратурным матэрыялам: майстар ілюстраваў беларускую класіку – творы Янкі Купалы і Якуба Коласа, кнігі сучасных аўтараў – В. Быкава, А. Адамовіча, І. Мележа, І. Навуменкі, беларускія казкі і паданні, падручнікі, а таксама выдатную сусветную літаратуру – творы У. Шэкспіра, Ф. Шылера, Ф. Петраркі, Джэка Лондана, Рабіндраната Тагора, Г. Ланфела і інш.

Працягваючы лепшыя традыцыі савецкай кнігі, Г. Г. Паплаўскі заўсёды ўспрымаў кнігу як адзіны цэльны арганізм, усе часткі якога цесна і непарыўна знітаваны паміж сабой. Таму ён заўсёды з вялікай увагай працаваў не толькі над ілюстрацыямі, але і над застаўкамі, канцоўкамі, усімі элементамі кніжнай аздобы. Кожная кніга з ілюстрацыямі мастака – сапраўдны твор графічнага мастацтва, з'ява ў гісторыі беларускай кніжнасці. Рамантычная ўзнёсласць купалаўскай паэмы «Яна і я» (выданне 1972 года) натхніла Г. Г. Паплаўскага на стварэнне вытанчаных лірычных твораў, нібы цалкам пабудаваных на хвалістых, гнуткіх лініях. Па-

іншаму падышоў мастак да ілюстравання выбраных твораў Якуба Коласа (1982). Каля трыццаці афортаў, мноства заставак гэтага выдання вылучаюцца мэтанакіраваным імкненнем спалучыць сучаснае мастацкае мысленне, сучасныя веды і бачанне свету з традыцыйнымі ўяўленнямі аб народным жыцці. Графік удала выкарыстоўвае этнаграфічныя матывы, звяртаецца да фальклору, якія тым не менш асэнсаваны ім на ўзроўні ёмістых і выразных сімвалаў. Кніжная графіка Г. Г. Паплаўскага заваявала шырокую вядомасць не толькі ў Беларусі, але і за яе межамі. Мастак неаднойчы і з вялікім поспехам удзельнічаў у самых прэстыжных міжнародных выстаўках і конкурсах, у міжнародных біенале графікі ў Любліне, Кракаве, Венецыі. За ілюстрацыі да кнігі Якуба Коласа «Новая зямля» на конкурсе ў Лейпцыгу Г. Г. Паплаўскі атрымаў дыплом «Найпрыгажэйшая кніга свету» (1968). За афармленне кнігі Якуба Коласа «Выбранае» мастак узнагароджаны сярэбраным медалём Акадэміі мастацтваў СССР (1984), неаднойчы кніжная графіка майстра адзначалася дыпламамі імя Францыска Скарыны.

Спадчына любога мастака – гэта не толькі колькасць яго завершаных твораў, не ў апошнюю чаргу – гэта яшчэ і творчыя, і чалавечыя прынцыпы, грамадская пазіцыя, значнасць асобы. Нястомны працаўнік, прыродны аптыміст, Г. Г. Паплаўскі яскрава ўвасабляе пераемнасць гуманістычных асноў айчыннага выяўленчага мастацтва, якія ён шчыра перадае сваім паслядоўнікам.

Георгій Георгіевіч Паплаўскі ў сваім жыцці не спыняўся ніколі, і сёння, напярэдадні свайго 80-гадовага юбілею, мастак цалкам у творчых думках, у працы. Дзень нараджэння майстар будзе сустракаць разам з любімай сям'ёй, вернымі вучнямі, шматлікімі прыхільнікамі яго выдатнага таленту. Са святам Вас, дарагі Георгій Георгіевіч! Моцнага Вам здароўя, плённай працы на карысць беларускай культуры!

А. М. Пікулік

РЕФЕРАТЫ

УДК /61:/67.7

Червинский А. С. Эстетические критерии в структуре комплексной оценки качества природной среды // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 4–8.

Исследованы теоретические основания развития функциональных возможностей комплексной оценки качества окружающей человека природной среды обитания посредством включения в ее структуру эстетических критериев. Анализируется проблема их адаптации к традиционным оценочным системам.

Бібліогр. – 10 назв.

УДК 130.2+316.73

Осипчик В. В. Концептуальные подходы к исследованию современных мультикультурных процессов // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 9–14.

Проведен анализ основных концептуальных подходов к исследованию мультикультурных процессов, выявлена их теоретико-методологическая перспективность для исследования современной динамики культур и разработки актуальных стратегий культурной политики, осуществлена философская реконструкция противоречий межкультурного взаимодействия.

Бібліогр. – 9 назв.

УДК 316.334.2

Таранова Е. В. Материальное благосостояние и социально-экономическое неравенство населения в Республике Беларусь: социологический анализ // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 15–20.

Рассмотрены материальное благосостояние населения и социально-экономическое неравенство в белорусском обществе на основе данных государственной статистики и социологических исследований. Проанализированы оценки населением уровня своих доходов и потребления.

Табл. 6. Бібліогр. – 8 назв.

УДК 341.1/8:338.48

Васильева Л. А., Наумова Н. С. Теоретико-правовые категории международного туризма // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 21–29.

В настоящее время ученые, специалисты, представители деловых кругов рассматривают туристическую индустрию как многообещающую стезю экономико-социального развития. Это относительно новый подход для некоторых стран, отражающий динамику развития туризма в последние годы. Учитываются, прежде всего, рост притока туристов и увеличение доходов в бюджет страны. Сегодня туризм является потенциальным средством приобретения доходов от экспорта, создания большего количества рабочих мест, содействия экономическому разнообразию: расширению экономических видов деятельности, ориентированных на оказание услуг.

Бібліогр. – 14 назв.

УДК 364.35:349.3(476)(094.5.072)

Долголева И. А. Правовая сущность профессиональных пенсий // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 30–36.

На основе анализа правовых признаков, характерных для нового вида социального обеспечения (профессионального пенсионного страхования), автором разработано наиболее полное определение понятия «профессиональная пенсия». Особое внимание уделяется анализу научных подходов к определению основополагающего понятия «пенсия», а также предлагается его определение с учетом современных тенденций развития системы пенсионного обеспечения.

Бібліогр. – 33 назв.

УДК 339.944.2

Литвинюк А. И. **Стимулирование трансграничного экономического сотрудничества через «Восточное партнерство»** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 37–41.

Изложены политико-экономические аспекты реализации инициативы Европейского союза «Восточное партнерство» для Республики Беларусь. Раскрывается механизм институционального и финансового обеспечения трансграничного сотрудничества в рамках Европейской политики добрососедства.

Табл. 2. Библиогр. – 6 назв.

УДК 330.341.1:338.49(476)

Таранова Т. И. **Инкубаторы малого предпринимательства как необходимое условие развития малых инновационных предприятий** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 42–46.

В Беларуси большое значение в становлении социально ориентированной инновационной экономики имеет малый и средний инновационный бизнес, а соответственно и инновационная инфраструктура, которая создает благоприятные условия для его создания и эффективной деятельности.

Рассматриваются проблемы развития инкубаторов малого предпринимательства и малых инновационных предприятий в нашей стране и даются предложения по их решению.

Библиогр. – 3 назв.

УДК 930.85:37(091)

Пилецкий В. А. **Важнейшие наработки Г. Б. Корнетова о генезисе воспитания в первобытном обществе** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 47–53.

На основе анализа опубликованных работ Г. Б. Корнетова произведено сжатое тезисное изложение наиболее важных доказательств и утверждений ученого по одной из сложных проблем современной историографии – вопросу происхождения воспитания в человеческом обществе. Подчеркнута значимость разработок, осуществленных исследователем, для отечественной и зарубежной науки. Даны отдельные критические замечания.

Библиогр. – 17 назв.

УДК 930.1(09)(БЕИ)

Савич А. А. **Проблема государственной принадлежности Виленщины в идеологии коммунистического движения в Западной Беларуси 1921–1939 гг. (историография проблемы)** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 54–59.

В историографии вопрос государственной принадлежности Виленщины и его влияния на коммунистическое движение в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. не исследовался. Анализируются историографические аспекты организации коммунистического движения в Западной Беларуси в начале 1920-х гг. на фоне соперничества между белорусскими, польскими и литовскими коммунистами по проблеме контроля территории Виленщины. Решение этой проблемы осуществлялось советским руководством исходя из тактических соображений, направленных на усиление своего влияния в Польше как плацдарма для распространения мировой революции.

Библиогр. – 14 назв.

УДК 947.608.43:323.3:364.6 – 053.2 (043.3)

Соловьянов А. П. **Социально-экономические и психолого-педагогические аспекты детской преступности и беспризорности в БССР в 1920-е гг.** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 60–68.

Цель статьи – выявление социально-экономических и психолого-педагогических причин увеличения детской преступности и беспризорности в Советской Беларуси в 1920-е гг.

Рассматриваются различные факторы, негативно влияющие на положение несовершеннолетних и вынуждающие совершать правонарушения и беспризорничать. Используются источники, характеризующие общее состояние детского населения советского государства в исследуемый период.

Автор указывает на то, что основной причиной сиротства и преступности являлось тяжелое материальное положение населения и в особенности неполных и бедных сельских семей. Немаловажную составляющую внес жилищный кризис того времени. Отмечается, что некоторые решения советской власти негативно повлияли на положение несовершеннолетних, в частности ограничение на получение образования детей из

непролетарских групп населения. Содействовали увеличению количества беспризорных высокий уровень безработицы, малый процент охвата детей школьной сетью, побеги из детских домов, ослабление семейных устоев, алкоголизм родителей и др. Тем не менее, новому государству удалось ликвидировать многие факторы детской преступности и беспризорности или существенно ограничить их влияние, что способствовало уменьшению сиротства и правонарушений несовершеннолетних.

Библиогр. – 32 назв.

УДК 398.4

Швед И. А. Установление семантических связей природно-ландшафтных символов белорусского традиционного фольклора // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 69–76.

Выявляются принципы и механизмы установления семантических связей природно-ландшафтных символов белорусского традиционного фольклора. Основными механизмами упорядочения семантических связей природно-ландшафтных символов являются операционные процедуры отыскания реальных либо установления воображаемых подобий мышлением по аналогии. Ассоциативные комплексы, эквиваленции и оппозиции выступают, с одной стороны, основой формирования культурной корреляции природно-ландшафтного символа, а с другой – сами обуславливаются его семантикой.

Библиогр. – 26 назв.

УДК 792.2(476)(091)

Смольская К. Р. Современная белорусская драматургия в социокультурном контексте: основные направления и проблематика // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 77–81.

Анализируются состояние, тенденционные направления и проблематика белорусской драматургии конца XX–начала XXI в.

Смена культурной ситуации привела к возникновению такого направления, как постмодернизм, которое характеризуется кризисом веры в догматические постулаты, стиранием границ между элитарной и массовой культурой, плюралистичностью истин и т. д.

Волна новой белорусской драматургии началась в 2004 г. с победы наших драматургов на международном конкурсе «Евразия». Появилось множество новых имен – Н. Рудковский, Д. Балыко, П. Пряжко, А. Курейчик, К. Стешик и т. д.

В новой драматургии можно выделить два направления – неореализм и постдрама. Если первое в известной степени продолжает традиции реализма, то второе не использует аристотелевскую форму драмы, а создает собственную.

Драматургами затрагиваются острые вопросы современности – одиночество, кризис человеческих ценностей, эмоциональная закрытость, равнодушие и т. д. Таким образом, авторы создают героев кризисного мироощущения.

Новая драматургия дает театру возможность говорить со зрителем на языке современности, ведь на протяжении всей истории театра великие спектакли были поставлены по современным отечественным пьесам.

УДК 821.161

Левшун Л. В. Типы художественной рефлексии как основание для универсальной типологии культур // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 82–87.

Обосновывается тезис о том, что в любой культуре, независимо от стадии/периода ее развития, сосуществуют различные типы художественной рефлексии; они различаются: а) направленностью (на «динамический» смысл вещи; на ее «статический» смысл; на явление как непосредственное воплощение сущности вещи; на явление как итог бытия вещи в культуре); б) способами словообразотворения (основные из них: символический, мистериальный, магический, иллюстративный, и каждый формирует свой культурный микрокосм с присущими ему законами художественного творчества).

Библиогр. – 9 назв.

УДК 821.161.3.09–3(092)

Баханович Н. Л. Концепция творческой личности в лирической прозе Змитрака Бядули // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 88–93.

Образ героя в лирической прозе З. Бядули позволяет зафиксировать исторический момент рождения в человеке личности – через осмысление эстетического потенциала действительности и собственных креа-

тивных способностей. Творческий способ бытия как идейно-художественный принцип репрезентации концепции личности содействовал выделению самостоятельного вектора в программе национального Возрождения – идеи формирования (наряду с социально активной) эстетически активной личности.

Библиогр. – 15 назв.

УДК 808.26(043)

А л е к с е е в а Т. В. **Философия жизни в драматургии Славомира Мрожека и Алексея Дударева** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 94–98.

На примере драматургии Славомира Мрожека и Алексея Дударева рассматриваются философские понятия «выбор», «смысл жизни», «внутренняя свобода», «судьба». Раскрываются схожесть и различие авторских позиций. Драматурги иллюстрируют, что жизнь и смерть находятся рядом. Однако С. Мрожек развивает мысль о том, что судьба человека предначерчена свыше, а А. Дударев показывает, что человек сам является творцом своего пути в зависимости от обстоятельств.

Библиогр. – 12 назв.

УДК 808.26-087.9

М а л и ц к и й Ю. В. **Ономастологические особенности белорусской народной ихтиологической лексики** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 99–103.

Рассматриваются особенности мотивации белорусских народных ихтиологических названий. Выделяются типы мотивационных отношений, а также очерчиваются их наиболее характерные черты, касающиеся сферы номинации.

Библиогр. – 9 назв.

УДК 811.161.3'373.46:340

К у л е ш А. И. **Первый опыт создания юридических клише (на материале белорусскоязычных законодательных текстов 20-х гг. XX в.)** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 1. С. 104–113.

Юридические клише являются функционально обусловленными компонентами законодательных текстов, поскольку их использование способствует лаконичности, точности и однозначности формулировок, облегчает восприятие положений закона. Показаны особенности создания и употребления белорусских устойчивых юридических формул в 20-е гг. XX в. – на начальном этапе формирования языковых средств официально-делового стиля. Характерно, что вырабатывались они преимущественно в процессе перевода правовых актов с русского языка на белорусский. При этом оригинальные языковые модели подвергались определенным трансформациям с целью, с одной стороны, облегчить понимание текста закона для рядового пользователя, с другой – сохранить специфику национального языка. При этом белорусскоязычные аналоги не утрачивали колорит стандартизованности. Однако вариантность клишированных выражений была хоть и объяснимым, но существенным недостатком их использования.

Библиогр. – 28 назв.